

Globális uralmi rend (I. kötet)

Pokol, Béla

Postprint / Postprint

Monographie / monograph

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Pokol, B. (2005). *Globális uralmi rend (I. kötet)*. Budapest: Kairosz Kiadó. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-104323>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more Information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Pokol Béla
Globális uralmi rend

ISBN 963 7510 91 5

Kairosz Kiadó
Budapest
2005

Tartalomjegyzék

I.	fejezet - Piacosítás és globális uralmi rend.....
	1. A gazdaság kettős jelentése.....
	2. Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károlyllyal korrigált marxi elmélet.....
	2.1. A funkcionista rendszerelmélet által figyelmen kívül hagyott embercsoport-tagoltságok.....
	2.2. A gazdasági tőkéscsoportok küzdelmeinek hatásai.....
	2.3. A banki-pénzhatalom behatása a funkcionális alrendszerekre.....
	3. A piacosság kettős hatása.....
	4. Globális uralmi rend.....
	4.1. A nemzetállami társadalomszerveződés összeroppanása...
	4.2. A globális uralmi rend elméleti megragadása.....
	5. Az új uralmi rend hatása a magyar politikára.....
	5.1. Az új uralmi rend az erőszak minimumán.....
	5.2. Az új uralmi rend birtokosai.....
II.	fejezet - A transzatlanti uralmi rend kiépülése.....
	1. A globális politika szerveződése.....
	2. Kees van der Pijl és a transzatlanti uralkodó csoportok.....
III.	fejezet - Az uralmi szerkezet eltűnése a társadalomelméletekből.....
	1. A két elméleti vonulat különválása.....
	2. A luhmanni funkcionista rendszerelmélet belső kritikája.....
	3. A társadalom uralmi szerkezete.....
IV.	fejezet - A társadalom kettős szerkezete.....
	1. A társadalom funkcionális szerkezete.....
	2. A társadalom uralmi szerkezete.....
	3. A transzatlanti uralkodó osztály szerveződése.....
V.	fejezet - Globális uralmi rend és a politikai akaratképzés struktúraváltozása.....
	1. Az amerikai alapítvány-rendszer átalakulása.....
	2. Politikai agytrösztök.....
	3. A közvetlen akciócsoportok.....

I. fejezet

Piacosítás és globális uralmi rend

A piacosítás értékelését két menetben végeztem el az elmúlt másfél évtizedben. A '80-as évek végén Luhmann funkcionális alrendszer-elemzéseit vizsgálva vált fontossá számomra Polányi Károly elemzése a gazdaság két jelentéséről, és átvéve illetve továbbgondolva ezt a tézist, a termeléssel azonosított gazdaság mellett külön választottam a társadalom átfogó integrációs mechanizmusaként a piacgazdaságot, a piaci-pénzmechanizmusok szféráját (lásd Pokol 1990). Ekkor csak azt emeltem ki, hogy egy sor funkcionális alrendszer szervezésében - ha a piaci versengés feltételei adottak - a piaci szervezés nagyobb hatékonyságot és rugalmasságot tud biztosítani, mint ezek piaci hatások alóli kivétele, és állam általi finanszírozásuk és szervezésük. A '89-es rendszerváltással megvalósított többpártrendszer és piaci szervezés tapasztalatai azonban egy idő után arra ösztönöztek, hogy a korábban félretolt marxi tézisek részbeni igazságát elismerjem, és a társadalom funkcionális aspektusa mellett az uralkodás és az elnyomás struktúráit is újragondoljam, és a korábbi elemzéseim kizárólagos funkcionális szempontjai mellett ebben a dimenzióban is megvizsgáljam az egyes funkcionális alrendszerek működését, illetve a piacosítást is. A funkcionális teljesítmények az uralkodás/elnyomás dimenziójában mint hatalmi erőforrások vehetők számba, és arra a belátásra jutottam, hogy a különböző alrendszerek funkcionális teljesítményei (= hatalmi erőforrásai) közül a gazdaság erőforrásai jelentik azt, ami az össztársadalmi dominálást az egyes embercsoportok számára a legdöntőbben biztosítani tudják. Ez a belátás visszavitt tehát a marxi elmélet egyik sarokpontjához, ám a Polányi Károlytól átvett és módosított „kettős gazdaság-tézis” felhasználása világossá tette számomra, hogy a termeléssel azonosított szubsztantív gazdaság erőforrásai helyett - ami a hagyományos marxi elméletben a társadalom uralkodó rétegét megalapozza - a pénz és piaci erőforrások felett uralkodó embercsoportok uralmát emeljem ki. Vagyis kétszeresen használtam fel Polányi kettős gazdaság tézisé: egyszer a rendszerelmélet korrigálására - és a piacgazdaság általános társadalmi szervező alrendszerré kiemelésére a többi alrendszer fölé -, majd a rendszerváltás utáni évek tapasztalatai alapján a marxi elmélethez részben visszatérve az össztársadalmilag uralkodó csoport lokalizálására, és *a termelőeszközök tulajdonosai helyett a pénz felett domináló csoportot emeltem ki ennek segítségével*. Megítélésem szerint a sok-sok funkcionális alrendszerré szétbomlott társadalmakban ezzel a módosítással jobban vissza lehet a mai realitást, mint a hagyományos marxi „termelőeszköz-tulajdonos” uralkodó osztály feltételezésével.

1. A gazdaság kettős jelentése

A legtöbb társadalomtudományi elemző - köztük a funkcionális rendszerelmélet hívei is - nem észlelik a "gazdaság" fogalmában meghúzódó kétértelműséget, és ugyanúgy beszélnek a gazdasági intézményrendszerről mint a tudományról, a művészetről, oktatásról, egészségügyről, katonai szféráról stb. . Közelebbről megvizsgálva a gazdaságot azonban gyorsan kiderül, hogy nem lehet minden további nélkül beilleszteni a többi intézményrendszer mellé.

A probléma megítélésében Polányi Károly elemzéseihez kell visszanyúlnunk, aki Carl Menger nyomán a gazdaság két önálló jelentését különítette el. Polányi jelzi, hogy külön kell választani a "gazdaság" fogalma által jelzett összefüggések közül a *materiális javak termelését*, amely valamilyen formában minden társadalomban megtalálható, és a *formális gazdálkodás* összefüggéseit, amely utóbbi csak az árucseré logikája által szervezett termelés esetén létezik. (Polányi, 1976:202-203). Polányi kettéválasztja a "gazdaságnak" ezt a két jelentését, hogy átfogóbb elméleti alapállásából fakadóan kimutassa, mennyire mulékony és jelentéktelen időszak történelmileg szemlélve a gazdaság második jelentése által jelzett összefüggések létezése, és az utóbbi évtizedek állami beavatkozásainak növekedései (New Deal etc.) már mutatják is a formális gazdálkodás (a piac) összefüggéseinek elenyészését. Persze jelezni kell, hogy ezeket a megállapításokat Polányi 1947-ben tette, és nem lehet tudni, hogy az utána eltelt évtizedek zsákutcás jelenségei a Szovjetunióban, és a többi közép-európai szocialista országban, miként módosították volna nézeteit.

Mi átvesszük Polányinak ezt a fontos felismerését a gazdaság két jelentésének szétválasztásában, de vele szembenálló irányba visszük tovább kiindulópontjait. Polányi ugyanis félreértette a modern tőkésállami beavatkozás előrenyomulását, és a piaci logika perspektivikus felszámolódását olvasta ki ezekből a tendenciákból (lásd Pokol 1984-85). Vele szemben arra a megállapításra kell jutni, hogy ha a voltak és vannak is piacot korhasztó hatásai a tőkés állami beavatkozásnak, a fő szabály szerint ez a beavatkozás nem töri szét a gazdasági intézményrendszer rentabilitáson orientálódását, hanem monetáris eszközökön keresztül belenyúlva a piaci folyamatokba, csak közvetetten viszi át az állami politika prioritásait a piacon orientálódó termelési egységek meghatározásába. Az utóbbi évtizedekben azonban ez a fajta állami beavatkozás is korlátok köze szorult a nyugati társadalmakban. A piac reneszánsza mellett az állam szociálpolitikai eszköztára is a korábbi közvetlen, gazdasági racionalitást visszametsző--felfüggesztő szociálpolitikai eszközök helyett az utólagos kompenzáló-korrigáló eszközöket részesíti előnyben.

A piac racionalitása és a piaci mechanizmusok - szemben Polányi jelzéseivel - tehát nem halnak el a komplex nyugati társadalmakban. A piac elhalásának Polányi által felhozott másik példája, a kelet-európai tervutasításos rendszerek pedig egy komplexitás felett szintén azt bizonyították, hogy spontán piaci önszabályozás nélkül egy szint fölött továbbvinni a termelés fejlődését nem lehetséges. Sokkal fontosabb azonban, hogy nemcsak a termelés területén maradt életben a formális gazdálkodás logikája, hanem az elmúlt fél évszázadban az óriásivá bomló egyetemi--tudományos szféra vagy a tömegessé váló művészeti szféra és egy sor más terület is *részben* a piac racionalitása szerint szerveződik. A piacnak ez a kitágulása így ma már szembeötlőbbé teszi, hogy *amit Polányi mint a szubsztantív gazdaság formális gazdálkodáskénti megkettőződéseként irt le, az valójában sokkal inkább elszakad egymástól*. Szembeötlővé válik, hogy nem ugyanannak a dolognak a két oldaláról van szó. A termelési szféra óriásivá, komplexsége bővült, és egy fok fölé csak a piac racionalitásán alapulva volt képes fejlődni. A kialakuló közgazdaságtan, kidolgozva a termelés összefüggéseit és a jó ideig csak erre korlátozódó piaci racionalitás összefüggéseit, *túlzottan összefogta a termelés aspektusait és a piac aspektusait egy közös szemantikai készletbe, a gazdaság fogalmába*. Polányi a különbségtévesztéssel ezt kezdte boncolgatni. Időközben a piaci racionalitás egy sor szférára kiterjedt, és itt az egyes szférák belső komplexitását sokszor a piaci szerveződés és az adott professzionális intézményrendszer saját értékelési mechanizmusainak *együttműködése* biztosítja. (Most még tegyük zárójelbe, hogy ezáltal egyben azok a társadalmi embercsoportok, melyek a pénzmechanizmusok felett közvetlenebbül rendelkezni tudnak, a piaci logikának ezzel a kiterjedésével újabb erőforrásokhoz jutnak társadalmi dominanciájuk biztosítására.). Polányi különbségtévesztését tehát radikalizálni lehet, és a gazdaság két, különválasztott fogalmát jobban el kell távolítani egymástól. Míg a

szubsztantív gazdaság egy a társadalom többi alrendszere mellett, addig a piaci szféra a társadalom egyik átfogó integrációs mechanizmusát jelenti. Fel kell tennünk azt is, hogy a közgazdaságtan által az elmúlt évszázadban egyre precízebben kidolgozott piaci intézményi logika alatt az anyagi termelés területén is egy saját értékelési mechanizmus működik, és a piaci racionalitás értékelése *csak ezzel együtt* képes az óriási komplexitásra nőtt anyagi termelést megszervezni. Hipotetikusán feltesszük itt, hogy a *használati értéken* alapszik jobban a termelésnek az a saját értékelési-jutalmazási mechanizmusa, és a reklámszféra révén a termékek, vállalatok stb. márkái közötti presztizshierarchiák és ezek újraformáló mechanizmusai jelentik az anyagi termelés saját értékelését. Ezzel szemben a *csereértéken* alapuló piaci összefüggések jobban kihangsúlyozódnak a közgazdaságtanban, és az előbbi értékelést ennek a piaci értékelésnek túl szorosan alárendelve, csak leszűkítve vizsgálták. Így radikalizálva Polányit, csak a *szubsztantív értelemben vett anyagi termelés intézményrendszere illeszthető be a tudomány, a művészet, az oktatás stb. intézményrendszere mellé, a formális gazdálkodás összefüggései és intézményrendszere az előbbiekhöz képest átfogóbb síkon szerveződnék*. A formális értelemben vett gazdaságot – a piacgazdasági mechanizmusokat - mint egy *több intézményrendszert átfogó rendszert* kell megfogalmazni, amely nem elkülönülten létezik tőlük, hanem jó néhány intézményrendszer belső aspektusait fogja össze egy rendszerbe, és az ilyen intézményrendszerek saját értékelési mechanizmusaival együttműködve teszi lehetővé ezek nagy komplexitásának stabilizálását. Ezt lehet nevezni a piaci mechanizmusok által szervezett funkcionális alrendszerek kettős racionalitásának.

2. Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet

Az európai és az ebből kinövő észak-amerikai társadalomfejlődést szem előtt tartó funkcionista rendszerelmélet egy sor olyan összefüggést tudott feltárni a társadalmi eseményeket meghatározó struktúrák és funkcionális meghatározók terén, melyek korábban hiányoztak a társadalomelméleti elemzések közül. Másik oldalról azonban ez az elmélet végletesen elhanyagolta azokat a társadalmi embercsoport-tagoltságokat és az ebben a dimenzióban létező hatásokat, melyek nem az elkülönült funkcionális alrendszerek keretei között, hanem ezeket átszelve, össztársadalmilag határoznak meg egy sor ilyen alrendszeren belüli tevékenységet. A társadalom funkcionista rendszerelméletet és ennek belátásait tehát ki kell egészíteni a hagyományos társadalomelméletek, különösen a marxi társadalomelmélet néhány kiindulópontjával, és az ezek nyomán feltárható hatások elemzésével.

Niklas Luhmann abból indul ki a társadalmi evolúció mai fokán domináns funkcionálisan tagolt társadalomszerkezetet szem előtt tartva, hogy a társadalmi erőforrások feletti rendelkezés az egy-egy funkcionális alrendszerekben sikeresek privilégiuma - a nagy politikusé, jogászé, tudósé, művészé, vállalkozóé stb. Az alrendszerek belső mechanizmusai azonban az így nyert befolyást nem engedik átörökíteni, és ez a befolyás korlátozva marad a sikeres individuumokra, életüknek kb. 45-65 év közötti szakaszára: "...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45-65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökössék" (Luhmann 1987:5-6). Egy másik tanulmányában ehhez azt

fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: “Már csak azért sem lehet egy ’uralkodó osztályról’ beszélni – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő - mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl - szemben a régi felső rétegekkel - hiányzik számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984:72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy “uralkodó osztály”, nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés - vagyis a stratifikációs társadalmakban - a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen ösztársadalmilag ható domináns embercsoportok – vallja Luhmann.

2.1. A funkcionalista rendszerelmélet által figyelmen kívül hagyott embercsoport-tagoltságok

E fejtegetések alapján Luhmann a korunkra létrejövő világtársadalomból indul ki, melyekben a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek szervezik a tevékenységek kifejtését. Ám ezzel a kiindulóponttal letakar egy sor olyan embercsoport-tagoltságot a világ egészén belül, melyek sok-sok szempontból eltérő társadalmi közösségeket alakítanak ki, és amelyek ösztársadalmi szinten is meghatározzák egy sor funkcionális tevékenység kifejtését.

A legfontosabb embercsoport-tagoltságot a mai világ embertömegén belül megítélsünk szerint a Samuel Huntington értelmében vett *civilizációs tagoltság* jelenti. A görög-római, illetve a zsidó-keresztény társadalomfejlődésből kinőtt nyugati civilizáció ma mintegy egymilliárdos embertömege, az iszlám vallás által integrált iszlám civilizáció szintén nagyjából egymilliárdos embertömege, a dél-ázsiai kínai civilizáció másfélmilliárdos embertömege, és a hindu civilizáció szintén másfélmilliárdos embertömege adják itt a fő összetevőket (lásd Huntington 1997). A funkcionalista rendszerelmélet lényegében a nyugati civilizáción belül létrejött funkcionális alrendszerekre bomlást írja le, és az itteni elemzések sok szempontból egyáltalán nem fedik le a többi eltérő civilizáción belüli funkcionális tevékenységek szerveződését. Mint összvilág-leírás ez csak annyiban fogadható el, hogy a nyugati civilizáció - eleinte az európai gyarmatosítások révén, ma pedig az Egyesült Államok által vezetett európai-amerikai pénzügyi és katonai világjelenléttel - formálni tudta és tudja részben a többi civilizáción belüli szerveződések is. Ez a civilizációs tagoltság és az ebből fakadó mély szembenállások - sokszor még a korábbi európai gyarmatosítások utóhatásaként leülepedett kulturális elhatárolódások, illetve újabban az USA expanzív katonai és pénzügyi beavatkozására való negatív reakciók révén - civilizációk közötti gyűlöleteket hoztak létre napjainkra. Ennek hatása pedig már nem egyszerűen a területileg is elkülönült civilizációk között létezik, hanem az európai demográfiai csökkenés miatt betelepült iszlám, hindu, arab, török és kínai embertömegek milliói révén a nyugati civilizáción belül is. A demográfiai előrejelzések alapján pedig ennek további radikális növekedése várható, és már 2050-re is akár a lakosság egyharmada e civilizációkból bevándoroltakból áll majd a nyugati civilizáció társadalmában. Ez az alapvető civilizációs tagoltság és ennek kihatása a funkcionális alrendszereken belüli tevékenységekre egyszerűen rejtve marad a funkcionalista rendszerelmélet előtt.

Egy következő fontos embercsoport-tagoltságot jelent - elsősorban a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömegén belül - a *nemzeti társadalmak szerinti elkülönülés*, amely hosszabb fejlődés után az 1700-as végétől mélyrehatóan elkülönítette a közös európai keresztény civilizáció embertömegét különálló nemzeti közösségekre, és egy sor kulturális-nyelvi, gondolkodásbeli eltérést rögzített tartósan ezen a civilizáción belül. Az egyes emberek identitásában és lelkiállapotának stabilitásában az egyre komplexebb társadalmi viszonyok között a nemzeti társadalmi szerveződésnek nélkülözhetetlen szerepe van ma is, noha az az intenzitás, mely ezt a XIX. század végéig jellemezte, mára már bizonyos mértékben csökkent. Ma és a közeljövőben tehát nem lehet leírni megfelelően a funkcionális alrendszerek működését, ha nem vesszük figyelembe a nemzeti társadalmakra bomlás behatásait ezekre.

A nemzeti társadalmak létének megfogalmazása Luhmann elméletében korrekció nélkül eleve nem volt lehetséges. Ő ugyanis a funkcionális alrendszerek differenciálódásaként ragadta meg az egész újkori európai fejlődést, melyek valóban egyre átfogóbb keretben szerveződnek, és például mára a tudományos kutatás, a gazdasági csere, a művészeti szféra, a tömegkommunikáció a nyugati civilizáció egészében vagy sokszor tényleg ezen is túlnyúlóan meghatározzák az egyes funkcionális közösségekben folyó tevékenységeket. Ám azzal, hogy korrigáltuk Luhmann elméletét, és kimutattuk a funkcionális alrendszerek professzionális alrendszerként beszűkült formában való szerveződését (lásd Pokol 1991:45-50), láthatóvá tettük az össztársadalom szintjén a diffúzabb és érzelmibb szerveződési formákat, majd ezeket a *mindennapi élet* kategóriájában fogtuk össze. Vagyis az interakciók és a szervezeti rendszerszint felett a társadalom rendszerszintjét kettébontottuk fogalmilag, és a funkcionális differenciálódás újkori fejlődését úgy ragadtuk meg, mint a diffúz mindennapi életből kiemelkedő professzionális alrendszerek létrejöttét. Most ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a funkcionális alrendszerek valóban átfogóbb emberközösségekben szerveződnek, és az utóbbi évtizedekben már a nyugati civilizáció és a köré fonódó más társadalmak egészében szerveződő tudományról, művészeti ágakról, gazdaságról stb. beszélhetünk. *Ám a mindennapi élet diffúzabb tevékenységeit, ahol spontán módon az emberek egész személyiségét - nemcsak parciális szerepfelfogásait - megragadó etikai beállítódások és az érzelmi életet irányító szimbólumok szerveződnek, a szűkebb nemzeti közösségek fogják össze.* A nemzeti társadalmi szerveződés így helyezhető el a mindennapi élet diffúzabb közösségi szerveződéseként, és ez biztosítja az egyes ember személyisége számára az egységes identitást. Miközben egy sor professzionális identitása parciálisan szinten beilleszti az egyes embert szűkebb embercsoportokba (mint a jogászt a jogászságba, és a művészt a művészi közösségekbe, a tudóst a tudományos közösségekbe), ezek a parciális csoportidentitások inkább beleolvadnak átfogóbb professzionális csoportokba, és végső fokon a világtársadalom - vagy legalább a nyugati civilizáció – egészében szerveződnek. (Az internet tömegessé válása ennek óriási lökést adott.)

További fontos embercsoport-tagolódást jelent a nyugati civilizáción belül a *vallási megoszlás*, még akkor is, ha a rendszeres templomba járás és a kifejezett vallásos meggyőződés tömegességét tekintve a XX. század folyamán csökkent a nyugati civilizáció minden országában. A katolikus, a református és a protestantizmus többi ágán belüli egyházakhoz tartozás, vagy a zsidó valláshoz tartozás explicit feladása után is olyan tartós gondolkodásbeli, magatartásbeli stb. jellemzők maradnak fenn az emberekben a családi szocializáció révén, hogy ezek explicit vallásosság nélkül is hatnak arra, hogy felnőtt korban milyen politikai csoportokhoz igyekszik az egyén majd tartozni, illetve a funkcionális tevékenységek különböző területén milyen embercsoportokat hoznak létre, vagy hogy az e

területeket átszelő embercsoport-szerveződések közül melyekhez csatlakozik, illetve milyen embercsoportokkal szemben lépnek fel majd ellenségesen.

E főbb embercsoport-tagoltságok mellett fontos hatást tesz minden funkcionális alrendszer működésére a társadalom *jövedelem szerinti tagoltsága* alapján létrejövő társadalmi rétegek szerveződése. A jövedelem szerinti életkörülmények összezárnak emberközösségeket közös lakóövezetekbe, közös kulturális szokásokat, gondolkodásformákat alakítanak ki, illetve kifelé, az ilyen közösségek közötti viszonyokban szembenállásokat, gondolati és szokásbeli reakciókat szülnek azt egyes emberekbe szocializációjuk során, továbbá mindezeket a különbségeket szimbólumok kialakításával láthatóvá teszik, hogy az egyes emberek felismerjék a saját és a más csoporthoz tartozásokat. Ez a tagoltság is keresztülszeli a funkcionális alrendszerek szerinti megoszlásokat, meghatározva mind az egyes ilyen alrendszerek belüli embercsoport-összetartásokat és szembenállásokat, mind a többi alrendszert keresztülszelő emberközösségek kialakulását, illetve ezek szembenállását az egyes társadalmi események kapcsán.

Összegezve tehát, *a társadalomnak kettős szerkezete van*, és a funkcionális alrendszerek szerinti szerkezetet ki kell egészíteni a társadalmi embercsoportok szerinti tagoltságának elemzésével. A luhmanni elmélet így a marxi társadalomelmélet néhány kiinduló pontjával egészítendő ki, noha ezt - mint jeleztük - korrigálni kell a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével.

2.2. A gazdasági tőkéscsoportok küzdelmeinek hatásai

A nyugati civilizáció az 1400-as évek vége óta, a társadalomszerveződése által kiváltott sikeres ipari és katonai fölényére támaszkodva, fokozatosan uralma alá tudta vetni a katonai téren hátrányban lévő, gyengébb civilizációk társadalmait, illetve vissza tudta verni az iszlám civilizáció törökök révén való betörését Európában az 1600-as évek végére. Az elmúlt három évszázad alatt így a világ átfogó eseményeit döntő módon a nyugati civilizáció egyes társadalmi tudták meghatározni. E civilizáció belső fejleményei és erőtelődései az egyes nemzeti társadalmak és a domináns csoportok között kihatottak közvetve az egész világra. Mára ez a kihatás jórészt már csak az európai civilizációból kinövő Egyesült Államok pénzügyi és katonai hatalma révén létezik, és Huntington prognózisa szerint a 2050 utáni évekre ez is második helyre szorul vissza az Ázsia keleti és déli részén kialakuló kínai hegemonia térsége mellett.

Mindenesetre a nyugati civilizáción belüli társadalmak szerveződésére az össztársadalom szintjén két szervezési mechanizmus egymás mellett élése és növekvő rivalizálásuk a jellemző az utóbbi évszázadban. (A mostani elemzés szempontjából a zsákutcába került, és azóta eltűnt szovjet társadalmi szerveződést figyelmen kívül hagyhatjuk). Az egyiket a demokratikus politikai akaratképzésen és az ezt végrehajtó állami bürokrácián alapuló szerveződés jelenti, a másikat a tevékenységeket és ezek cseréjét a piacon és a pénzen keresztül szervező mechanizmusok. Luhmanntól való eltérésünk tehát itt abban áll, hogy *szakítunk azzal az álláspontjával, miszerint a funkcionálisan differenciálódott társadalmak egyes alrendszerei egységesen fontosak az össztársadalom meghatározása szempontjából, és kiemeljük a politikai és a jogi közigazgatási alrendszert, illetve a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) alrendszerét mint össztársadalmi integrációs alrendszereket*. Ez azt

jelenti, hogy bár kiemelkedő szerepe van pl. a tudománynak, a művészetnek, vagy az egészségügynek is a modern társadalmak teljesítményében, ám ezek nem tudják össztársadalmilag meghatározni az összes alrendszer kereteit, szemben a politikai-jogi vagy a piaci-pénzmechanizmusokkal. Ezzel a korrekcióval (ahogy a társadalmi alrendszerek leszűkítése utáni professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet kettősével is) ismét kissé Habermas felé tértünk el az eredeti luhmanni rendszerelmélethez képest, mivel Habermas eleve csak ezt a két képződményt tekinti rendszernek a társadalmi szerveződésen belül (lásd Habermas 1981, II: 221-293) Persze tőle eltérően mi elfogadjuk Luhmann-nal együtt azt, hogy a tudomány, a művészeti ágak, a vallási szféra, a tömegkommunikáció, az egészségügyi szféra, stb. szintén funkcionális alrendszerként szerveződnek meg, csak ott térünk el Luhmanntól, hogy ezeket az össztársadalmi szerveződés szempontjából kisebb hatókörrel látjuk működni.

A piaci szerveződés és a személytelen, pénzen keresztüli koordináció hatékonnyá teszi a legtöbb funkcionális szektoron belül kifejtett tevékenységet, így azok a társadalmak, melyek ezt a szerveződést tartósan és széleskörűen tudták megvalósítani a termelés és szolgáltatások területén, kiemelkedtek katonailag is a nyugati civilizáció országai között is. Az elmúlt évszázadban a katonai sikeresség nagyrészt azon is nyugodott, hogy a természeti állapothoz közelebbi kötöttségeket és tradíciókat le tudták-e oldani, és a szabadabbá váló tevékenységeket a konkurencia keretei között a piacon és a pénzre bízva tudták-e megszervezni. Európában ennek révén tudtak a nyugat-európai országok kiemelkedni az 1500-as évektől, és a kis önellátó közösségekből és a merev rendi széttagolásból kiszabaduló társadalmak átfogóbb egységekben szerveződni. Anglia szabad piaci szerveződést erőteljesebben megvalósító társadalma és a kontinentális Európa nyugati felén kibomló városiasodás a világ egészét meghódítani képes ipari és katonai potenciált hozott létre.

Fontos kiemelni, hogy a kibomló politikai demokrácia és az ennek alávetett közigazgatás társadalomszervezése az 1900-as évek közepéig vámokkal, behozatali tilalmakkal és támogatásokkal többé-kevésbé ellenőrzése alatt tudta tartani a tevékenységek piacon és pénzen keresztüli megszervezésének feltételeit. Sőt, a nagy gazdasági válságok tapasztalatai után az 1930-as évektől a keynesi gazdaságpolitika még csak erősítette a pénznek és a piacnak a politikai államigazgatás alá vetettségét. Ebben a gazdaságpolitikában, amely a nyugati társadalmakban az 1950-es évek végéig tisztán - de csökkenő mértékben az 1970-es évek elejéig - megvalósult, a pénzen keresztüli és a pénz feltételeinek változtatásán alapuló állami irányítás az egyes nemzeti társadalmak politikai irányítóinak céljait szolgálta, akiket pedig periodikusan visszatérő választásokon a társadalom tagjainak milliói választottak meg illetve távolítottak el a kormányrúd mellől. *Az elmúlt évtizedek eseményei a pénzmechanizmusoknak ezt a nemzeti politikai-közigazgatási szerveződésnek való alávetettségét bomlasztották fel, és ennek révén a mai nyugati civilizáción belüli társadalmak és egyes funkcionális alrendszereinek működése egy sor szempontból megváltozott.*

Ez a felbomlás két irányban növelte meg - a politikai-közigazgatási szervezés rovására - a pénz és piaci szerveződés hatókörét a nyugati civilizáció országaiban. Az egyik abban áll, hogy *a pénz és piaci mechanizmusoknak a nemzeti társadalmakban megvalósított politikai-közigazgatási alávetése a leépülés felé indult*, és ennek menetében a pénz feletti ellenőrzést korábban megvalósító központi nemzeti jegybankok helyett/fölött globális pénzügyi mechanizmusok épültek ki az utóbbi évtizedekben. Bár ennek végső pontján még nem vagyunk, de e folyamat révén egyre inkább a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömege felett egy egységes banki-pénzügyi hatalmi központ - alapvetően a londoni City és az 1900-as évek eleje óta ebből kinövő amerikai banki-pénzügyi köreinek dominanciája mellett -

valósítja meg a nyugati civilizáció egészének társadalomszervezését. Egy másik irányú folyamatot - a nemzeti társadalmak fölé emelkedő, globalizálódó pénzhatalom létrejötte mellett - *a pénzen és a piacon való tevékenységszerveződés radikális kiterjedése jelent a termelés szférájáról egy sor további alrendszerre.* A funkcionális alrendszerek kettős racionalitásának nevezett jelenség létrejötte tehát az embercsoport-dominancia nézőpontjából - miközben rugalmas szerveződést tesz lehetővé - a banki-pénzhatalom terjedése miatt alapvető gondokat is jelent. A piac és az ezt közvetítő pénz szervezi meg - belső logikájukon alapuló szerződési mechanizmusok mellett és azokat torzítva, féloldalassá téve - egyre inkább az egyes kulturális szférákat: a művészeti ágakat, az egyetemi-tudományos szférát, a tömegkommunikációs szférát. A sajtópiac, a médiapiac, a könyvpiac, a politikai piac, az oktatási piac, a sportpiac, az ügyvédi piac és nem utolsósorban a fokozatosan terjedő katonai szolgáltatások piaca stb. révén a pénzhatalom egyre szélesebben áthatja a társadalom minden részét. Ha tehát az elmúlt fél évszázadot vesszük szemügyre a nyugati civilizáció vonatkozásában, akkor a társadalmak funkcionális differenciálódása mellett legalább ilyen jelentőséggel *a politikai demokrácia hatókörének szűkülését és a banki-pénzhatalom hatókörének kitágulását kell megállapítani.* Magyarország és Közép-Kelet-Európa ebből a szempontból kiesett néhány évtizedre a szovjet birodalmi szerveződés léte alatt, de ennek összeomlása óta nálunk is lezajlottak az ebbe az irányba mutató változási tendenciák. Fontos tehát kiemelni, hogy noha a pénznek és a felette rendelkező embercsoportoknak már az újkor kezdetétől átfogó hatalmat adott a társadalmak piaci árucserére ráutaltsága, és ezek sokszor döntően közbe tudtak lépni a nyugati civilizáció egyes nemzeti társadalmi között folyó háborúk és események kimenetének meghatározásában, de ez a *szórványos hatás* nem hasonlítható össze a mára kialakuló globális pénzhatalom lehetőségeivel (Lásd a bankár-pénzügyi hatalom utóbbi háromszáz évének elemzéséhez a francia Henry Coston hatalmas munkáját: Coston 1989; magyar nyelven Drábik: 2002, bár Drábiknak az elmúlt 300 év történéseire alkalmazott „szabadkőműves irányítást” feltevő keret-elméletét szkepszissel lehet csak fogadni, már csak az érthetően hiányzó empirikus alátámasztás miatt is).

A funkcionális rendszerelmélet egyik hibája tehát abban áll, hogy csak az össztársadalom funkcionális széttagolódását emeli ki, és az egyes alrendszerek egyenértékűségét állítja az össztársadalom integrációja szempontjából. Megfogalmazása szerint a társadalomnak csak egyenlő fontosságú funkcionális alrendszerei vannak, melyek számára az összes többi alrendszer egységes környezetté süllyed le. *Ezzel letakarja a politikai-közigazgatási, illetve a piaci-pénzmechanizmusokon keresztüli átfogóbb integráció létét, és az e kettő közötti eltolódásokat, illetve mindezek behatását az egyes funkcionális alrendszerek belső működésébe.* A másik alapvető hibája, hogy csak a funkcionális mechanizmusok általi társadalmi tagoltságot mutatja be, és az ezekre ható embercsoport-tagoltságokat, és az egyes embercsoportok küzdelmeit eltávolítja az alrendszerek működésének megértéséből. Ezeket kell tehát korrigálnunk.

Kettős korrekciónk össze is fonódik. A marxi társadalomelmélet felé megyünk el, amikor a piacgazdaság össztársadalmi domináló erejét emeljük ki, igaz ezt Polányi Károly elemzésével módosítjuk. Polányi gazdaságot érintő fogalmi distinkciója alapvető fontosságú, mert láthatóvá tette a gazdaság fogalma alatt addig összefogott két különböző terület eltérő természetét, ám ennek elismerése mellett tovább kellett lépni Polányi idevonatkozó elemzésén. Egy korábbi tanulmányunkban úgy módosítottuk Polányi kettős gazdaság tézisé, hogy kimutattuk egyrészt tévedését a piaci szerveződés elhalását illetően egy komplex társadalom keretei között, másrészt azt, hogy a formális értelemben vett gazdaság (a piaci-pénzmechanizmusok szférája) egyre inkább áttekeredett a XX. század második felében egy sor további funkcionális alrendszerre az eredetileg a termelési szférájára létrejött alakja helyett

(lásd Pokol 1984-95). Ezzel a korrekcióval még megmaradtunk Luhmann társadalmi alrendszer-elemzései között, csak éppen a formális értelemben vett gazdaságot ki tudtuk szabadítani fogalmilag az “egy alrendszer a sok között” besorolásból, és mint egy átfogó társadalomintegrációs mechanizmust tudtuk megfogalmazni ezt. Mostani további korrekciónk már nem csak a funkcionális alrendszerek szempontjából szemléli a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) kiemelt szerepét, hanem az ezek mellé telepdedett embercsoportok és a többi ösztársadalmilag szerveződő és a dominanciáért harcot folytató embercsoport küzdelmei szempontjából. Ennek révén most úgy módosíthatjuk a marxi gazdaság-központú társadalomszervezés tézisé, hogy nem a Marx és a későbbi marxisták által kiemelt anyagi termelés (és az itt domináló csoportok) tudják uralni az ösztársadalmat, hanem *a formális gazdaság, a piaci-banki-pénzmechanizmusok felett domináló csoportok jutnak ilyen pozícióba*. A gazdaság két értelmének elkülönítése és a formális, piaci-banki gazdaság hatókörének kitágulásának középpontba állítása tehát más hangsúlyt ad a marxi gazdasági tőke és az ezzel összefonódott embercsoportok tézisének is. Ezen a vonalon kívánunk továbbhaladni a következőkben.

A piaci-pénzen keresztüli gazdasági szerveződés így bármely funkcionális alrendszerben megjelenhet, és nem a “termelési viszonyokkal” azonosított gazdaságot emeljük az ösztársadalom középpontjába. Másik korrekciónk a rendszerelmélet felett, hogy behozzuk az egyes funkcionális alrendszerek működésének megértésébe az ösztársadalmi szintű embercsoport-tagoltságok behatásait. E két korrekció együtt-szemlélése azt is jelenti, hogy a nyugati civilizáció egészében globalizálódó banki-pénzügyi mechanizmusok éppúgy összefonódnak embercsoportokkal, mint a jórészt nemzeti társadalmak keretei között szerveződő demokratikus államigazgatási vezérlés mechanizmusai is.

Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a két rivalizáló ösztársadalmi szervezési mechanizmus között egy eltolódás megy végbe, hanem arról is, *hogy míg a demokratikus politikai-közigazgatási szerveződés döntően a nemzeti társadalmak keretei között ment és megy végbe, addig a banki-pénzmechanizmusok általi szerveződés átlép a nemzeti társadalmak keretén, és ösztársadalomként a nyugati civilizáció egészében szerveződik, alapvetően az Egyesült államokban székelve és annak katonai hatalmán nyugodva*. A “nemzeti társadalom” kontra “globalizálódó világtársadalom” (mely utóbbi persze csak az USA által dominált nyugati civilizáció egészét jelenti) ellentét részben így a politikai demokrácia és a pénz hatalom általi szerveződés mélyebben fekvő ellentétét fejezi ki. E mellett szintén ezt az ellentétet mutatják a felszínen a gazdasági tőke két nagy domináns csoportjának küzdelmei is. Az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok - a multinacionális vállalatbirodalmak pozíciói ellenére - erősebben a nemzeti társadalmak keretei közé vannak beágyazódva, és dominálásuk a nemzetállami demokratikus intézmények felett megingathatatlan volt az elmúlt évszázadban a banki-pénzügyi tőkés csoportok által. A banki-pénzügyi mechanizmusok kiszakadása a nemzetállamok központi jegybankjainak ellenőrzése alól, és a globális banki-pénzügyi hatalom létrejötte, így az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok dominanciájának csökkenését is magával hozta az elmúlt fél évszázad folyamán, és ez nagy léptekkel folytatódik napjainkban is. Egyre inkább a banki-pénzügyi hatalom és az ezzel összefonódott embercsoportok globális hatalma jön létre a XX. század első felében még domináló ipari-mezőgazdasági tőkés csoportokkal szemben. A kibomló funkcionális differenciálódások és a funkcionális alrendszerek belső átalakulásai sok szempontból ezt az újfajta tőkés dominanciát mutatják. Az eredeti luhmanni funkcionális rendszerelmélet letakarta a társadalmi valóságnak ezt az oldalát.

2.3. A banki-pénzhatalom behatása a funkcionális alrendszerekre

Az eddigi elemzésből nyert felismerések úgy összegezhetők, hogy a funkcionális alrendszerekre szétbomlott társadalmi események és a funkcionális logikák szerint alakuló tevékenységek mellett a társadalomban olyan összefüggések is hatnak, melyek az egyes társadalmi embercsoportok közötti küzdelemből fakadnak. E küzdelmek megszerveződése pedig keresztülszeli az elkülönült funkcionális alrendszereket, és egy-egy domináns embercsoport egy sor alrendszert felhasználva szervezi meg össztársadalmi dominanciájának biztosítását. További meglátás még az eddigi elemzések nyomán, hogy minél inkább leépül a funkcionális alrendszerek kereteinek politikai-államigazgatási meghatározása, és a pénzügyi piacon keresztüli szerveződés kezdi ezeket formálni, annál inkább azok a társadalmi embercsoportok tudják felhasználni az egyes funkcionális alrendszereket és az itteni erőforrásokat dominanciájuk biztosítására, melyek a globalizálódó pénzhatalom felett kizárólagosabb rendelkezést tudnak megszerezni a maguk számára.

Az elmúlt évszázad első évtizedeiben megfigyelhető volt, hogy a kibomló tömegmédiák és a szélesedő politikai demokrácia közvéleményének a befolyásolására az össztársadalom feletti dominanciáért küzdő tőkés csoportok közül sikeresebben a kereskedelmi-pénzügyi tőkés csoportok tudtak teret nyerni, és a pusztán az ipari-mezőgazdasági termelésben sikeres tőkés vállalkozói csoportok nem voltak képesek ilyen mértékben meghatározni a tömegmédiákat. Ez éppúgy igaz az Egyesült Államokra, mint az európai országok médiapiacára. De megmaradt ez a jelenség később is, és az ekkor kibomló és tömegessé váló többi szellemi szférában is megfigyelhető volt, hogy a kereskedelmi-pénzügyi hatalommal összefonódott embercsoportok gyorsabban igyekeztek itt is hadállásokat kiépíteni, míg a korábbi fennálló állapotokban gondolkodó konzervatívabb ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok alig jelentek meg ezekben. Az 1920-as évektől kibomló filmiparban, majd a tömegessé váló egyetemi-tudományos szektorokban és a szellemi befolyásolásra törekvő alapítványok terén egyre inkább a banki-pénzhatalmi mechanizmusok köré telepedett embercsoportok tudtak hegemon pozíciókat elérni. Így miközben nagyobb hatókörrel kiépültek az új szellemi funkcionális alrendszerek - a tömegkommunikáció, az egyetemi-tudományos alrendszer, a művészeti ágak alrendszere - az össztársadalmi dominanciáért küzdő nagy tőkés csoportok közül a banki-pénzügyi hatalom tudott ezekben erős háttérbázist kiépíteni.

Az egyes alrendszerekben a belső funkcionális teljesítményeket tekintve van ugyan belső értékelés, de az egyes alrendszerek tevékenységét szétterítő mechanizmusok párhuzamosan a pénzhatalom által is meghatározottak. Hiába ér el egy társadalomtudós jó reputációt szűkebb tudományos közösségében, ha a könyvpiacot kézben tartó pénzhatalom - politikai céljai szerint - háttérbe tolja, és tudatosan másokat von előtérbe, ezeket nagy példányszámban kiadja, milliós példányszámú napilapjaiban, televíziós magazinokban szerepelteti, másokat pedig rendszeresen kirekeszt innen, és ezzel a támogatottakat milliók elé állítja, ünnepli őket, míg a politikai céljaival ellentétes elemzéseket adó társadalomtudóst elhallgatja, sőt mint tudóst is igyekszik diszkreditálni, ha veszélyesnek találja társadalmi uralmára elemzéseit. De ugyanígy a nagy író, a zenész, a színész a könyvpiaci, zenepiaci és más művészeti piaci terjesztéssel tud csak hatni, és a pénzhatalom által ellenőrzött kulturális piacok politikai szelektálással fel- illetve leértékelnek a szellemi alkotói körökben. Mindezek révén a pénzhatalom meg tudja határozni a "nagy" tudós, író, zenész, színész, jogász karrierjét, és ezen keresztül azt, hogy milyen tartalmú elemzések, regények, színdarabok, zeneművek, jogi vélemények terjedjenek el a milliós tömegek között.

Az osztársadalmilag domináns tőkéscsoport tehát több funkcionális alrendszer párhuzamos befolyásolásával mintegy füzérré alakítja az egyes alrendszereken belüli forrásokat, és ezzel további hatalmi forrást tud szerezni az osztársadalmi dominanciáért küzdő többi tőkéscsoporttal szemben. Tanszéket alapítanak, egyetemi alapítványokat és tudományos ösztöndíjakat hoznak létre, és politikai céljaik szerint szelektált professzori gárdát alakítanak ki ezek segítségével, majd a tömegmédiákban levő pozícióik révén gyorsan kéznél lévő "nemzetközileg elismert szakértőként" bármikor milliós tömegek előtt nyilatkoztatják ezeket, a politikai küzdelmek szerint éppen aktuális célok érdekében. Így politikai érdekeiket rejtve, mint "szakmai" érveket tudják prezentálni. De ugyanígy színházakat, hangversenytermeket, könyvterjesztő hálózatokat kezel a szellemi szektorokba behatoló pénzhatalom, uralja a könyvpiacot, a zenepiacot, nyilvánosságához juttatja a politikailag közelálló vagy legalább semleges alkotókat, és kirekeszti a politikailag szembeszegülő alkotókat innen. E szankciók pedig ismertekké válnak az egyes szellemi szektorokban, és már eleve elrettentik az alkotók nagyobb részét olyan elemzések, művészeti termékek létrehozatalától, melyért büntetést kaphatnak a kulturális piacukon hegemon helyzetben levő pénzhatalom embercsoportjaitól. Sok-sok millió ember besulykolt véleményei, meghatározott eseményekkel szemben kialakított pozitív, másokkal szembeni negatív érzelmi beállítottságaik így rejtetten az osztársadalmilag domináns pénzhatalom által létrehozottak, és ez a nyílt erőszak minimuma mellett tudja uralmukat biztosítani. Persze ez a fajta nyílt erőszak is létezik, és a domináns tőkéscsoport számára fontos események, hitek kétségbevonóit akár büntetőjogi eszközökkel is szankcionálják, és mint "szélsőségest" a társadalom peremére szorítják a banki-pénzhatalom köré fonódott embercsoportok.

Ezek a fejlemények többé-kevésbé végbementek az európai országokban is, de igazán tisztán az Egyesült Államokban bomlottak ki az 1900-as évek második felére. Innen azonban erős hatást tesznek az USA nagy gazdasági-katonai súlya révén Európában is. Különösen a szovjet birodalom összeomlása után politikai vákuumba került közép-kelet-európai országokban lehet érezni innen jövő erős behatásokat. A banki-pénzügyi hatalom erős pozíciói az Egyesült Államokban a szellemibb jellegű funkcionális alrendszerekben a konkurens tőkéscsoportokkal szemben, a társadalom politikai és jogi alrendszerét is lényegesen át tudták alakítani az 1960-as évektől kezdődően. A kongresszusi és tagállami törvényhozásokban ugyanis - minden közvélemény-befolyásoló fölényük ellenére - a banki-pénzügyi hatalom embercsoportjai nem tudtak tartós előnyt kiharcolni, és a számukra kívánatos társadalmi változtatásokat a törvényhozáson keresztül nem tudták elérni. A masszív amerikai konzervatív többség, a fennállóhoz ösztönösen ragaszkodó kisemberek sok-sok milliós tömege a választások útján és az így létrejövő törvényhozási többségben gátat jelentettek a szellemi-kulturális szférákban hegemon helyzetben levő banki-pénzügyi hatalom változtatási tervei előtt. Ennek megkerülésére már az 1900-as évek elején felmerült az a stratégia, hogy az alkotmányba felvett alapjogokra támaszkodva célszerű az egyes kisebbségeket leválasztani a masszív amerikai többségről, és bírói úton létrehozni az egyes kisebbségeket a többséggel szembe fordító változtatásokat. Az ACLU-t, (az Amerikai Polgárjogi Uniót) így hozták létre 1910-ben a banki-pénzügyi körök, és eleinte a legnagyobb kisebbség, a feketék védelmét állították középpontba, megalakítva az ACLU segítségével a "Színesbőrűeket Támogató Országos Szövetséget" (lásd Epp 1998:3-13). Alkotmányos alapjogokra hivatkozó perek tömegét indították, és fokozatosan egy perlési politikai szférát alakítottak ki, a törvényhozási változtatások helyett. Az így kialakított perlési stratégiával aztán a feminista, majd a homoszexuális-leszbikus mozgalmak terjedését támogatták, új és új kisebbségekre hasítva a korábban egységes amerikai többséget, majd a hajléktalanok, az állatvédők, a vakok, süketek, mozgáskorlátozottak és mind újabb kisebbségi csoportokat szervező mozgalmakat segítettek a pénzügyi körök "emberjogi" alapítványai (lásd Sarat/Scheingold 1998). Az óriási médiaháttér,

a filmipar, a könyvkiadás banki-pénzhatalmi ellenőrzése nagy publicitást és pozitív tálatást adott ezeknek a fejleményeknek. Ezek következtében átalakultak néhány évtized alatt az amerikai jogrendszer és a politikai akaratképzés útvonalai, illetve a törvényhozásból jórészt a bírói tárgyalótermekbe került át a társadalmi csoportok politikai küzdelme. "Politics by other means" (Politika más eszközökön keresztül) – fogalmazta meg néhány éve kiadott könyvében az amerikai politológusi szerzőpáros a változás lényegét (lásd Lowi/Ginzburg:1999:).

De ennek révén átalakult a jog is, és a jogot kevésbé a törvények szövege hordozza ma már az Egyesült Államokban, hanem az alkotmányos alapjogok és az ezeket konkretizáló morálfilozófusok monográfiái. Mely utóbbiak pedig az egyetemi szférában a banki-pénzügyi hatalom alapítványainak kegyeltjei és a milliós példányszámú napilapjaik és TV-magazinjaik sztárjai sok-sok millió néző előtt. Ezek a fejlemények átnyúltak az 1990-es évek közepe óta Közép-Európába is, és az amerikai banki-pénzhatalom alapítványai, tudományos ösztöndíjai, könyvkiadók és hegemon helyzetbe került könyvterjesztő hálózataik az általuk szponzorált "emberjogi" intézményeket hozzák kedvező helyzetbe, éppúgy politikai céljaik miatt, mint az otthoni, amerikai társaikat.

Mindezek a hatások és összefüggések tehát rejtve maradtak az eredeti luhmanni funkcionalista rendszerelmélet keretei között, és ezért a társadalmi realitás lényeges összefüggéseit ez nem tudta feltárni. Ezért volt szükséges a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével korrigált marxi elmélet néhány kiinduló pontjának beemelésére, és az osztársadalomban a dominanciáért a tőkés csoportok között folyó küzdelmet elemezni.

3. A piacositás kettős hatása

Az egyes funkcionális alrendszerek kettős racionalitása tehát egyrészt ezek belső racionalitását és ezt biztosító mechanizmusokat, másrészt a piacracionalitást és ennek mechanizmusait jelenti, és azt, hogy e két értékelési mechanizmus együtt szervezi az adott alrendszer tevékenységét. A funkcionális működés oldaláról elvégzett vizsgálatok mutatták, hogy a legtöbb alrendszerrel a kettős racionalitás - vagyis a piaci mechanizmusok megjelenése az adott alrendszer szervezésében - jótékony hatású, rugalmasabb szervezést tesz lehetővé, és épp a rentabilitás és a profit biztosítása miatt szorítja rá sokszor az alrendszeren belüli értékelést arra, hogy „feszesebben” figyeljen a belső értékelés szerint kiváló előtérbe állítására és a gyengébbek háttérbe szorítására. Vagyis a tényleg kiváló tudományos teljesítményt nyújtó legyen egyetemi professzor, kapjon pályázati pénzeket, ugyanígy a legjobb sportteljesítményt nyújtó kerüljön be az olimpiai válogatottba, a legjobb zenész az országos hangversenyzenekarba, a legjobb író kapja az irodalmi Nobel-díjat és keresse a legtöbb pénzt stb. Ám a társadalom szerveződésében a funkcionális-intézményi struktúrák működtetése mellett az embercsoportok tagoltsága, egymással szembeni küzdelmük és alá-fölé rendeltségi helyzeteik kialakítása, illetve ennek megváltoztatására törekvés is mindig végbemegy, és a piacositást ebben a dimenzióban is szemügyre kell venni.

A társadalmi tevékenységek és ezek eredményei nemcsak funkcionális szempontból jelennek meg, hanem ezek egyben hatalmi erőforrásokat is jelentenek, és az egyes emberek, embercsoportok eltérő fokban szereznek rendelkezési lehetőséget ezek felett. A gazdálkodási tevékenységet szervező pénz (és piac), az átfogó információáramlást szervező tömegkommunikáció, a társadalom rendszeres átlátását biztosító tudományos infrastruktúra és

a szellemi életet meghatározó művészeti és egyetemi fórumok - hogy csak néhányat emeljünk ki - nemcsak funkcionális teljesítményt nyújtanak, hanem mint társadalmi erőforrások hatalmat és dominálást biztosítanak azoknak az embereknek és embercsoportoknak, melyek nagyobb fokban befolyás alatt tudják tartani ezeket. Vagyis, noha a funkcionális differenciálódás végbement a modern társadalmakban és belső értékelési mechanizmusok és önálló logikák alakultak ki az egyes alrendszereknél, az össztársadalmilag domináns embercsoportok - hatalmuk biztosítására és az alárendeltségbe szorított többi embercsoport helyben tartására – igyekeznek befolyást szerezni az egyes alrendszerek tevékenysége felett. Ennek megvalósulása esetén azokat a témákat, törekvéseket és ezeket felvállaló embercsoportokat, melyek veszélyesek lehetnek hatalmukra, szisztematikusan igyekeznek háttérbe szorítani, és kirekeszteni a funkcionális alrendszerek vezető pozícióiból.

Az össztársadalmi dominálás megszerzése és megtartása szempontjából azonban az egyes funkcionális erőforrások nem egyenlő fontossággal bírnak. Tudományos presztízs, művészeti kiválóság, karizmatikus vallási vezetői tekintély, sportvilág-klasszis, sztárjogászi elismertség stb. fontos erőforrást jelenthetnek, és ha ezekből egy nagyobb csoport formálódik a társadalmi dominálásért folyó küzdelmekben, ennek van hatása, és bizonyos átrendeződést is ki tud kényszeríteni ebben a dimenzióban. *Ám a legátfogóbb és legkonvertálhatóbb társadalmi erőforrást a pénz és az e feletti ellenőrzés jelenti.* A modern társadalmak szervezésében két átfogó integrációs mód emelhető ki. A pénz és mechanizmusai az össztársadalom egyik átfogó integrációs mechanizmusát jelentik, míg a másikat az állam általi tevékenység-szervezés adja. Ezért a pénzen keresztül a legkülönbözőbb alrendszerekbe bele lehet nyúlni, és a belső funkcionális értékelést még egy pótlólagos értékelés alá lehet vele vetni. Az az embercsoport, mely a pénz működésének mechanizmusait nagyobb mértékben uralma alá tudja hajtani, minden funkcionális alrendszerben egy pótlólagos értékelést, mérés-szelektálást tud végrehajtani. Vagyis ahhoz, hogy a funkcionálisan jól teljesítő ember valóban mint nagy tudós, művész, sztárjogász, sportoló, zenész, újságíró stb. legyen elismerve és megkapja a magasabb szintű működéshez a feltételeket, még a pénz felett rendelkező domináns embercsoport értékelése előtt is helyt kell állnia. Ennek hatása pedig abban jelenik meg, hogy a pénz hatalom felett rendelkező embercsoportokhoz alkalmazkodó tudósok, művészek, stb. révén az általuk biztosított erőforrások - a tudáshatalom, művészeti-szellemi hatalom, médiahatalom, jogi hatalom stb. - is a pénz hatalom erőforrásait bővíti. Ezért abból a célból, hogy ezek alkalmazkodjanak a pénz hatalom embercsoportjainak érdekeihez, és a pénzben megjelenő gazdasági erőforrás mellett ezek az erőforrások is tartósan biztosítva legyenek uralmuk alátámasztására, a pénz hatalom hordozói még alacsony profit, vagy kifejezett veszteség esetén is igyekeznek megjeleníteni a tömegmédiák tulajdonlásánál, az egyetemi és tudományos társaságok finanszírozásánál, a mozihálózatok, koncerttermek, színházak, a könyvkiadók (és főként a könyvterjesztő hálózatok) stb. működtetésében, sőt újabban - a katonai szektor privatizálása révén - a katonai-biztonsági vállalkozásokban közvetlenül is.

Ha ezt az összefüggést a szem elé kaptuk, akkor a kettős racionalitás elemzését is ki kell egészíteni. Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó tézisét továbbgondolva az előbbiekben eljutottunk a szubsztantív gazdaság mellett a formális, piaci-pénzgazdaság elválasztásához, és láttuk, hogy az elmúlt évtizedekben a pénzmechanizmusok és a piacracionalitás egyre újabb alrendszerek párhuzamos szervezőjévé kezdett válni. Ez a fejlemény az 1990-es évektől, a szovjet katonai-társadalmi blokk eltűnése óta egyedüli világhatalommá vált Egyesült Államok nyomására drámaian felgyorsult a nyugati világban és az ennek részévé vált Közép- és Kelet-Európában is. A legkülönbözőbb szférák privatizálása, az egészségügy, az oktatás, a katonai infrastruktúra stb. piaci szervezés alá állítása a pénz és a

piac hatókörét a legnagyobb mértékben megnövelte, és ezzel együtt a '90-es évek közepétől felgyorsulóan - szintén főként az Egyesült Államok politikai nyomására - az egyes országok pénzügyi önállósága feladásra kerül, és mindezek révén egy egységes világpénzügyi mechanizmus fonja át mindinkább az európai és az amerikai társadalmakat. Ennek révén a világ egészének szintjén a pénzmechanizmusok felett döntő mértékben rendelkező embercsoportok hatalma a korábbiakban elképzelhetetlen módon megnőtt. Ez észlelhetően magával hozta a mindennapokban is, hogy a pénz hatalom körül szerveződő embercsoportok a többi funkcionális alrendszerekben folyó tevékenységeket is keményebben és nyíltabban értékeli saját hatalmi szempontjaikból is. Az addig nagy írónak számító író művei, az ugyanilyen tudós könyvei eltűnnek a könyvterjesztő hálózatokból, ha ezekből a pénz hatalom embercsoportjai érdekeik és véleményeik komolyabb mértékű sértését olvassák ki; az addig nagy zenésznek elismert zenész, karmester kiszorul a hangversenytermekből és a jól dotált hangversenyzenekarokból, koncertlehetőségekből, ha politikailag a pénz hatalommal szembenálló táborhoz tartozónak vallja magát nyilvánosan; az egyetemi professzor karriervonala, pályázati pénzekhez jutása veszélybe kerül ugyanilyen lépés esetén, és még lehetne sorolni a példákat. A pénz hatalom csoportjai így az egyes alrendszerek funkcionális teljesítményeit a saját hatalmi szempontjaik szerint szelektálva előtérbe állítják, a szembenállók elnyomják, az egyes funkcionális szférákból kirekeszteni törekednek.

A vizsgálódóban a piacosság kettős, ellentétes hatását elemezve a *déja vu* érzése támad fel, és Max Weber száz évvel ezelőtti elemzése idéződik fel a „szolgaság háza” létrejöttéről. Weber a tradicionális struktúrák leépülése helyére lépő hatékony bürokráciát emelte ki ennél. Azt írta, hogy miközben a hatékony szervezés és bürokratikus racionalitás a társadalom egyes szektorait mind szélesebben átjárja és sok szempontból jólétet teremt, addig a mindent eluraló igazgatási apparátusok a társadalom egészében a „szolgaság házát” teremtik meg. Nos, az 1900-as években szélesen kibomló politikai demokrácia részben orvosolta azt, amitől Weber tartott, de a most terjedő – és épp az állami szervezést illetve a demokráciát háttérbe toló - piacosság egy újfajta uralmat hoz létre a pénz oligarchia középpontba kerülésével. És mivel a pénz oligarchia nem a hagyományos nemzeti társadalmak szintjén, hanem a nyugati civilizáció egy milliárdos embertömegének egészében szervezi meg uralmát, a piacosság és a pénz hatalom hatósugarának növelése egyre inkább a világ egészét uraló nyugati civilizáció központi problémájává válik.

Összegzőve tehát a piacosság egy újfajta világuralmat alakít ki, a nagy pénzközpontokat ellenőrző embercsoportok világhatalmát, legalábbis a nyugati civilizáció egészét érte ezalatt. A piacosságnak és az ezzel létrejövő kettős racionalitásnak erről az oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni.

4. Globális uralmi rend

A társadalom kettős szerkezetéből következően elemezni kell a funkcionális tagoltság és az ide tartozó intézményi mechanizmusok mellett a társadalomban ható uralmi szerkezetet is. Az előbbieken döntően a funkcionális mechanizmusok elemzésére került sor, és csak a funkcionális rendszerelmélet fogalmi kereteinek korrekciójának kapcsán tértünk ki a Polányi Károly kettős gazdaság-tézisének keresztül behozott marxi elméletre és a piacossággal terjedő új uralmi rendre. Ebben a részben részletesebben megvizsgáljuk, milyen változások voltak

jelentősek az elmúlt évtizedekben a nyugati világ uralmi rendjének átalakulásában, és milyen elméletek tudták ezeket a legmélyebben megragadni.

4.1. A nemzetállami társadalomszerveződés összeroppanása

A nyugati civilizáció társadalmainak a második világháborút követő évtizedekben - mind Európában mind Amerikában - a nemzetállami szinten történt alapvetően működési keretük szerveződése. (A zsákutcába jutott, és már eltűnt szovjet blokk társadalmainak szerveződésétől most tekintsünk el.) Noha már ekkor különbséget lehetett tenni - Michel Albert kifejezését használva - a „rajnai” kapitalizmus és az angol-amerikai „versengő” kapitalizmus szerveződési elvei között, de ezek a különbségek sokáig nem hangsúlyozódtak ki élesen. A „rajnai” modell lényege volt, hogy az állam és a kormányzat aktív iparosítási politikát folytatva segíteni igyekszik az adott társadalom ipari versenyképességét, a pénzpolitikát ehhez a kormány tartja kézben, és a határoknál szigorú ellenőrzés alá veszi a tőke mozgását, a külső pénztőke behatolási kísérleteit jogi eszközökkel blokkolni tudja; továbbá az erős és centralizált szakszervezeti csúcsszervekkel egyeztetve hozza meg a legfontosabb gazdasági és más állami döntéseit, és a társadalmi béke fenntartása érdekében egy széles jóléti hálót épít ki a szegényebb rétegek számára (Dahrendorf 1998). Mindez egy többé-kevésbé harmonikus társadalmi működést és egyensúlyt biztosított ezekben a társadalmakban, melyekhez a nyugat-európai kontinentális országok tartoztak elsősorban. Ezzel szemben az angol-amerikai „versengő” kapitalizmusban a piaci versengés teljesebben tudja meghatározni a termelést, de ezen kívül a többi funkcionális szektorban is teljesebben dominál a piaci működés, a kormány kevésbé aktív mind az iparpolitika és más szektorok szervezésében, mind a jóléti hálózatok kiépítésében és költségvetési fenntartásában; e mellett a munkavállalók millióit szervező nagy szakszervezetek és az állami döntéshozók között nincsenek meg az egyeztető kompromisszumos fórumok a nagy hatókörű állami döntések meghozatalakor. A tőkés csoportok szintjén pedig, míg a „rajnai” kapitalizmusban az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok erősebben meghatározók, addig az angol-amerikai „versengő” kapitalizmusban a banki-pénztőkés csoportok a dominálóbbak, sőt ők határozzák meg a legnagyobb angol és amerikai multinacionális szintű ipari és más vállalatokat is (lásd Hellyer 1998).

E különbség ellenére az 1940-es évek második felétől kezdve a nemzetállami szintű társadalomszervezés volt a meghatározó a nyugati világ egészében, és ez némileg a „rajnai” kapitalista modellnél leírt jellemzőket tette a középpontba minden nyugati társadalomban. E rendszer alapja az 1944-ben megkötött Bretton Woods-i egyezmény volt a nyugati világ államai között. Ennek lényege volt, hogy a nyugati államok valutái egymáshoz viszonyítva rögzített árfolyammal rendelkeztek, és ezen az árfolyamon az USA dollárján keresztül kapcsolódtak aranyfedezethez. Ez azt jelentette, hogy a rögzített árfolyamon az Egyesült Államok központi bankja vállalta, hogy mindenkor aranyra váltja e valutákat. E rendszer alapján az egyes kormányok a központi jegybankjaikat közvetlenül meghatározva, ügyeltek az ország valutájának stabilitására, és egyrészt kamatláb-, hitel- és adópolitikával aktív ipar és gazdaságpolitikát folytattak egyes társadalmi célok elérésére (pl. a teljes foglalkoztatottság felé közelítés, egyes iparágak felfuttatása, szociálpolitikai hálók kiépítése stb. érdekében), másrészt az államhatárokon átlépő pénztőkét és vállalkozói tőkét szigorúan ellenőrzés alá vonták. Alapvetően tehát ebben a rendszerben az egyes társadalmak működése nemzetállami szinten volt megszervezve, és aktív kormányzati politikán keresztül történ meg a társadalom

szerveződése, és ennek alávetve működött a piaci szerveződés, illetve országonként külön tartották a banki-pénzügyi tőkés csoportok szerveződését.

Ez a rendszer omlott össze 1971-ben, amikor az Egyesült Államok elnöke felmondta az aranyra váltási kötelezettséget. Közvetlen indoka ugyan az USA belső gazdasági nehézségei voltak a megterhelő vietnámi háború következtében, de mélyebb okként az amerikai banki-pénzhatalmi körök törekvése is ott volt, melyek az előbbi rendszer miatt erősebben ki voltak rekesztve a nyugat-európai országokból, illetve itt ellenőrzés alá tudták őket vonni a kormányok.

Miután Bretton Woods alapja megroppant az aranyalaptól elszakítás miatt, az egyes nyugat-európai országok belső valutáris helyzete, és az egyes valuták által szervezett belső gazdaságok irányítása feszültebbé vált. A bizonytalanná vált valuta-értékek és a bizonytalanná vált inflációs ráták miatt a beruházások volumenében csökkenések mutatkoztak, az inflálódó reáljövedelmek miatt a korábbi nyugodtabb munkavállalói rétegek sztrájkhullámai jöttek létre. A szellemi szférában pedig dominálóvá kezdett válni, hogy mindezek a gondok a túlzott állami beavatkozás és a kormányok jövedelem-újraelosztó tevékenysége miatt jött létre. A növekvő társadalmi nyugtalanságok miatt egyrészt, a szellemi közvélemény átalakulása után az előbbi érvek tömegmédiában való szulykolása miatt másrészt, olyan politikai irányzatok és pártok kerültek hatalomra, melyek az 1970-es évek közepétől - először Nagy-Britanniában, majd az Egyesült Államokban és innen áterjedve a kontinentális Európa nyugati részére - a rajnai kapitalizmus jellemzői helyett az angol-amerikai versengő kapitalizmus jellemzőit kezdték tisztán megvalósítani. Ez volt a neoliberális gazdaság- és társadalompolitikai koncepció uralomra jutása az 1970-es évek végétől a nyugati társadalmakban. A neoliberális társadalomszervezés lényeges jellemzői poláris ellentétet jelentenek a Bretton Woods-i rendszernél leírtakhoz képest. Központi törekvés itt a piac erőinek a legteljesebb szabadon engedése, és ezzel együtt a banki-pénztőke mozgása elől minden korlát elhárítása. A korábbi, államhatárok közé szorított pénztőke helyére az országok között szabadon mozgó pénztőke lépett. Ezt a szabad mozgást tovább fokozták azok az információs technológiai újítások, melyek az 1980-as évektől kezdve az internet, az email és egy sor további eszköz révén összekapcsolták a világ nagy tőzsdéit és pénzintézeteit, és akár másodpercek alatt a dollárok milliárdjait lehet akárhová eljuttatni, illetve kivonni egy országból. E mellett a szélesebb tömegek is jobban bekapcsolódtak a tömeges használatot elért elektronikus információs utakon a kisebb megtakarított pénzeikkel a pénzügyi alapokba és részvénytőkepiacokba, óriási módon kiszélesítve ezzel a banktőke kezelésében levő osztálytársadalmi tőke nagyságát. E technikai lehetőség, együtt a neoliberális korlát-lebontásokkal, kiszabadította a banki-pénztőkét a nemzetállami kormányok ellenőrzése alól, és a leghatalmasabb angol-amerikai bankok vezérletével egyre inkább egy összefonódó globális banktőkés csoportosulást hozott létre az 1990-es évek közepére.

A neoliberális társadalomszervezés további jellemzői közé tartozik az államilag fenntartott intézmények privatizációja, és a magántulajdonba került intézmények piaci szervezés és működtetés alá helyezése. Amíg a korábbi évtizedekben a mindenki számára elérhető és jórészt államilag finanszírozott kórházak, iskolák, kulturális központok, nyugdíjalapok, börtönszféra, katonai szféra stb. nagy állami szektorokat alakított ki – és ezektől távol tartották a banki-pénztőkés csoportokat – addig most ezek egymás után privatizálásra kerülnek. Az új magántulajdonosok nagyon nagy részben a banki-pénzügyi tőkés csoportok közül kerülnek ki, akik már korábban is meghatározó tulajdont szereztek a legnagyobb ipara és más vállalkozásokban, de most óriási módon megnő a magántulajdonukba került intézmények hatóköre. Különösen az angol és amerikai banktőkés csoportok tudták és tudják

a privatizáció során megszerezni a legtöbb országban a korábbi állami vagyonokat, hatalmukat és befolyásukat korábban elképzelhetetlen módon kitágítva, első sorban Közép-Kelet-Európa, Latin-Amerika országában és más fejlődő országokban, de a nyugat-európai országokban is erős pozíciót szereztek az itt is beinduló privatizációk során a bankár csoportok.

A neoliberális társadalomszervezés terjedésének útjai annyiban eltértek Nyugat-Európa és a többi térség vonatkozásában, hogy míg az előbbieken a már jelzett gondok miatt a plurális szellemi vitákban nagyobb amerikai szellemi és politikai nyomás nélkül kerültek domináló helyzetbe a neoliberális szervezés elvei – és az így kormányra került erők belülről valósították ezeket meg - addig a többi térségben ehhez hozzájött egy tudatos eladósítási politika az angol-amerikai bankárkörök részéről az 1980-as évektől. Az eladósított országok aztán a pénzügyi összeomlás elkerülése érdekében mindenre rákényszerültek, amit e körök követeltek a belső társadalomszervezésük átalakítási irányát tekintve. Ezek pedig a már jelzett neoliberális átalakítási tervek voltak: privatizáció, a belső piacok teljes mértékű megnyitása a multinacionális vállalatok előtt, a pénzmozgások előtti korlátok teljes mértékű lebontása stb. E külső kényszer és a belső ellenállás hiánya miatt ezért a közép-kelet-európai térségben például oly mértékben megvalósultak a neoliberális szervezési elvek, ami a kontinentális nyugati országokban is csak részben ment végbe, de még a Latin-Amerikai országok esetében is csak részben tudta ezt elérni a globális pénzoligarchia. (Ez utóbbit azzal magyarázzák, hogy ott a közgazdasági tudás és előrelátás jobb helyzetben volt, mint a szovjet blokk erősebb ellenőrzése mellett létező közgazdasági köröknél a közép-európai-országokban, és ezért a helyi közgazdasági ellenállás bizonyos fókig csökkentette a külső amerikai nyomásnak való engedelmességet a legtöbb latin-amerikai országban, lásd Pijl 2001:185-204). De hogy a nyugat-európai országok esetében is erős volt a nyomás a neoliberális szervezési elvek irányában, azt mutatják 1981-ből a szocialista Francois Mitterand kormányra kerülése utáni események. Mitterand, programjának megfelelően, vissza akarta államosítani a legfontosabb szolgáltatási szektorokat, növelni akarta a szociálpolitikai hálót az alsóbb néprétegek számára, és ehhez tudatos iparfejlesztést és pénzpoltikát kívánt megvalósítani, többek között a teljes foglalkoztatás irányába lépés érdekében. Csak néhány rövid év telt el, de a világgazdasági nyomás és az összehangolt külső pénzügyi mozgások által keltett kényszerek révén mindent fel kellett adni e programból, és vissza kellett térnie a neoliberális társadalomszervezés elvek mellé (lásd Ross 1995).

Ebbe a globálissá váló uralmi rendbe és az angol-amerikai banki-pénzügyi tőkés csoportok által uralt világba léptek be a szovjet birodalom felbomlása után a közép-kelet-európai országok, közöttük a magyarok is. Noha ekkor még nem volt teljesen befejezett a globális pénzoligarchia és a neoliberális uralmi rend kiépülése, de fő vonalaiban ez már megvalósult az 1989-es rendszerváltozás idejére. A volt állampárti uralmi rendszerek „felvételre jelentkezése” a kapitalizmus erőinél még egy harcot is kiobbantott rövid időre a rajnai kapitalizmus jellemzőit védő német tőkés csoportok és a tiszta neoliberális rendet terjesztő angol-amerikai bankár csoportok között. A Deutsche Bank nagyhatalmú elnöke Herrenhausen és pénzügyi csoportjaik - oldalukon olyan erős ipari tőkés csoporttal, mint a Mannesmann - a közép-kelet-európai országok vonatkozásában háttérbe igyekezett szorítani a neoliberális szervezést erőltető angol-amerikai bankárköröket a rendszerváltás körüli időszakban. Ezzel szemben az amerikai pénzügyi körök, alapítványaik és az e térségben az 1990-es évek elején megszerzett szellemi-médiabázison keresztül, széleskörű privatizációt, visszaszorított állami szerepet, kormánytól független jegybankot stb. igyekeztek propagálni, illetve megszervezni erre a politika és szellemi elit egyes részeit. A kétféle kapitalista modell erői közötti viaskodás rövid ideig tartott. Herrenhausen és még néhány vezető a „rajnai” modell

erői közül hamarosan merénylet áldozatai lettek, de a globális amerikai banktőke erői amúgy is jobb helyzetben voltak e térségben a korábbi szellemi behatolásuk révén. Lengyelországban és Magyarországon az amerikai banktőke különösen a Soros-Alapítványon és a köré épült intézeti hálózatokon keresztül már az 1980-as évek eleje óta megjelent, és az 1990-es években a régió összes országában széleskörű szellemi (egyetemi, tömegmédiabeli, könyvterjesztői stb.) infrastruktúrát építettek ki. A rajnai kapitalizmus tőkés csoportjai a szellemi-intézményi behatolás terén nagyságrendekkel kisebb bázist tudtak csak kiépíteni, és még a tömegmédiák szférájába behatoló német tőke is sokszor az angol-amerikai neoliberális szellemi szektort erősítette, és nem kíséreltek meg egy ellen-szellemi hatalmat kiépíteni velük szemben. (E német bankárkörök - szemben a Deutsche Bank-kal és Herrenhausen csoportjával - a Dresdner Bank körül csoportosultak, lásd Pijl 2001:193-201).

A neoliberális uralmi rend kiépítésének terjedelme sokban attól is függött Közép-Kelet-Európában, mint ahogy a fejlődő ázsiai és a többi térségben is, hogy a privatizáció során milyen mértékben jutottak az adott országban az egyes szektorok intézményei az angol-amerikai vagy a tőlük függő más bankár és vállalkozói csoportok tulajdonába, és maradt így el az ország belső tőkés csoportjainak kiépülése, vagy éppen ellenkezőleg, a privatizált intézmények nagyobb része az országon belüli tőkés csoportokat erősítette tovább. Ebből a szempontból Csehország adja azt a mintát, ahol jelentős mértékben saját tőkés csoportok is létrejöttek a privatizáció során, és így a szellemi szektorokban is háttérrel tudnak adni a neoliberális uralmi renddel szembenálló csoportoknak. Magyarország és részben Lengyelország ezzel szemben azt a mintát jelenti, ahol a privatizáció során - mind a szűkebb termelés mind a tömegmédiák és egyéb szellemi szférák terén - a legkevésbé épültek ki hazai tőkés csoportok, és a legerősebben szerezték meg az amerikai és a tőlük függő pénzügyi-vállalkozói körök a termelési és egyéb infrastruktúrát. A globális uralmi rend és a neoliberális társadalomszervezés erői így a régióban a legerősebben nálunk érték el hegemoniát.

4.2. A globális uralmi rend elméleti megragadása

A társadalmak egészének szintjén az uralkodás és az elnyomás elemzését a marxi elméletek állítják az elemzés középpontjába, ám ezek nagy része nem alkalmas a valóság feltárására. Ezt különösen két ok magyarázza. Az egyik ok magából a marxi kiindulópontokból ered, amely az uralkodást a szűken vett termelésben keresi, és a termelési eszközök tulajdonához köti. Az e szerint előrehaladó elemzés így a gyárosok, vállalkozók, illetve másik oldalról a munkások ellentétére szűkíti le a szemszöveget, ám a mai komplex és egy sor funkcionális alrendszerre bomló társadalmakban ez elvételi az uralom és az elnyomás reális erőit. Egy másik okot jelent az uralom és az elnyomás elemzésének elmaradásában a marxi elmélet sok irányzatán belül, hogy a nyugati országok marxista értelmiségének és társadalomtudósainak jó része az 1960-as évektől kezdve eltolódott az osztályelnyomás elemzésétől a kisebbségek elnyomásának elemzése felé, és az ez elleni közéleti fellépés ezt érzelmileg is rögzítette bennük. Ám mivel az emberjogi ideológia és az ezen alapuló kisebbségvédelem sok szempontból a banki-pénzügyi tőkés csoportok eszközeként jött létre az 1900-as évek első évtizedei óta az ipari-tőkés csoportokkal szembeni politikai küzdelmeik során, ez utóbbiak pozícióinak megtörése érdekében, a masszív konzervatív többség kisebbségekre bontásán keresztül (lásd ennek részleteit: Epp 1998:9-43), így az emberjogi balliberális körökkel egy táborba került marxisták sok szempontból függésbe kerültek a pénzoligarchiától. Az Egyesült Államokban

így mint a „politikai korrektség” része kezdett érvényesülni jó néhány marxista elméleti csoportosulásban (és a mögöttük álló könyvkiadói, könyvterjesztői hálózatok elvárásaiban!), hogy ha érintik is továbbra a tőkés csoportok uralmát és elnyomását, a pénztőke és a bankárcsoportok uralmát már ebben nem emelik ki. De sokan még ezen is túl mennek, és egy homályos „baloldaliságot” felvállalva, inkább csak a szegényebb osztályok rossz élethelyzetét ecsetelik elemzésükben, de teljesen lemondanak annak vizsgálatától, hogy végül is mely csoportok részéről történik az elnyomás és az uralom, és ezt milyen mechanizmusokon keresztül valósítják meg.

Mégis, ha szétnéznünk az erre vonatkozó marxi elméleti írások között az elnyomásra és az uralomra vonatkozó összegyűjtött információkat keresve, akkor két irányzat kínál használható empiriát. Az egyik az ún. „világrendszer elmélet”, amelyet Immanuel Wallerstein indított útjára még az 1970-es évek elejétől, és egy széles elméleti csoportosulás halad azóta ezen az úton. Egy másik használható információtömeget az ún. „neo-gramsciánus” elméleti irányzathoz tartozó szerzőktől nyerhetünk.

A *világrendszer elmélet* központi gondolata az, hogy az uralkodás és az elnyomás mechanizmusai a fejlett kapitalista országokban a második világháború utáni időktől már csak részben vizsgálhatók egy-egy társadalom tőkés csoportjai és dolgozó osztályai viszonyában. Itt is van ugyan továbbra is uralkodás és értéktöbblet elvonás a tőkés csoportok részéről az alávetettektől, de döntőbb ennél az., hogy a fejlett országok mint a világ gazdaság centruma a periféria szegény országait - Latin-Amerikában, Ázsiában, Afrikában - zsákmányolják ki az egyenlőtlen cserével. Ezzel magyarázta ez az elmélet, hogy a második világháborút követő évektől a nyugati társadalmakban a munkásságnak, és az alsóbb néposztályoknak is jelentősen emelkedett az életszínvonala, illetve nagy vonalúan kiépült az állami szociális háló és juttatások rendszere a legszegényebbek részére is. Ennek árát ugyanis a periféria országainak egész népessége fizette meg, így a centrum tőkés csoportjai az ipari termékeiket extraprofittal eladva a periféria országaiban, és innen olcsón nyersanyagokat elhozva és éhbérért előállított termékeket importálva, az otthoni dolgozó osztályoknak - a társadalmi béke kedvéért – jobb életszínvonalat biztosíthatott.

Ezt az elméletet Wallerstein és követői a Bretton Woods-i keynesiánus kapitalizmus körülményei között hozták létre, és az 1980-as évektől beinduló változásokat a globális pénztőke uralmának létrejötté irányában az ide tartozó elemzők is észlelték. Robert Ross az 1990-es évek elejétől azt emeli ki, hogy a pénztőke kiszabadulása a nemzetállami keretek közül és a helyi kormányok ellenőrzése alól egy olyan globális pénztőkés csoportot alakított ki, amelyek működése lassanként eltünteti a centrum munkásságának és dolgozó osztályainak privilegizált helyzetét a periféria „szuper”-kizsákmányolt osztályaihoz képest, és maga a centrum-periféria felosztás is értelmét veszti a globális pénztőke szabad mozgása miatt (lásd Ross 1995:19-36). A jogi korlátokkal már nem fékezett és a technikai lehetőségek szerint percek alatt országok váltására képes pénztőke ugyanis oda megy, ahol a legolcsóbb a munkaerőt kapja, a legkisebb adót kell fizetnie az államnak, és ahol a legkisebb a szakszervezetek ellenállása illetve ezek jogosítványai a vállalatok és az intézmények szervezésébe való beleszólásra. A világtermelés egyre nagyobb részét a multinacionális cégek állítják elő, és a cégek vezérkaraiban a nagy angol és amerikai bankok bizalmi emberi alkotnak összefogott hálózatokat. Mint John R. Munkirs felméréséből tudni lehet: „Munkirs határozottan állítja, hogy Amerika legnagyobb vállalatainak mindegyikét közvetett módon hét nagy bank és öt nagy biztosító társaság ellenőrzi, illetve igazgatja. Mindez az igazgatók egy összefonódó hálózatán keresztül történik, mely a vállalatok hitelezői, illetve tulajdonosi érdekeit reprezentálja. Az ég legyen irgalmas ahhoz a vállalati igazgatóhoz, aki ujjat mer

húzni velük” (Hellyer 1998:4). Vagyis a multinacionális cégek és a pénzoligarchia összefonódik, és ebben az összefonódásban a vezető szerep a pénzoligarchiának jut. A nyugati államok kormányai és szakszervezetei egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülnek a multinacionális cégekkel szemben, mert nagyobb adók kirovása, vagy szakszervezeti követelések előterjesztése egyszerűen azzal a válasszal járhat részükről, hogy átteszik a működést egy olcsóbb munkabérű országba, ahol az ottani kormánytól még sok éves adómentességet és egyéb kedvezményeket is kapnak. Mindezek hatására az 1980-as évek közepétől először az Egyesült Államokban, majd a '90-es évektől Nyugat-Európa országaiban is megállt a reáljövedelem növekedése a dolgozó osztályok körében, és az alsóbb szinteken még jelentősen csökkent is ez a jövedelem. Vége a privilegizált centrum országaiban a jóléti állami berendezkedésnek, és a globális pénzoligarchia uralomra jutása minden országot a periféria szintjére vitt le az értéktöbblet elvonásában és a profit fokozásában. E révén egy szűk felsővezetői réteg jövedelme az egekbe emelkedett, de a széles társadalmi rétegek helyzete stagnál vagy inkább még süllyed is (Ross 1995:34-36).

Phlipp McMichael a világrendszer elmélet másik szerzője még azt is kiemeli, hogy miután a tőke körforgása túlnőtt a nemzetállami kereteken, ez a nyugati országokon belül is lenyomta a béreket, illetve permanens munkanélküliséget hoz létre, amit korábban a beavatkozó állam és a szakszervezeti csúcsszervek nem engedtek meg. Mindez a nyugati országokba már korábban beözönlött és most is áramló olcsó külföldi (főként ázsiai, afrikai) munkaerő irányában növeli a belföldi dolgozó osztályok idegenellenességét. McMichael ezt a szűkössé vált munkához és magasabb bérekhez ragaszkodó hazai dolgozó rétegek védekezéseként írja le: „A megtámadott országok közösségei és munkaerő csoportjainak védekezése ez a gazdasági túlélésük érdekében”(McMichael 1995:37). Jelzi azt is, hogy ezek a jelenségek a pénzoligarchia szellemi támaszaiként működő tömegmédiumokban, mint egyszerű primitivitás, és rasszizmus kitörései kerülnek ábrázolásra.

McMichael kiemeli, hogy a két globális pénzügyi szervezet, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank, melyek a Bretton Woods-i rendszer alatt a nemzetállami kormányok és gazdaságpolitikák egyszerű szolgálói voltak, a jelzett változásokkal új szerepbe kerültek, és egyre inkább a globális pénzoligarchia központi szerveiként és ellenőreiként működnek a kormányok felett. Eleinte ugyan ez az uralmuk csak az eladósított közép-európai, latin-amerikai, ázsiai és afrikai országok felett alakult kik, és főként ebbe az irányba közvetítették az USA pénzügyi köreinek követeléseit. (Legnagyobb szavazattal és ebből eredő vétőjoggal a két szervezet tagállami közül ugyanis az USA rendelkezik). Az ezen az úton megerősödött IMF és a Világbank az 1990-es évek végére már a nyugati államok kormányai felett is meghatározó pozícióba jutott (lásd még e problémakör elemzéséhez: Thoma 2001; Várhegyi/Gáspár 1997; Kiss 1998; Rostoványi 1998). A neoliberális politikai és társadalomszervezés elterjesztése a nyugati társadalmakban így e két szervezet révén is végbement és végbemegy, noha itt nem annyira nyílt diktátumok révén hat befolyásuk, mint Közép-Kelet-Európa országaiban, Latin-Amerikában és a többi fejlődő országban.

A másik használható irányzatot a marxi elméletek közül a *neo-gramsciánusok* jelentik, akik Antonio Gramsci írásaira támaszkodva alakítottak ki egy komplexebb megközelítést a mai társadalmak elemzésére. Az 1990-es évek elejétől a globális nemzetközi rend és uralom elemzésében külön iskolát alkot ez az irányzat, így különösen alkalmas most, hogy a globális uralmi rend elemzéséhez hozzá forduljunk. Az eredeti marxi hangsúlyokat és kiindulópontokat különösen öt ponton módosítja ez az irányzat.

Az egyik ilyen módosítást jelenti, hogy bár marxistaként elismerik a fő társadalmi megoszlásként a tőke és a munka ellentétét, ám a tőkéseket nem egy homogén osztálynak tekintik, hanem inkább egymással harcoló-rivalizáló csoportok laza halmazának. E tőkés csoportok elitjei azért küzdenek, hogy az ő általánosításaik váljanak az egész tőkés osztály és ezen túl az egész társadalom eszméivé és törekvéseivé (Apeldoorn 2001:72). Ezzel a módosítással eltűnik a marxi elméletnek az a megszemélyesítő jellege, amely mint egy önálló tudattal rendelkező „kollektív személyt” elemzi az uralkodó osztályt, amely „megtervez”, „eldönt” és mint egy szuperember „irányítja” a társadalom történéseit. Azt is lehet mondani, hogy maga „a” tőkés osztály is már csak nominálissá és félretehető fogalommá válik a változtatás után, és a fő hangsúly a különféle tőkés csoportok egymással való küzdelmére és uralmi technikáik feltárására helyeződik át.

A neo-gramscsiánusok egy másik változtatása az eredeti marxi elméleten a szűk gazdasági szemlélet feloldása, és a gazdasági dimenzióban uralmat gyakorló tőkés csoportok - a „termelési eszköz tulajdonosok” - mellett az „organikus értelmiség” fontosságának kiemelése jelenti: „Minden társadalmi csoport, amely létrejön a gazdasági termelés alapvető funkciója területén, alkot egy magával összeköttetésben álló, egy-vagy több organikus értelmiségi csoportot, amely homogenitást és tudatosságot ad a csoportnak a funkcióját illetően, és nemcsak gazdasági területen, hanem társadalmi és politikai szinten is” (Gramsci börtönnaplójából idézi: Bieler/Morton 2001:26). Az organikus értelmiség úgy általánosítja a csoport törekvéseit és a tennivaló alátámasztásáról az érveket, hogy azok elvesztik partikuláris érdek-jellegüket, és általánosabb eszmei síkon, mint nemes és általánosan követendő célok jelennek meg ezek, és e szublimálással már a csoporton kívül szélesebb társadalmi körben is egyet tudnak érteni ezekkel az érvekkel és eszmékkel. Ezzel juttatják széles hatáshoz és uralomhoz a támogatott tőkés csoportot az organikus értelmiségiek (Gill 2001:65). Az „organikus értelmiség” fogalmi kategóriája kiválóan alkalmas arra, hogy a professzionális alrendszerek kibomlása utáni komplex társadalmakat és bennük a professzionális csoportok hatalmi erőforrásait az uralom dimenziójában is elemezni tudjuk.

Egy következő változtatást a marxi elméleten a társadalmi osztályok mellé a „történelmi blokk” fogalmának a behozatalával hajtották végre a neo-gramscsiánusok. Ez tulajdonképpen még inkább névlegessé teszi a társadalmi történések osztály-meghatározottságát, és az egyes társadalmi törekvések illetve események mellé nem egy-egy osztály kerül hajtóerőként, hanem a különböző társadalmi osztályok egy-egy részét összefogó „történelmi blokk”-ok. Egy-egy nagyobb társadalmi változtatás végrehajtására, amely után a társadalmi erőviszonyok egy hosszabb időre átalakulnak, és új tőkés csoport kerül uralkodó pozícióba, mindig egy történelmi blokkban egyesülő, „össze-szerveződő” embercsoportok konglomerátuma jön létre. Példának hozzá az Európai Unió egységes valutájáért küzdő neoliberális történelmi blokk kialakulását az 1980-as évek második felétől, amely révén a tagállami kormányzati gazdaságpolitikák lehetősége megszűnt, és a globális pénzligarchia hatalma vált középpontivá az Unióban is: „A neoliberális történelmi blokk az egységes európai valutáért, amely teljesen le van szakítva minden EU-szervezet kontrollja alól, és egy független jegybank kezeli a valutát teljesen, ilyen történelmi blokkba gyűlt csoportokat jelent. Ebbe első sorban persze a pénzügyi körök, a tagállami pénzügyminisztériumi főtisztviselők, az EU-apparátus, az IMF, a Világbank és a többi ilyen globális szervezet apparátusa van benne, illetve az európai szintű nagyvállalatok közül azok, amelyek egész európai szintre termelnek elsősorban, de azok a munkások és kis vállalkozók is, amelyek az ilyen vállalatok dolgozói, illetve ezekkel szoros beszállítói-alvállalkozói viszonyt tudtak kialakítani. Plusz emellett azok a káderek-értelmiségiek, akik a neoliberális közgazdasági, jogi, médiabeli stb. segítséget megadják ennek a történelmi bloknak”(Gill 2001:53).

Fontos újítás az eredeti marxi elmélethez képest a *hegemónia* fogalmának bevezetése a társadalom uralmi rendjének elemzésébe. Ezzel lehetővé válik, hogy az állam-központú hatalmi elemzések mellett a szélesebb magánhatalmi szerveződések és a kulturális-szellemi szektorokban levő hatalmi szerveződések is meg tudják ragadni. A globális uralmi rend megragadására ez a változtatás azért is fontos, mert itt állami szerv, „világkormány” nem alakult ki, ám fél-állami, fél-magán világszervezetek, mint az IMF és a Világbank és a pénzüligarchia nagy alapítványhálózatai összefonódva minden formális állami hatalmi jogosítvány nélkül is döntő befolyást és uralmat tudtak szerezni az állami kormányzatok felett: „A nemzetközi politika-alakítási apparátus együttműködik a magán jellegű ügynökségekkel, mint pl. a Trilaterális Bizottság, melynek tag EU tagsága van, elit politikai és gazdasági érdekeket képviselve, a WTO, a Harmincak Csoportja, amely különösen fontos a pénzügyek terén, vagy a brit intézetek közül az Economic Affairs Institute, az Adam Smith Intézet, az amerikai Brookings Intézet, az Enterprise Institute, és a nagy vállalatok vezetőinek egy sor fórumával (...) A neoliberális transznacionális blokk így egy jelentős bázissal rendelkezik az EU-n belül” (Gill: 2001:54).

Végül fontos eltérés a neo-gramscianus elméletben az eredeti marxi elmélethez képest, hogy itt a társadalmi változások és események nem szükségszerűen mennek végbe a gazdasági meghatározottságból kiindulón (noha elismerik ennek erejét a változásokban), hanem a történelmi blokkok aktív szervezésével és küzdelmeivel. Ám épp ezért egy ellen-hegemónia kiépítésével és blokk szervezésével le lehet állítani változásokat, és más irányt lehet szabni a társadalmi történéseknek. Vagyis ezzel a társadalmi változások mögötti kizárólagos gazdasági determinizmust tüntetik el, és ezredvégi komplex társadalmak valóságához ezzel közelebb jutnak ezen irányzat szerzői.

Összegezve: a neo-gramscianus elmélet változtatásait az eredeti marxi elmélethez képest megfelelőnek lehet tekinteni arra, hogy az intézményi szinten funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak embercsoport-küzdelmeinek megértésére felhasználjuk ezt az elméletet. A társadalom kettős szerkezetét tekintve tehát a funkcionális intézményrendszerek elmélete mellett, amely a társadalom funkcionális-intézményi dimenzióját elemzi, és tárja fel, a neo-gramscianus elmélettel az embercsoport-tagoltságot és küzdelmet, az uralkodás és az elnyomás dimenzióját is fel tudjuk tárni. A következőkben így a két elméleti megközelítést együtt használjuk.

5. Az új uralmi rend hatása a magyar politikára

Vannak domináns társadalmi csoportok az 1989-es rendszerváltás óta is, és vannak a hatalomtól rendszeresen távoltartott, alárendelt csoportok is - a többpártrendszer és a politikai váltógazdaság intézményesítése ellenére is. Az új rendszer leírására használt olyan megnevezések, mint „posztkommunizmus”, „posztsovjet” korszak csak ezt jelzik, hogy mit hagytunk ott, de azt nem, hogy most mi van. Az új politikai rendszer megnevezésére használt „jogállam” kifejezés pedig a mindennapi tapasztalatok alapján is nyilvánvalóan csak féligazságot ír le. Ti. a hatalom birtokosai az esetek többségében az előre rögzített szabályok keretei között működnek ugyan, de ez egyrészt letakarja azt, hogy az esetek tekintélyes részében a hatalom birtokosai félre söprik e szabályokat, másrészt elfedi azt a tényt, hogy egy

sor rögzített hatalmi struktúra privilegizált helyzetben tart bizonyos embercsoportokat, míg másokat rendszeresen elnyom.

A mindennapi tapasztalatok és a nyugati világban folyó hatalomgyakorlásról szóló rendszeres leírások alapján fel lehet állítani a tézist, hogy Magyarországon és a többi volt állampárti rendszerben a korábbi uralmi rendből nem a „szabadság birodalmába” léptünk be, hanem egy új uralmi rend keretei közé. A feladat így az, hogy félretolva az ideológiai célú felületi címkéket (jogállam, emberi jogok stb.) tartalmilag nézzük meg, hogy a korábbi állampárti uralom jellemzői helyére milyen változásokat hozott létre az új uralmi rend.

5.1. Az új uralmi rend az erőszak minimumán

Kiindulópontként két jellemzővel írhatjuk le az új uralmi rend hatalomgyakorlását, mely alapvetően eltér az állampárti hatalomgyakorlástól. Az egyik jellemző abban áll, hogy miközben a társadalom alapvető uralmi szerkezetét kivonja a változtatás lehetősége alól, a többé-kevésbé rögzített határok között kisebb opciókat, alternatívákat a többpártrendszer keretén belül a sokmillió választói kör döntésére bízza. Ezzel szemben az állampárti uralom uralkodó csoportja a legapróbb változtatás nyílt megvitatását és megvalósítását is megakadályozta. Az új uralmi rend másik jellemzője az erőszak visszavétele, és az, hogy a fennálló hatalmi szerkezet stabilizálását csak kisebb mértékben oldja meg erőszakkal, és inkább sűrű kommunikációs, tudati befolyásolási struktúrák kiépítését állította a nyílt erőszak helyére. Ez utóbbi változás révén közvetlenül kevésbé a rendőrség és más erőszak-apparátus fontos az uralkodó csoport számára – végső soron persze ezek is - mint inkább a tömegkommunikációs mechanizmusok és az általános társadalmi tudatot formáló szellemi szektorok ellenőrzése illetve uralmi célú felhasználása.

Fontos, hogy a két leírt alapjellemzőt együtt vegyük szemügyre, mivel csak így tudjuk megragadni megfelelően a tudati-kommunikációs szektorok ellenőrzését ebben a rendszerben, hisz az állampárti időkben is ellenőrizték ezeket a szektorokat. Abban az uralmi rendszerben a fennálló legkisebb változtatását, illetve ennek nyílt megvitatását az eskalálódó robbanás előfázisaként fogták fel, és kezdettől az ilyen részletes ellenőrzésre alapozták a rendszer fenntartását. Így akár titkosszolgálati eszközökkel is a legkisebb változtatási tervek feltárását, és ennek megakadályozást helyezték a középpontba. Ezért bár volt szigorúan ellenőrzött tömegkommunikáció az állampárti uralom idején, de maga a tömegkommunikáció léte egy állandó veszélyt jelentett az uralom számára. A totális ellenőrzés megvalósítása nagy erőbevetést jelentett az uralkodó csoport számára, így a mai állapotokhoz képest magát a tömegkommunikációt is csak csenevész formában engedték kifejlődni, és az kevés szálon folyt. Az új uralmi rend ezzel szemben csak a hatalmi szerkezet alapjainak sérthetetlenségére vigyáz, és kisebb részletek vitáját, illetve gyakorlati realizálást nem gátolja meg. A politikai váltógazdaság kereteiben e korlátozott változtatási lehetőség nyert intézményesítést, sőt még a hatalmi szerkezet alapjait támadó csoportokat is csak részben fenyegeti a nyílt erőszak alkalmazása, sokkal inkább a marginalizálásukkal hárítja el veszélyüket az új uralkodó rend. A kiépített véleményformálási csatornákon, az ellenőrzés alatt tartott televíziós hírmagazinok, talk-show-k, humorba csomagolt lejárato műsorok stb. és az uralmi rendhez konformizált írott sajtó hírei, publicisztikája révén biztosítani tudják, hogy a hatalmi szerkezet alapjait is megkérdőjelező politikai törekvések, mint extrém és viszolyogtató szélsőségek veszélytelenek maradjanak a parlamenti választások folyamán, és nagyobb tömegbázis még a megvitatás szintjén se foglalkozzon e törekvésekkel. Sőt már azok a politikai pártokkal szemben is

használják ezeket az eszközöket, amely reálpolitikusan belátja a hatalmi alapszerkezethez való alkalmazkodás kényszerét egy fokig, de azért érezhetően opponálja a nemzetközi pénzlogarchia további térnyerését.

Az állampárti időkhöz képest, amikor egy új napilap vagy hetilap alapítása csak a legmagasabb politikai vezetői kör alapos belső megfontolása és engedélye alapján volt lehetséges - és az engedély után az új lap teljes körű központi ellenőrzésének kiépítésére került sor -, ma az uralkodó rend formálisan semmi akadályt nem állít ilyen lépések elé. Ha az uralkodó pénzügyi tőkéscsoportokon túli, velük rivalizáló vállalkozói csoportok biztosítják az ilyen alapításhoz szükséges néhány százmilliós összeget, szabadon lehet alapítani új lapokat. Azonban, ha a hatalmi szerkezet alapjait kezdi megkérdőjelezni az ilyen új sajtótermék, akkor a hirdetések bojkottját szervezik meg ellene, és ha ezt is túléli, akkor a terjesztését igyekeznek korlátozni, majd a lap munkatársainak szakmán belüli lejáratását végeztetik el médiabirodalmuk segítségével. A könyvkiadás esetén még inkább ez a helyzet. Könyvet kiadni szinte bármit lehet az új uralmi rendben. Ám a könyvterjesztő hálózatok nagyon nagy részének ellenőrzés alá vonásával el tudják érni, hogy csak alig egy-két „kalóz” könyvesbolt árulja a számukra ellenséges műveket. Így e könyvekről a társadalom alig egy-két százaléka szerez tudomást. Ugyanez van a könnyű zene és a zene más területén. (A könnyűzene azért fontosabb az uralmi rend ellenőrzése szempontjából, mert a szűk körű komolyzenei táborral szemben ez a populáris zene milliókat érhet el, és így ez veszélyesebb hatásokat produkálhat az uralkodó csoport számára.) Azok a zeneszerzők, zenészek, akik az új uralmi renddel szembenálló politikai tábor mellett állnak ki nyilvánosan, rövid idő alatt kiszorulnak a fellépés lehetőségéből, és a hangversenytermek, a koncertcsarnokok és a művelődési központok bezárulnak előttük. Lemezt adhatnak ki az új uralmi renddel szembekerült zenészek is, mert kis kiadók szabadon működhetnek, de a zenéjük terjesztése nemcsak a közvetlen fellépésben korlátozott, hanem a kereskedelmi csatornákat szinte teljes mértékben ellenőrző uralkodó csoport tiltó listára helyezése miatt is. A zene sugárzására szakosodott kereskedelmi rádiók - miközben laza beszélgető műsorokon és humorba csomagolt kommentálásokon keresztül nyílt véleményformálás folyik a zeneszámok között - a legnagyobb mértékben bojkott alá veszik az uralkodó csoporttal szembekerült zenészek lemezeit.

5.2. Az új uralmi rend birtokosai

Mint látható volt, a marxi elmélet funkcionalista nézőpont mellé történő beemeléséhez, egy fontos változtatást kellett végrehajtani a marxi elmélet tézisein. Marx és utána a marxisták a társadalom uralkodó osztályának a termeléssel azonosított gazdaság ellenőrző csoportját, a termelő eszközök tulajdonosait tartották. A termelés feletti uralom révén válik e nézet szerint az osztálytársadalom uralkodó osztályává ez a csoport. Ezt a tézist már az 1900-as évek elején igyekezett átalakítani a német Rudolf Hilferding, és a termelőtőke feletti uralomra jutó pénztőkés csoportok középponti szerepéről beszélt. (Nyomában Magyarországon például a történész Ránki György mutatta ki tanulmányaiban, hogy milyen széles körben uralta a nemzetközi háttérű banktőke az 1800-as évek végétől a hazai ipari és mezőgazdasági szféra vállalatait: lásd Ránki 1985). Igazi eltolódást a marxi kiindulópontoktól azonban Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó tézisével lehet megtenni. Az ő kettéválasztása felszabadítja az utat annak észleléséről, hogy a piaci mechanizmusok nem egyszerűen a termelés megkettőződését jelentik - noha eredetileg a termelés szervezésében alakultak ezek ki - hanem a legkülönbözőbb társadalmi szektorok (tömegkommunikáció, sportszféra, művészeti

szektorok, egészségügy, oktatás, katonai szféra stb.) szervezésébe is benyomulhatnak. A piacositás terjedésével pedig a pénzügyi tőkéscsoportok uralma tudja felváltani egyre inkább a valamikori mezőgazdasági-ipari tőkéscsoportok uralmát. Hilferding valamikori tézise a pénzügyi tőke uralmáról így radikalizálódik, és ebben a formában jobban visszaadja a mai realitást az új uralmi rend vonatkozásában.

Szemben azonban az ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportok szerveződésével a pénzügyi tőkéscsoportok nem a hagyományos nemzeti társadalmakban szerveződnek, hanem a nyugati civilizáció egészében. A jórészt az Egyesült Államokban és a londoni City-ben székelő legerősebb bankár-csoportok és innen szervezett kihelyezett további központjaik az elmúlt száz évben átfogó világpiénzügyi ellenőrzést tudtak fokozatosan kiépíteni, és a tömegkommunikációt illetve az e körüli szellemi szektorokat az előbb vázolt módon - az egyes országokban kisebb-nagyobb fokban - ellenőrzésük alá tudták vonni. Ez az uralom jelent meg a szovjet blokk és az állampárti rendszerek bukása óta Közép-Kelet-Európában is, és ez az, ami itt az új uralmi rendet jelenti.

Fontos kiemelni, hogy ez az uralmi rend létezik az amerikai és a nyugat-európai országokban is. Ám a nyugat-európai országokban a globális pénzoligarchiával szemben a helyi tőkéscsoportok és az általuk ellenőrzött részek a tömegmédiumból illetve a szellemi intézményekből komolyabb ellenerőt képeznek. Lényegében a politikai törésvonalak közül az egyik legfontosabb erre a szembenállásra szerveződik ott is. Az új közép-kelet-európai piaczgazdaságokban azonban a globális pénzoligarchia szélesebben megszerezte a gazdasági erőforrásokat és velük a tömegmédiumból illetve a szellemi szektorok ellenőrzését. Itt sokkal gyengébbek a globális pénzügyi csoportokkal ellenerőként szembeállni képes helyi tőkéscsoportok. A globális pénzoligarchia hatalmát, az új uralmi rendet így nálunk és a többi közép-kelet-európai országban erősebben lehet észlelni a mindennapokban, mint a nyugat-európai országokban.

Nem vitás, hogy ez az uralmi rend kevésbé erőszakos és elnyomó, mint azt az állampárti rendszerben megéltük. A társadalomszervezés ereje is jóval hatékonyabb most, mint az állampárti rendszerben volt. Mindezek ellenére, ha más eszközökkel és utakon is, de az uralom léte és az alárendeltség, az elnyomás tényei mindennap érezhető az új rendben is. Ma már csak mosolyoghatunk saját magunkon, hogy a rendszerváltás utáni eufóriában a plurális tömegmédiumból és a szabad választások létrejöttét, mint a szabad társadalom megvalósulását éltük meg. Az igazán vak azonban az, aki az elmúlt tizenhárom év tapasztalatai után is naivan „jogállami forradalomról” és a szabadság eljövételéről beszél a rendszerváltással kapcsolatban.

Irodalom

- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Bieler, Andreas/: D. Morton (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 3-24.p.
- Coston, Henry (1989): Les financiers qui menent le monde. Nouvelle édition corrigée et Augmenté illustré par Chard. Publications Henry Coston. B. P. 92-18, 75862 Paris Cedex 18.
- Dahrendorf, R. (1998): Anmerkungen zur Globalisierung. In: Beck, Ulrich (szerk.): Perspektiven der Weltgesellschaft. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1998. 41-54.p.
- Drábik János (2002): Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világtrendje. Gold Books. Budapest.
- Epp, Charles (1998): The Rights Revolution. Chicago-London. Chicago University Press.
- Gill, Stephen (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Habermas, Jürgen (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Hellyer, Paul (1998): A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana. Altern-csoport, Gondola '96 Kiadó. Budapest.
- Hilferding, Rudolf (1959): A fináncióke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Huntington, Samuel (1997): A civilizációk összecsapása. Európa Kiadó. Budapest.
- Kiss J. László (1998): „Új világtrend” felé? Globalizáció és az állam változó viszonya. In: Kiss J. László/Urkuti György (szerk.) (1998): Globalizáció: mítosz vagy valóság? BIGIS Könyvek. Budapest. 9-36.p.
- Lowi, Theodore J./B. Ginsberg (1999): Politics by Other Means. Politicians, Prosecutors and the Press from Watergate to Whitewater. Revised and Updated Edition. W. W. Norton and Company. New York-London.
- Luhmann, Niklas (1994): Zum Begriff der Sozialen Klasse. Giuffré Editore. Milano. 78.p.
- Luhmann, Niklas (1997): Archimedes und wir. Merve Verlag. Berlin. 166.p.
- McMichael, Philip (1995): The New Colonialism: Global Regulation and the Restructuring of the Interstate System. In: Smith, D. A./Böröcz J. (ed.): A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century. Greenwood
- Pijl, van der Kees (2001): What Happened to the European Option for Eastern Europe? In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 185-206.p.
- Pokol Béla (1984-85): A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. Szociológia 1984-85/1-2. 99-114.
- Pokol Béla (1990): Komplex társadalom. (Doktori disszertáció) Budapest 1988. (Német nyelven megjelent: Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien. Brockmeier Verlag 1990. Bochum. Angol nyelven: Complex Society: One of the Possible Luhmannite Theories of Sociologies. Coordination Office for Higher

- Education. Budapest, 1991).
- Polányi Károly (1976): A gazdaság két jelentése Carl Mengernél. In: uő: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Ránki György (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In: uő: Kényszerpályák. Gondolat. Kiadó Budapest.
- Ross, Robert J. S. (1995): The Theory of Global Capitalism: State Theory and Variants of Capitalism on the World Scale. In: Smith, D. A. /Böröcz J. (ed.): A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century. Greenwood Press. Westport, Connecticut, London.19-36. p.
- Rostoványi Zsolt (1998): Globalizáció avagy a civilizációk és a kultúrák harca. In: Kiss J. László/Urkuti György (szerk.) (1998): Globalizáció: mitosz vagy valóság? BIGIS Könyvek. Budapest. 36-82.p.
- Sarat/Scheingold, eds.(1998) Cause Lawyering. Political Commitments and Professional Responsibilities. New York. Oxford Univ. Press.
- Thoma Csaba (2001): A rendszerváltó országok és a nemzetközi hivatalos tőke. Aula Kiadó. Aula Doktori Könyvek. Budapest.
- Várhegyi Éva/Gáspár Pál (1997): A tőkemozgások szabadsága - az Európai Unió kihívásai. Pénzügykutató Rt- Perfekt Kft. Budapest.

II. fejezet

A transzatlanti uralmi rend kiépülése

A politikai akaratképzési formák főbb kategóriái az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején alakultak ki, és ma pártok, érdekegyesületek és a mozgalmak jelentik a bevett fogalmakat erre. Az átfogó társadalmi változások és a gazdasági-politikai szerveződések új viszonyai azonban azt jelzik, hogy ma már bővíteni kell e kategóriák körét. A fejezet első részében az ezt célzó előzetes elemzések találhatók, majd az új politikai akaratképzési szintnek alapul fekvő tőkés csoport szerveződések változásainak feltérképezésére vállalkozunk.

1. A globális politika szerveződései

A pártok, az érdekegyesületek és a politikai mozgalmak mellett mint újonnan létrejött, külön politikai akaratképzési formaként kell említeni a globális politikai szerveződéseket. Az 1970-es évek végére létrejövő globális gazdasági szerveződések és a pénztőke országhatárok közé szorított mozgásának felszabadulása új helyzetet teremtett a nyugati civilizációs kör társadalmában, és a korábbi évtizedekre jellemző keynesi kapitalizmus helyett a neoliberaismonetáris kapitalista társadalomszerveződés vált meghatározóvá (Gill 2001; van der Pijl 1984, 2001; a pénztőke 20. század elején játszott szerepéhez lásd Hilferding 1959). A szovjet blokk szétesése után az itteni országok, köztük Magyarország is, már ebbe az átalakult nyugati civilizációs körbe csatolódtak be. Az átalakult kapitalista szerveződés egyik legfontosabb eltérése a korábbtól abban áll, hogy az egyes államok társadalomszervező és ellenőrző szerepe visszahúzódott, és helyét egy sor helyen a piaci szervezés vette át. A piaci szerveződés erői pedig döntően globális szinten, az államok határait átszelve alakították ki működési mechanizmusait, és nemzetközi szervezetek illetve erre irányuló nemzetközi szerződések révén kiszabadították magukat az egyes államok ellenőrzése alól. Ez a változás egyrészt megnövelte azoknak a szerveződéseknek a szerepét, melyek már korábban is léteztek a globális tőkés csoportok együttműködési formáiként, másrészt újak jöttek létre. Nézzük meg közelebbről ezeket a szerveződéseket, és azt, hogy miért nem lehet besorolni ezeket egyszerűen az egyes országok politikai rendszereiben megtalálható formák (pártok, érdekegyesületek, mozgalmak) keretei közé.

A legfontosabb globális politikai szerveződéseket a davosi *Világgazdasági Fórum*, a New York központú *Trilaterális Bizottság*, a *Bilderberg Csoport*, a párizsi *Nemzetközi Kereskedelmi Kamara*, és a *Vállalkozók Európai Kerekasztala* jelenti, de az ezek által szervezett több ezer milliárd dolláros pénztőke és velük összefonódó transznacionális vállalatbirodalmak mellett olyan kisebb "oldalágak" is ide tartoznak, mint a Soros-Alapítványok globális hálózata és az e körül kiépült sok-sok országot átfonó intézethálózatok, mint pl. a Nyílt Társadalom Intézet-hálózat. Ezeket a szerveződéseket nem lehet pártoknak tekinteni, nem lehet mozgalmaknak vagy érdekegyesületeknek sem, noha egyes részeik szervezésként ideiglenesen felhasználhatják e formákat is. Szerveződésük átfogó egésze azonban más logika alapján működik, és más összetevőik vannak, mint az előbb említett formáknak.

Alapvető jellemzőjük, hogy a nagy pénztőke felett rendelkezők szűk csoportjai szervezik, és az, hogy több országban együttesen építik ki forrásaikat és egyes részeit. *Vagyis míg a politikai akaratképzés többi formája a demokratikus elven, a meggyőzésen, és az így nyert tagságon, illetve szavazóbázison nyugszik, és így nyeri el erejét, addig ez a szerveződési forma közvetlenül a pénztőkék és az általuk ellenőrzött vállalkozói tőke erején, és ezen keresztül lép be a társadalom feletti ellenőrzésért folyó politikai küzdelmekbe.* Ebben az esetben tehát a politikai alrendszer elkülönülése csak részleges, és e szerveződési formánál az erőt nem a szavazatszerzés logikája adja, hanem a pénztőke maga, és ennek révén - a tömegmédiумok és a szellemi szektorok részleges uralása nyomán - szerzik meg a közvélemény támogatását, amennyiben egyáltalán szükséges ez a piaci ellenőrzésen túl. Kissé sematikus felrajzolva e szerveződések működését, azt lehet mondani, hogy a pénztőkés csoportok egyes tagjai, mintegy munkamegosztásként, a pénztőke és az ezzel összefonódott vállalkozási tőke operatív működtetése helyett e tőkés csoportok társadalomszervező feladataira szakosodnak, és a globális működtetéshez szükséges folyamatos egyeztető-tanácskozó tevékenységet látják el (Apeldoorn 2001). Az óriási tőkeerő lehetővé teszi, hogy a társadalomszervezéshez szükséges szakosított társadalomtudományi intézeteket (közgazdasági, politológiai szociológiai, alkotmányjogi stb.) működtessenek, alapítványaik köré szervezett ösztöndíjhálózatokat építsenek ki, és ezzel az egyetemi-tudományos szektor kutatói és professzori gárdájának egy részét bekapcsolják tevékenységük segítésébe. Mindezek mellett a tömegmédiумok nagy részének pénzügyi ellenőrzésük alá vonásával egy átfogó közvélemény-formáló gépezetet tudnak teremteni. Ezen az úton bizonyos fokig a demokratikus elven szervezett pártokat is az ellenőrzésük alá tudják vonni, mert tömegmédiумаik és véleményformáló segédcsoportjaik révén "szalonképtelenné" tudják tenni azt a pártot, illetve a pártoknak azokat a vezetőit, akik komolyabb módon veszélyeztetnék kormányra jutva a monetáris-neoliberális mechanizmusokon keresztüli hegemoniájukat. A neogramsciánus terminológiában ez a szerveződés a globális pénzüligarchia és az egyes országokban levő "organikus értelmiségi" csoportjainak együttesét jelenti, és a hétköznapi szóhasználatban a balliberális értelmiségi köröket értik e pénzüligarchia "organikus értelmiségi" csoportjai alatt.

E globális politikai szerveződések a monetáris-neoliberális kapitalizmus létrejöttének végső szakaszában, az 1980-90-es években elérték, hogy néhány nagy nemzetközi szervezet: a Világbank, a Valutaalap és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) olyan szabályozókat alakítsanak ki, melyek a globális pénzüligarchia működési feltételeit tükrözik, és az ezekkel szembeforduló államok formális szankciók kiszabása alá kerülnek. E mellett a transznacionális vállalatok termelésben és az élet többi területén játszott egyre növekvő szerepe hegemon pozíciót biztosít a globális pénzüligarchia csoportjainak. Ezentúl az, hogy egy-egy országból akadálytalan kivonulási lehetőségük van - és ez a termelés és az általuk szervezett szektorok jelentős működési zavaraihoz vezetne -, lebénítja a velük szembeni ellenállást (McMichael 1995; Ross 1995; Hellyer 1998). De a legtöbb európai és amerikai országban a tömegmédiумok és a véleményformálás eszközeinek e pénztőkés csoportok kezében összpontosulása amúgy is nehezíti a globális pénzüligarchia elleni fellépés megszervezését. E szerveződés csúcán állnak az említett globális politikai szerveződések, a Bilderberg Csoport, a Trilaterális Bizottság, a Világgazdasági Fórum, és oldalágaik, mint a Soros-Alapítvány-ok és intézeteik hálózatai (lásd Peters 2000; Robinson/Harris 2000, magyar nyelven Drabik 2001, korábban Mills 1972). Az a párt vagy pártvezér, amely komolyabb mértékben veszélyeztetné hatalmi elképzeléseiket, a tömegmédiумok és az e körül szervezett szellemi körök (egyetemi emberek, írók, színészek, jogászok, humoristák stb.) segítségével mint szélsőséges, rasszista, populista stb. kerül ábrázolásra, és a közvéleményben így hiteltelenné téve esélytelenné válik a parlamenti vagy más választásokon. Az eddigi tapasztalatok szerint ez rendszerint az adott politikai párt vagy

annak megtámadott része marginalizálódásához vezet, és nem lesz esélye nagyobb parlamenti párttá váláshoz

A differenciálódott politikai logika és a demokratikus politikai formák - pártok, érdekegyesületek és mozgalmak - mellett tehát ezekre a politikai szerveződésekre is figyelni kell a politológiai elemzésekben. Ennek egyik előkérdése, hogy milyen főbb csoportok, összefonódások és ellentétek vannak az európai-amerikai tőkés szerveződésekben belül, és miként alakultak ezek az elmúlt évszázadban. A tanulmány további részében ehhez most Kees van der Pijl elemzését foglaljuk össze (lásd Pijl 1984), és egy további tanulmányban ezt majd Henry Coston nagy művének elemzéseivel a nemzetközi bankárcsaládok elmúlt háromszáz éves fejlődéséről, illetve Carroll Quigley-nek az angol-amerikai banktőkés csoportok politikai tevékenységéről szóló elemzésével szeretnénk ütköztetni (lásd Coston 1989; Quigley 1966).

2. Kees van der Pijl és a transzatlanti uralkodó csoportok

A neogramsciánus politikatudós 1984-ben dolgozta fel egy részletes monográfiában az 19. századi angol világalakulásának folyamatát és az amerikai világalakulási dominancia létrejöttét az első világháború utáni évektől egészen az 1970-es évek végéig. Nézzük meg, hogy az ő elemzésében milyen főbb összefonódások és szembenállások rajzolódnak ki az európai-amerikai tőkésvilág szerveződésében.

Az angol tőke erőteljes befolyását az amerikai iparfejlesztésbe a nagy vasútépítések már az 1860-as évek végétől létrehozták. Ez óriási piacot jelentett az angol acélipar számára, és ezen túl is nagy profittal járó tőkebefektetéseket tett lehetővé a gyarmatbirodalomból felhalmozott angol tőke hasznosítására. Ennek szervezését eleinte a londoni Barings-bankház vezette, de az 1880-as évektől a new yorki J. P. Morgan vette át. Az ő felfutása 1871-től kezdődött, amikor apjától, egy Londonban székelő amerikai befektető társaság társtulajdonosától átvette tulajdonrészét, és a Drexler-család vagyonának kezelőjeként amerikai kormánykötvények elhelyezését kezdte koordinálni Európában. Korábban ez a frankfurti bankárcsoportok és képviselőjük Jay Cooke kezében volt, de az utóbbi bankcsődje után a szabadabbá vált területre sikeresen tudott betörni J. P. Morgan. Ezután átvette a New York-ban épülő központi vasút egyik vezetői helyét, és ennek részvényeit sikeresen tudta az angol befektetőknek eladni. Ezzel az amerikai államkötvények és a vasúti részvények európai forgalmazása terén közel monopolhelyzetbe került, és az ekkor felfutó vasútépítésekhez szükséges tőkemozgások fő szervezőjévé vált a new yorki bankháza, és ennek londoni testvérszervezete. Ezzel a tevékenységével és ennek további kiterjesztésével 1913-ra már az USA nem hivatalos központi bankja lett, és az ekkor létrehozott Federal Reserve System (Fed) tulajdonképpen ezt a státust vette el tőle, vagy pontosabban: mivel a Fed is a legnagyobb amerikai magánbankok tulajdonában volt, kellett megosztotnia J. P. Morgan-nak más bankházakkal az amerikai pénzügyrendszer kezelésében. Az ugyanebben az évben meghalt J. P. Morgan utódja az ifjabb J. P. Morgan, és a bankházban résztulajdonos Charles Lamont lett, akik az első világháború alatt az fő sürgetőik voltak az amerikai beavatkozásnak az angolok oldalán, és egyben az angolok felé - majd a világháború után a többi nagy kontinentális ország felé - a Morgan-bankház volt az egyik legnagyobb háborús hitelnyújtó, mindezt persze kormánygaranciával.

A Morgan-bankházzal és a körülötte csoportosuló más bankokkal az amerikai banktőke angol irányzata szerveződött meg, míg a németek irányában a Kuhn and Loeb-bankház volt a központi szervező. Ennek tulajdonosai a német-zsidó bankárcsaládok, a Warburgok és a velük összefonódott Jacob Schiff bankárcsalád voltak, akiknek a tulajdonukban az egyik legnagyobb német bank, a Warburg-bank volt Hamburgban, és a frankfurti bankárkörökkel összefonódva alkottak egy nagy pénzügyi hálózatot. De a német zsidó bankárkörökön túl is behatolt az Egyesült Államokba a német banktőke illetve az általa szervezett nagyvállalatok, és jellemző a gazdasági küzdelmekre, hogy a Morgan-Bankház 1892-ben azért alapította a General Electric Company-t, hogy a Henry Villard-ot, a Deutsche Bank és a Siemens amerikai képviselőjének pozícióit megingassák a felfutó villamossági iparágban. (A Deutsche Bank - az utóbbi évszázadban folyamatosan a legnagyobb német bank, amely független tudott maradni a harcok ellenére az amerikai és az angol banktőkétől - eredetileg a romániai olajkitermelések és további olajüzletek révén halmozta fel tőkét az 1800 évek közepétől).

A Morgan-bankház angol és a Kuhn and Loeb-bankház német irányultságú pénzügyi-vállalkozói köreinek szembenállását és erőpozícióikat módosította, hogy az 1900-as évek elején a Rockefeller-csoport, amely az amerikai olajfeltárások és kitermelések központi vállalati birodalmának tulajdonosaként kevésbé a banktőkében, mint inkább a termelőtőke működtetésében volt jó ideig otthon, egy idő után a bankszektorba is beszállt, és a Chase Manhattan Bank megszerzésével - amely korábban a Kuhn and Loeb ellenőrzésében volt - egyik központi bankházzá is vált. Eközben a Kuhn and Loeb csoporttal összefonódva a Rockefeller-csoport az egyik legsikeresebb amerikai tőkéscsoporttá vált. Ez az erőcsoport-megoszlás egy új mozzanatot vitt be a Morgan-csoport angol és a Warburg-család német irányultsága és szembenállása mellé. A Rockefeller-csoport vezetői ugyanis ezekkel az alapvetően pénztőke-háttérű és szemléletű csoportokkal szemben a termelőtőke irányításával szocializálódtak, és így, míg a bankárszemléletben mindig a szabad tőkemozgás, liberalizálás és az állam visszaszorítása a központi követelés, addig a termelőtőke szemléletében a termeléshez szükséges stabilitás és kiszámítható keretek garantálására a nagyobb állami szerepvállalást és a szabadpiaci keretek korlátozását emelik ki. Ez a szemlélet fontos volt az 1930-as évektől a New Deal-féle irányváltásban, mely a korábbi amerikai állami politika szabadpiac-pártisága és liberalizmusa helyett az állami szerepvállalást és a szabályozott társadalmi állapotokat részesítette előnyben. Ezzel együtt a Rockefeller-csoport középpontba nyomulása a korábbi, tisztábban a banktőkéscsoportok uralta amerikai külpolitika angol irányultságát is csökkentette egy időre.

Az angol banktőke azonban nemcsak az amerikaival fonódott össze, hanem már korábban a holland pénzügyi csoportokkal is, és a holland banktőke nagymértékben részt vett a 19. századi amerikai iparfejlesztésekben és tőkebefektetésekben is. A nagy gyarmati háttérrel és innen hatalmas forrásokkal rendelkező holland pénzügyi csoportok már az angol gyarmatok forrásainak kiaknázásába is közösen szálltak be az angol csoportokkal, és ha az angol bankárkörök dominanciája mellett is, de ez a közös kiaknázás egészen az 1900-as évek közepéig tartott. Amszterdam volt a tőkekörforgás központja Anglia és India között, és később az angol-amerikai tőkekörforgásban is részt vett a London City mellett. Jellemző módon a holland banktőke egyáltalán nem vett részt a hazai holland iparfejlesztésben, és a sokkal nagyobb haszonnal járó gyarmati kereskedelembe vállalt szerepet, és amint a holland dominancia helyét az angol világhatalom vette át, törés nélkül tudott együttműködni az angol kereskedelmi és bankárkörökkel, illetve ezekkel együtt hozott létre multinacionális vállalkozásokat (pl. Royal Dutch Shell, vagy később az Unilever).

A francia pénzügyi körök - eltérően az angol-holland bankár-csoportoktól - nem az amerikai és a tengerentúli gyarmatok kiaknázása felé fordultak, hanem Európa keleti részén lévő lehetőségekre összpontosítottak. Oroszországba irányuló pénzügyi export fő képviselői az 1870-es évektől a franciák és a belgák voltak. A franciáknál két nagy bankár-csoport versengett egymással, a Rothschild-ok a "Bank de Paris et de Pays-Bas" (rövidítve: Paribas) körül csoportosulva, és a protestáns pénzügyi csoportok a Bank del'Union parisienne (vagy rövidítve: BUP) középponti szerepével. Mind a kettőre jellemző volt, hogy szemben az angol-holland-amerikai bankárkörök tisztább bankárszemléletével az itteni körök jobban belemerültek a termelőtőke működtetésébe, és erősebben az állami szerepvállalás mellett és ennek szabályozását vállalva, támogatását sürgetve működtek. Épp ezért a kockázatos beruházásokban vagy a távolabbi területek bizonytalan feltételei mellett nem vállalkoztak befektetésekre, innen van a biztosabb európai terepen mozgáshoz kötöttségük is. Ám így a nagy haszonnal járó fejlesztéseket és gyarmati kiaknázásokat az angol-holland pénzügyi körök gyűjtötték be, és a 20. században létrejövő dominanciájukhoz a francia tőkés csoportokkal szemben ez is hozzájárult.

Az angol-amerikai-holland banktőkés csoportok összefonódásának megértéséhez ki kell térni egy koordináló szervezet létrejöttére is. A búr háború következményei és az ennek kapcsán kiélesedett angol ellentét Németországgal és Franciaországgal arra kényszerítette Angliát, hogy amerikai kölcsönhöz folyamodjon (eddig épp fordítva volt), és ennek kapcsán tudatossá vált az angol pénzügyi és politikai körökben Anglia sebezhetősége, illetve az európai nagyhatalmakhoz felnőtt Egyesült Államok ereje. Ebben a szellemi légkörben alapította meg Cecil Rhodes, a dél-afrikai ércékszlet kiaknázásával dúsgazdaggá lett vállalkozó 1881-ben a "Round Table" szervezetét mint titkos társaságot, melynek célja az angol nyelvű világ - benne az Egyesült Államok - összefogása volt a brit világuralom fenntartására. Cecil Rhodes halála után a hatalmas örökségére támaszkodva Alfred Milner vitte tovább a társaság szervezését, és egy sor Round Table csoportot hoztak létre az USA-ban és az angol akkori gyarmatokon (lásd Eringer 1980). A központi gondolatuk az volt, hogy az angol világ domináns szerepéhez nem elég többé az angol birodalom és annak forrásai, hanem az Egyesült Államokkal összefogva a tágabb világban kell olyan szerveződések létrehozni, melyek biztosítják dominanciájukat. Ez volt az "atlanti gondolat" első megfogalmazása és értelme, melyből később az "atlanti unió", a "transzatlanti katonai tömb" eszméje, vagy egy ideig az Európai Egyesült Államok létrehozásának eszméje is táplálkozott.

Az első világháború utáni békeszerződések kötésére a Round Table-csoportok angol és amerikai képviselőinek egész hálózata jelen volt a békeszerződések megfogalmazásánál, és az itteni delegátusaik hozták létre még Versailles-ben az Institute of International Affairs szervezetét, amely később mint ikerszervezet Londonban Royal Institute of International Affairs és New York-ban Council on International Relation néven folytatta tevékenységét. A delegátusok között a szervezet létrehozója közvetlenül Lionel Curtis, egykori angol dél-afrikai tisztségviselő volt, aki a Round Table csoportok sokaságát hozta létre korábban az angol domíniumokon és az USA-ban. (Közvetlen finanszírozójuk a Rhodes-vagyon mellett az Astor-család és Abe Bailey volt, és az Astor-család birtoka Cliveden-ben vált a Round Table hálózat legfelső vezetőinek találkozó helyévé.) J. P. Morgan és az ifjabb Morgan, illetve partnerük, Charles Lamont is aktív tagja volt a Rhodes-csoportoknak, és ezen keresztül az angol-amerikai bankárkörök összefonódásában így is vezető szerepet játszottak.

Érdemes kitérni az amerikai tőkés csoportokon belüli törésvonalakra, mert ezek fontos szerephez jutottak az első világháború utáni amerikai külpolitikai irányultság meghatározásában. A fő törésvonal itt, amely részben a demokrata és a republikánus

szembenállások alapját is meghatározza, a New York központú, keleti parti banktőke által uralt csoportosulás és a nyugati parti konzervatív, termelő tőkét működtető csoportok között húzódik. Míg az amerikai banktőke mindig az USA külföldi irányultságát és az otthoni illetve a nemzetközi viszonyok liberalizálását támogatta, a konzervatív termelő tőkés csoportok az izolacionalizmust, a befelé fordulást és a fennálló állapotok garantálását várta el az amerikai kormányzattól. Ezt a kettéoszlást színezte a 20. század elején a déli mezőgazdasági tőkescsoportok beállítottsága, amely az északi államok ipari tőkés csoportok nyomásától és az ezek által rákényszerített egyenlőtlen cserétől a nemzetközi nyitás révén igyekezett szabadulni, és a déli államok szellemi légkörében ez egy sajátos internacionalizmust hozott létre, amely persze gyökeresen különbözött a banktőkés csoportok internacionalizmusától. A déli államok internacionalizmusának ebben a légkörében erősödött meg a nemzetközi élet olyan alakításának eszméje, amely a kialakult befolyási övezetek helyett a nemzeti önrendelkezést a világ minden népe számára hirdette, és amelynek Woodrow Wilson egyik képviselője volt. A nemzeti önrendelkezés másik oldala a világ befolyási övezetekből való kiszabadítása volt, amely előfeltétele volt az amerikai ipari expanciónak, melyet az amerikai déli tagállamok dohány és szövetexportja megkövetelt, de persze ez már nem szerepelt a gyűjtőhangú szólamokban, mindenesetre így szublimált megfogalmazásban nagy hatást tett a világ minden részén. Wilson az USA első délről származott elnöke lett, és az első világháború után a Népszövetség eszméje, és a befolyási övezetekre osztott világ szabad és önrendelkező államok együttesévé átalakítása központi céljai közé tartozott. Ezzel a gondolattal egyben a befolyási övezetek helyett átfogó globális szervezet képét rajzolta fel, melyben - most eltekintve a megnevesített eszmei kifejezéstől - a közvetlen katonai dominancia helyett a gazdasági-piaci erőfölény révén lehet dominanciát kiharcolni, és a felfutó amerikai ipar óriási kapacitásai és fölénye minden európai hatalommal szemben a befolyási övezetekre felosztott világ ilyenfajta átalakítását követelte. A "minden nemzetnek szabad önrendelkezést!" és a "meg kell szüntetni a világ befolyási övezetekre osztottságát!" tézisei mögött az a reális amerikai gazdasági-hatalmi érdek állt, hogy "tegyétek szabaddá előttünk a világot!". A közvetlen gazdasági érdek és az ezt eltakaró, szublimált eszmei kifejezés kitűnő példája ez, de persze példa ez arra is, hogy a gazdasági érdek által ösztönzött fellépés olyan átfogó hatások tömegét is kiváltja, melyek egyáltalán nem voltak előre láthatók a szűk gazdasági érdek által motivált tőkescsoportok előtt. A déli tagállamok speciális kezdeti céljai - függetlenedés az északi tagállamok ipari monopóliumától és nemzetközi cserével erősíteni a pozíciójukat a belső tőkés küzdelmekben - így úttörő szerepet játszottak a későbbi amerikai világdominancia kereteinek kiépítésében. (Csak zárójelben kell hozzátenni, hogy a demokraták élesen kettébomló táborainak léte az USA-ban a keleti parti banktőkés csoportok és az általuk szerveztetett médiahatalom illetve az egyetemi szférában megszervezett balliberális szellemi köreik kontra a déli államok demokratáinak csoportjai között, azóta is ebből a belső kettébomlásból táplálkozik, és ez az eredeti összetalálkozásuk az internacionalizmusban a 20. század elején, miközben élesen eltérő szocializációjú társadalmi csoportjaik léteznek összezárván, teszi érthetővé a demokraták belső küzdelmeit).

Az első világháború egyik fontos következménye volt a globális tőkés csoportok erőviszonyait illetően, hogy az orosz bolsevik hatalomátvétel következtében cári Oroszország fő finanszírozói, a francia és a belga banktőkés csoportok kihelyezett tőkéik nagy részét elvesztették, és ezzel legyengülésük után a francia-belga *termelőtőkés csoportok nézőpontja* erősödött meg az itteni állami politikákban. Ennek egyik megjelenése volt a német háborús jóvátételek kezelésének kérdése, melynél egy tágabb szemléletben gondolkodó és a világ banktőkéivel jobban összefonódott banktőkés szemlélet és a szűkebb francia-belga ipari tőke nézőpontja csapott össze. A pénzügyileg legyengült Franciaország tőkescsoportjai számára a német háborús jóvátétel és termelő gépezetük közvetlen leszerelése és megszerzése számított

a felerősödés útjának, míg az amerikai és részben az angol banktőkés csoportok inkább a német ipar talpra állásában és a belső német állapotok konszolidálásában látták a követendő utat, és ezzel kombinálva igyekeztek a jóvátételek kérdését kezelni. A háború utáni atlanti barát német kormányzat Cuno miniszterelnök vezetése alatt a franciákkal szemben az amerikai és az angol segítségben bízott, de a Ruhr-vidék francia és belga megszállását nem tudták megakadályozni. Végül a pénzügyileg legyengült Franciaország és Belgium amerikai kölcsönökkel való behálózása tette lehetővé a francia megszállás befejezésének kikényszerítését, és 1924-től a német újjáépítés beindulását, melyben az amerikai banktőke óriási részt vállalt. Az amerikai banktőke francia behatolásának egy másik utóhatása volt, hogy a chicagói befektetési bank, a Blair-bankház francia leányvállalatot hozott létre Jean Monnet vezetésével, és rajta keresztül a bankház beszállt a lengyel állam pénzügyi szanálásába 1927-ben. Monnet mint az amerikai banktőke embere aztán a második világháborúban és az azt követő években kapott központi szerepet, amikor az angol-amerikai terveket az Európai Egyesült Államok létrehozására igyekeztek átültetni a gyakorlatba, és végül ennek fokozatos megvalósítására került sor Montnunió létrehozásával, melynek terve eredetileg Jean Monnet-től származott, de bizalmi embere, a francia külügyminiszterré lett Robert Schuman előterjesztésében vált ismertté. Első vezetője ennek mindenesetre Jean Monnet lett.

Az első világháború utáni német újjáépítés amerikai finanszírozásban - mivel a Morgan-bankház vonakodott ettől a német revansizmus feléledésétől tartva - a Dillon, Read and Co. beruházási bank játszott főszerepet, és a amerikai alelnök, Charles Dawes nevét viselő Dawes-terv keretében dollármilliárdokat adtak a német ipar újjáépítésére. Ebben szerepe volt Hjalmar Schlact-nak is a német részről, aki a Morgan-bankház által már 1905-ben ellenőrzés alá vont Dresdner Bank egyik igazgatója volt, és 1924-re a Német Birodalmi Bank elnöke lett, majd később Hitler gazdasági minisztereként tevékenykedett. (Ekkor már szakított a Morgan bankházzal, mint ahogy a hamburgi Warburg-bankház - amely a new yorki Warburgokkal karöltve szintén központi szerepet vállalt a német gazdaság ekkori felfuttatásában és egy ideig Hitler segítségével is - szintén új név alatt működött tovább az új rendszer zsidóellenességének felerősödése miatt) Mindenesetre a Dillon-bankház az 1920-as években állandóan fő konkurense volt a Morgan-bankház körül csoportosuló domináns keleti parti bankár-csoportoknak az amerikai belső ügyekben is, és e bankház emberei a második világháború után is fontos szerepet játszott a németek segítésében akkor, amikor a Morgan-ék libeális bankárkörei fenntartással voltak ebben az irányban.

Az amerikai tőkés csoportok erőviszonyaiban és az egyes csoportok által követett politikában az 1920-as évektől egy lassú változás állt be. Ennek része volt az olajszektorban naggyá nőtt Rockefeller-csoport megjelenése a bankszektorban. Az olajiparban a konkurens európai vetélytársakkal övezve mindig is állami segítségre szoruló Rockefellererek egy hajlamot szocializáltak az állami szerepvállalás felé, és ezt erősítették az amerikai belpolitikai szellemi légkörben. A Kuhn and Loeb-bankháztól megszerezték a Chase National Bank-ot az 1920-as években, és ennek élére a John D. Rockefeller sógora, Winthrop Aldrich került, aki ezen túl a Rockefeller-csoport politikai életben való képviselőjét is sokszor ellátta ezekben az években. A Kuhn and Loeb bankházzal, amely a német-zsidó bankárcsaláddal, a Warburgokkal volt összefonódva és jórészt ez a család volt a bankház főtulajdonosa, a Rockefellererek egyben a németirányultságot is átvették, illetve az angol érdekekkel szembeni beállítottságot. Így befolyásuk növekedésével az amerikai politikai életre a transzatlanti tőkekörforgás angol-amerikai tengelye részben módosult, és a német irányultság is bejött e mellé. Egy következő mozzanat, amit behoztak a tőkés szellemi légkörbe, a munkásokkal való szabályozott viszonyok kialakításának hangsúlyozása volt. Ez a vonás a termelőtőke képviselőinél már

korábban megjelent, és fő megformálója Henry Ford, az autógyáros volt, de a Rockefellerek általi felkarolásával még inkább háttérbe került ez az amerikai kormányzat politikájában. A stabil termelési feltételekhez ugyanis a munkásság nyugodt életfeltételei, és a magasabb béreik révén a vásárló erő növekedése is hozzá taroznak, és Keynes előtt a gyakorlatban Henry Ford ezt már évekkal hamarabb felismerte. (Ennek másik oldala volt, hogy a banktőke rövid távú profitmotivumainak és az ebből következő destruktív vonások hangsúlyozása miatt és a velük való, (termelő)tőkésnép közötti küzdelmek folyamán Ford szinte keresztesháborút indított a nagy banktőkés családok ellen, és ennek menetében jött létre a híres könyv, „A nemzetközi zsidó”, melyet Ford támogatásával kutatók és újságírók írtak és jelent meg sorozatként a Ford-gyár által támogatott napilapban, de könyv-alakban megjelenve Ford nevét viselte, és így vált ismertté számtalan fordításban az 1920-as évektől.) Az 1929-32 közötti nagy gazdasági válság következményei az így már kimerült állami beavatkozásokon alapuló gazdaságsszabályozási politikát segítettek hivatalos kormánypolitikává válni Rooseveltnél elnökségével. A válság egyrészt meggyengítette a banktőkét, és ennek szembenállását az állami szabályozással leküzdhetővé tette, másrészt a szűklátókörű ipari tőke vonakodását a szakszervezeti jogok intézményesítésétől is legyengítette a válsággal felidézett végső összeroppanás rémképe. A Rooseveltnél által megvalósított New Deal-program a szabályozott gazdaság, a bérszabályozás, a termelés szabályozásának bizonyos elemeivel, de másrészt egy kormányzati exporttámogatással az amerikai ipar expanziójának segítségével a banktőke kozmopolita igényeit éppúgy bevette a kompromisszumba, mint az ipari tőke és a szakszervezeti munkásság követeléseinek egy részét is. Kees van der Pijl ezt nevezi a „korporatív-liberalizmus” kompromisszumának, amely a második világháború után a nyugat-európai országokban is megvalósításra került, noha itt az állami szerepvállalás amúgy is mindig is nagyobb volt, mint az Egyesült Államokban. Mivel ezt a kompromisszumot a demokraták érték el Rooseveltnél elnöksége alatt, és a szakszervezeti munkásság megbékítését, a szociális-jóléti juttatások beemelésével ez a párt valószínűsítette meg, a republikánusok jobban szemben állva maradtak ezzel, és az ipari-mezőgazdasági tőkének azokat a csoportjait tartották meg támogatóként, melyek a szociális támogatások állami rendszerét és ehhez az adók elvonását a tőkével ellenezték. Másik oldalról a banktőke egy része idegengedett ettől az állami beavatkozástól és ennek szabályozásától, így mikor a második világháború után republikánus elnökség következett, a törekény kompromisszum a ipari tőke állami beavatkozás-szükséglete és a kozmopolita banktőkés csoportok között megszűnt, a szembenállás ismét fellángolt, és ez egy időre csökkentette korporatív liberalizmus elemeinek megvalósulását a kormányzati politikában. Itt kell jelezni, hogy a New Deal-lal induló állami beavatkozás és a jóléti-szociális feladatokban állami szerepvállalás a nagytőke erősebb megadóztatását is maga után vonta a tőke működtetésének szabályozása mellett, és ez a banktőkés csoportokon belül egy kettébomlást hozott létre. Így, míg a demokraták mellett az állami szociális háló híve maradt egy részük - ez szerzett erősebb pozíciókat a médiaszektorban és a szellemi szektorokban az 1900-as évek első felében - addig másik részük szembekerült a demokratákkal és a republikánusok egyik erős csoportjává vált.

Az 1937-től, az első New Deal évek eltelté után az amerikai banktőke részleges háttérbe tolása - amely az 1929-ben kirobbanó válságban való negatív szerepük miatt is létrejött - kezdett megszűnni, és a felfutó amerikai termelési gépezet exportszükségletei nyomása alatt az aktív nemzetközi szerepvállalás ismét az amerikai külpolitika középponti elemévé lépett elő. Ezt fokozta a német nemzetiszocialisták növekvő ellenségeskedése a nemzetközi banktőkével szemben, otthoni német körülmények között az ez irányú kapcsolatok leépítése, és az angolokkal szembeni háborús készülődésük felerősödése. Ezzel a kifelé fordulással az amerikai konzervatív termelőtőkés csoportok és az internacionalista bankárcsoportok között egy kompromisszum jött létre, és ez a New Deal állami beavatkozásával eredetileg

szembenálló bankárcsoportok embereit szerepvállalásra ösztönözte az amerikai kormányzat intézményeiben. A nemzetiszocialista Németországgal szembekerült USA kormányzata ugyanakkor az egyes hazai tőkéscsoportokban meglévő németbarátságot visszanyomta, és a hagyományos angol irányultságú bankár és velük összefonódott termelőtőkés csoportok hangvétele vált dominánssá. Ebben a légkörben erősödött meg a szorosabb amerikai-angol közösség szervezeti megvalósításának sürgetése, és ennek tervezése. Az 1900-as évek elején már elkezdődött Round Table-hálózat szervezés ekkora már sűrű hálózatot hozott létre, és a bankár illetve más tőkés csoportok képviselői mellett egyetemi emberek, kormányzati főtisztviselők, politikusok alkottak különböző bizottságokat az angol és amerikai közösség szervezeti megteremtésének segítésére. A Round Table-hálózat mellett, a főként ennek emberei által megalakított CFR (Council on Foreign Relations) new yorki és londoni testvérszervezetének képviselői egy sor összhangolt bizottságot hoztak létre a két államban ennek segítésére.

Az USA-ban a Morgan-bankház körüli emberek voltak ebben sokszor központi alakok, így Charles Lamont, aki az amerikai Round Table-hálózat egyik fő embere volt, vett részt ebben, és megalakították a Committee for Peace-t, amit később Commission for Study the Organization of the Peace névre kereszteltek át, és amely már a háború utáni nemzetközi helyzetet és ebben az amerikai-angol közös szerepvállalást igyekezett megtervezni. Ebben tagok volt James T. Shotwell, a Columbia Egyetem professzora, a CFR egyik alapítója, Hugh Moore, az egyik közéleti szerepet vállaló ipari nagytőkés, és William Allen White, egy nagy kansasi lapkiadó tulajdonos, aki körül egy egész nemzetközi irányultságú szellemi és tőkés csoport szerveződött. De közéjük tartozott a szintén Morgan-embernek számító Wendell Willkie, aki később republikánus elnökjelölt volt, és egy sor nagyvállalkozó, így Henry I. Harriman, Archibald és Thomas Watson az IBM-től (akik egyben a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara nagytőkés csoportosulásának egyik mozgatói voltak) ugyanígy Frank Knox, aki 1936-ban republikánus alelnökjelölt volt és Henry Stimson, a korábbi külügyminiszter és az üzleti világ jogásza.

A British Round Table Society képviselője ebben a csoportosulásban Clarence Streit volt. Streit eredetileg amerikai volt, de miután önkéntesként részt vett az első világháborúban ezután Párizsban maradt mint az amerikai titkosszolgálatok egyik megbízottja az Amerikai Békakötési Bizottságban, később mint Rhodes-ösztöndíjas Londonban tevékenykedett, egy ideig a Népszövetség mellett a New York Times tudósítója volt, és az angolok illetve amerikaiak unióra lépésének egyik első propagálója lett. Ezzel a beállítottsággal küldte vissza az angol Round Table társaság az USA-ba az 1930-as évek elején. Itt az angolbarát bankárcsoportokkal és szellemi embereikkel összefogva lobbizott az angol és az amerikai állami unió megteremtéséért. A külföldi szerepvállalás felé nyitottabbá vált Roosevelt-kormányzat műhelyeiben intenzív munka folyt a háború utáni amerikai szerepvállalást és dominanciát biztosító nemzetközi szervezetrendszer megteremtésének elméleti megtervezésére, és ebbe kapcsolódott be Streit. 1938-ban publikálta az "Union Now" című könyvét, majd miután a német nemzeti szocialisták legyűrték Nyugat-Európa nagy részét, "Union Now with Britain" című könyvében pontosította elképzeléseit. Az angol-irányultságú banktőkés csoportok által ellenőrzött sajtóban pozitív fogadást biztosítottak Streit elképzeléseinek, és ezek hozzájárultak az amerikai nemzetközi tervezések súlypontjaihoz. Az átfogóbb nemzetközi szervezetek mint pl. a későbbi ENSZ tervezésénél sokáig úgy képzeltek, hogy ennek magja az amerikai-angol szoros szereveződés lenne, és ez a szerveződés terjedne át amerikai dominancia mellett az ennél átfogóbb nemzetközi szervezetekre. Ennek egy másik propagálója George Catlin volt, aki Wendell Willkie republikánus elnökjelölt 1940-as kampányának külpolitikai tanácsadója volt, és az amerikai-angol szorosabb unióban való

egyesülést tette a kampány külpolitikai terveinek középpontjába. Az angolok "újbirodalmi" törekvésével szemben azonban az amerikai részről jobban átitatta az atlanti unió és az ennél szélesebb nemzetközi szervezetek tervezését a wilsoni univerzális demokrácia gondolata, és miközben az angolok - élükön a kormányrúdhhoz került Winston Churchill-lel - a régi angol birodalom új alakját kívánták megtartani, és valamiképpen új angol világdominanciát szerettek volna ezzel biztosítani, az amerikai angolbarát csoportok nagy része egy lazább szerveződést és ezen belül az amerikai dominanciát tartotta e terveknel szem előtt, mindezt az univerzális demokrácia és emberi jogok mezébe öltöztetett kerettel. Ezen a kereten belül jelentették meg 1942-ben a későbbi ENSZ megszervezésének a tervét és az Egyesült Nemzetek Deklarációját, amely a háború utáni nemzetközi együttműködés alapelveit összefoglaló korábbi "Atlanti Karta" elveit ismételte meg, a régebbi wilsoni törekvéseknek megfelelő tartalommal.

Fontos változás volt még, hogy a korábban német irányultságú Rockefeller-csoport és a velük együttműködő Dulles-fivérek közeledtek ezekben az években az angolokkal összefonódott banktőkés csoportok felé, és ezzel a mérvadó amerikai tőkés csoportok egysége létrejött 1940-re. Igaz, hogy ennek azt az árat szabták, hogy a Rockefeller-csoport központi vállalata, a Standard Oil dél-amerikai olaj bázisait Venezuelában az angolok érintetlenül hagyják, és más dél-amerikai angol bázisokat Chilében és Argentínában adják át az angolok a nekik nyújtott amerikai háborús segítség fejében.

Az angolok térfelén ekkor a kontinentális - és vele a német - termelőtőke felé nyitottabb és az állami beavatkozás iránt pozitívabban viszonyuló angol tőkés csoportokon belüli részek (korábbi vezéralakjuk Joseph Chamberlain) visszaszorultak, és a tengeri-kereskedelmi irányultságú, liberális banktőkés csoportok rivális nélkül uralták az angol politikát Churchill kormányzása alatt. A háborús tennivalók mellett a háború utáni nemzetközi helyzet tervezésére ezekhez a csoportokhoz jöttek a németek által megszállt Hollandiából, Belgiumból és más kontinentális országból az ide menekült politikus-csoportok, emigráns kormányokat alakítva. Két emigráns lengyel politikus, Sikorski tábornok és tanácsadója Joseph Retinger alakított egy szervezetet a kontinentális országok londoni emigráns kormányai külügyminisztereinek összefogására, a "Permanent Bureau of Continental Foreign Ministers"-t, melyben rendszeresen találkoztak a háború utáni európai helyzet és tennivalók megbeszélésére a politikusok, üzletemberek, melyeken különösen aktívak voltak a belga és a holland emigráns kormányok tagjai és háttéremberek. E találkozásokból nőtt ki a Benelux-terv Belgium, Hollandia és Luxemburg vámuniójára, melyet meg is kötöttek a londoni emigráns kormányok, és Belgium felszabadításának másnapján nyilvánosságra is hozták. E mellett egy még átfogóbb európai szerveződés tervezésére is sor került, amely gazdasági téren célzott meg összefogást a nemzetállamok felett. Ennek neve "European League for Economic Cooperation" (ELEC) lett, és főtitkárrá Joseph Retinger-t választották. Tagjai között volt többek között Paul van Zeeland, a belga emigráns kormány minisztere, későbbi miniszterelnök, P. A. Kerstens a holland emigráns kormány gazdasági minisztere, és általában a banktőkés csoportokhoz közelálló liberális szemléletű tagokból állt. A későbbi európai egységesülésben fontos szerepet játszó Montánunió, az Európai Tanács, majd az Európai Gazdasági Közösség létrehozásában szerepet játszó politikusok nagyrészt ebből a körből kerültek ki, kiegészülve a francia banktőkés csoportok amerika-barát tagjaival. Egy másik nemzetközi szerveződést a második világháborús Londonban a holland királynő tanácsadója, Bernhard herceg által szervezett találkozók sorozata jelentette, melyeken angol és amerikai politikusok és üzletemberek egyeztették a tennivalókat nemcsak a háború idejére, hanem az azt követő nemzetközi helyzetet illetően is. (A herceg később a leghatásosabb globális

politikai szerveződés, a Bilderberger Csoport szervezője és vezetője lett, melyben a domináns erőt a nemzetközi bankárcsoportok képviselői és szellemi emberei adták.)

Churchill maga az angol világhatalmi dominancia megtartását tartotta szem előtt, és ebből a szempontból alakította ki álláspontját az atlanti unióval és az átfogóbb európai szerveződési tervekkel kapcsolatban. Mivel az amerikaiak univerzalista álláspontját, benne az angol világbirodalom felosztásának sürgetését nem tudta elfogadni, egy európai szövetségi államon belül vélte megoldhatónak fenntartani az angol dominanciának legalább egy részét. Ezért például 1943-ban Washington-ban Coudenhove-Calergi szövetségi Európa tervét javasolta az amerikaiaknak, és más regionális uniókkal együtt vélte megvalósítani egy egységes világrendszer szervezeti bázisát.

A németek által legyűrt Franciaországban két irányban érdemes vizsgálni, ha a háború utáni európai és globális szerveződések összefüggéseit akarjuk megérteni. Az egyik irányt a a Vichy-rendszer és a táborokra bomlott tőkescsoportok viszonya jelenti, másikat az amerikai szövetségkötési kísérletek az egyes csoportok embereivel. A francia tőkescsoport táborok alapvetően két felé oszlottak már az 1800-as évek elejétől, egyrészt a protestáns bankárcsoportok, másrészt a Rothschild-család párizsi szárnya körül kialakult csoportok adták a fő szembenállást. A protestáns csoportokon belül egy további bomlást jelentett a Worms-család körül csoportosuló protestáns banktőke tábor, és a Lille-Lyon tengelynek nevezett termelőtőkes csoportok elkülönülése. E csoportokat még az is elválasztotta, hogy míg a Worms-család banktőkéje inkább a francia indoknai és észak-afrikai gyarmatok kiaknázásában építette ki kapcsolatrendszerét, és ebből kifolyólag tengeri kereskedelmi és liberálisabb személetet képviseltek, addig a Lille-Lyon tengely termelőtőkes csoportjai inkább a hazai francia iparban és termelésben voltak a fő hadállásai, és az állami szerepvállalás és társadalomszervezés szemléletét képviselték. A Vichy-rendszer alatt e három tőkescsoport-tábor eltérően kapcsolódott be, illetve maradt távol e kormányzat intézményeitől. A hazai és a nemzetközi zsidó bankházakkal a legellenségesebb német nemzeti szocialisták franciák feletti katonai győzelme evidens módon nem engedte meg a Rothschild-csoport szerepvállalását a Vichy-rendszerben, de két protestáns háttérű tőkés csoport részt vállalt ebben. Először a Lille-Lyon tengely csoportjának képviselői a Laval-kormányban kerültek előtérbe, akik pozitív viszonyulása az erős állami szerepvállaláshoz és az államilag szervezett társadalomhoz amúgy is közel állt a német nemzeti szocialisták társadalomszervezési modelljéhez. Alig néhány hónapos kormányzás után azonban megbukott ez a kormány, és az ezt követő, a Darlan admirális vezette kormány szinte teljes mértékben a Worms-bankárcsoport embereiből állt. Ezután ismét Laval vette át a kormányrudat, kisöpörve a Worms-bankház embereit majd egy néhány hónap kormányzásuk után, 1941 végére a németek jórészt felszámolták az addig félig meghagyott francia szuverenitást a Vichy-rendszerben.

A másik vizsgálódási irányt az amerikaiak Vichy-rendszerhez való viszonya és az ehhez alternatívát jelentő francia vezető politikus kiválasztása adja. Az háború után, a győztesek felelősségre vonási törekvései idején ugyan egy leegyszerűsített kép került széleskörű publikálásra a nyugati közvélemény előtt a Vichy-rendszer és a győztes amerikai-angol hatalmak viszonyát illetően, ám dokumentumok alapján megvizsgálva ezt sokkal árnyaltabb kép bontakozik ki. Az amerikaiakat leginkább az foglalkoztatta a németek franciák feletti aratott győzelme és a Vichy-rendszer megalakítása után közvetlenül, hogy a szuverenitását részben megtartó Franciaország nehogy átadja hadiflottáját a németeknek, mert ez a legerősebb érintette volna a transzatlanti tengeri útvonalak biztonságát, és minden mást ennek megakadályozására rendeltek alá. Ebből adódott, hogy óvtak a túl radikális ellenállási

tevékenységtől a francia hadiflottát érintően, mert ez a németeket az erőszakos flottaátvételtre ösztönözte volna. Ezért, amikor de Gaulle, az ellenálló csapatai élén egy sikertelen támadást szervezett meg az észak-afrikai Dakarban 1940 szeptemberében a flotta megszerzésére, Rooseveltnél a legélesebben elítélte az akciót, mint felelőtlen tettet, és ez arra ösztönözte, hogy vele szemben más ellenállási vezért próbáljon keresni a háború további éveiben. De Gaulle-t az angolok támogatták, otthoni tőkés csoportok szintjén pedig a Rothschild-csoport. Guy de Rothschild Londonba is követte a tábornokot, és a háború után, amikor De Gaulle Párizs katonai kormányzója lett, adjutánsa volt. De később is a gaulleista párt gazdasági háttérét és háttérembereit főként a Rothschild-csoport adta, és például Georges Pompidou, a bankház korábbi igazgatója, Guy de Rothschild bizalmi embere később de Gaulle miniszterelnöke, majd utóda lett az államfői posztján. Ugyanígy René Fillon a Rothschild-bank másik igazgatója a gaulleista párt kincstárnokaként tevékenykedett.

Az amerikaiak azonban nehezen fogadták el de Gaulle-t, és csak 1943-ban, miután különböző okokból kihullottak más jelöltjeik, és már az egész francia ellenállás őt tekintette emigrációban lévő vezérének, fogadták el vonakodva. Eleinte a Vichy-rendszer kormányán belül igyekeztek embert találni, később Maxime Weygand-ot nézték ki, aki ismert katonai vezető volt, és alkalmasnak tűnt mind a Vichy-rendszer első embere, Pétain marsall utódjának, mind de Gaulle alternatívájaként az ellenállási vezér szerepére. Az amerikai titkosszolgálat ezután Herriot liberális politikust próbálta egy ellenállási központ vezetőjévé segíteni. Mindez azon bukott meg, hogy a Jean Moulin vezette francia ellenállási mozgalom a francia anyaországban egyértelműen csak de Gaulle-t fogadta el vezéréneként. Még megpróbálkoztak az amerikaiak az észak-afrikai francia gyarmatokon levő Giraud tábornok vezetésével egy ellenállási központot felépíteni de Gaulle-lal szemben, de egy belső amerikai tőkés csoport-szembenállás végül is ezt meggyőztette. Ugyanis az Egyesült Államokban élő francia Jean Monnet-t küldték el Észak-Afrikába helyzetfelmérésre az ottani ellenállás lehetőségeket illetően, és a Rothschild-bankházzal összefonódott körökhöz tartozó Monnet mint az amerikai elnök megbízottja de Gaulle mellé állt, és ezzel legitimálta őt a hatalmi vetélkedésben, mint az amerikai elnök támogatottját, aminek a valóságban az ellenkezője volt igaz. Mindesetre ezután már nem kerestek alternatívát az amerikaiak de Gaulle-lal szemben, ám ez az évekig tartó mellőzés hozzájárult ahhoz, hogy a háború után az amerikaiak legelkeseredettebb ellenfelévé vált de Gaulle és környezete.

A németeknél Hitler uralma alatt szintén nem volt olyan teljes elhallgattatás, mint ahogy a képet később a közvélemény előtt kialakították. Hjalmar Schlacht mellett a korábbi liberális és kereskedelmi illetve banktőke-közelibb politikusok közül túlélő maradt Carl Goerdeler, aki a Papen-kormányban gazdasági miniszter volt, és ekkor a feljövőben lévő Hitler-mozgalommal a tárgyalás útján való kiegyezést támogatta. Hitler hatalomra jutása után még 1937-ig Drezda polgármestere volt, és ennek nemzetközi kereskedelmi központ-jellegét kihasználva a 30-as években állandó utakon volt Európa-szerte, a Krupp-csoport által finanszírozva. Jó kapcsolatokat épített ki a svéd Wallenberg-ekkel, akik a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara fő európai szervezői közé tartoztak, de a belga királlyal is folytatott üzleti tárgyalásokat a belga gyarmat, Kongó kiaknázásában való esetleges együttműködés tárgyában. Járt az USA-ban is ekkor, és az egész felső hatalmi struktúra képviselőivel tárgyalt itt. Otthon kritikái írásokat tett közzé a véleménye szerint túlzottan államosított gazdaságot illetően, de lassanként visszaszorult, lemondott a polgármesteri posztjáról is tiltakozásképpen. Végül 1944-ben a Hitler ellenes merénylet kapcsán halálra ítélték és kivégezték. (Ekkor Schlacht-ot is egy időre bebörtönözték.) Az amerikaiak Goerdeler szerepét azért támogatták, mert ő nem kompromittálódott annyira a nemzeti szocialistákkal való együttműködésben mint

Schlacht, és a köréhez tartozókat később a háború után bevonták a hatalom számukra megfelelő újjáépítésébe

Olaszországban sikerült az, ami a németeknél később nem, és Badoglio marsall az olasz király asszisztálásával államcsínnal zúzta szét Mussolini hatalmi háttérét. Az amerikaiak ezért vele tárgyaltak a háború utáni helyzet kapcsán, ám a kommunisták által vezetett olasz ellenállás nem fogadta el őt a Róma felszabadítás utáni kormányalakítási tárgyalásokon, és a jobboldali szociáldemokrata Bonomi alakíthatott kormányt. Fontos szempont volt az amerikaiak és az észak-olasz tőkés csoportok képviselői számára ekkor, hogy nehogy az jugoszláv partizán hadsereg és a szovjet csapatok vonuljanak be az észak-olasz részekre, és még a német erőkkel is folytattak titkos tárgyalásokat ennek érdekében.

A háború után a nyugat-európai országok újjáépítésére kialakított Marshall-terv több célt is szolgált, és ezekre szabták a terv végrehajtása során nyújtott segélyeket. (Ennek során ugyanazt a technikát alkalmazták, mint a későbbi Európai Unió strukturális támogatási pénzei esetében, vagyis egy részét az otthoni forrásokból kellett adni, és így nemcsak a megvalósított létesítményeket tudták meghatározni a terv révén az amerikaiak, hanem ezekben az államokban a hazai források elköltését is a saját képükre tudták formálni.) Tehát a legfontosabb cél az volt, hogy az addigi nemzetállami kereteken belüli termelési struktúra helyett a Henry Ford által kialakított amerikai fordizmus modelljének megfelelő nagy szériás termékek gyártására alkalmas vállalkozásokat és létesítményeket alakítsanak ki. A fordizmus lényege volt, hogy a nagyszériák révén alacsony ár és még magasabb bér is lehetségessé vált, és ennek révén radikálisan bővíteni lehetett a terméke piacát, mivel így a munkások is meg tudták venni a termékeket, szemben a korábbi európai autótermelés költségei ezt kizárták, és csak kis vevőkör a vagyonos rétegekből állt rendelkezésre piacként. A magasabb jólét és a fogyasztás pedig ellenállóbbá teszi a felforgató ideológiákkal és akciótervekkel szemben a munkásság tömegeit. Ebben a szellemben készült Truman elnök számítása ez idő tájt, amely úgy szólt, hogy ha Ázsiában és Afrikában két százalékkal lehetne növelni az életszínvonalat, akkor az amerikai, az angol és a francia ipar egész évszázadon keresztül teljes kapacitással tudna termelni a megnövekedett szükséglet kielégítésére keletkezett piacra.

Egy következő tennivaló volt az átpolitizált munkásszakszervezetek depolitizálása és gazdasági szempontú harcokra szűkítése. Erre kormányzati segítséggel az amerikai AFL szakszervezet szervezőmunkája szolgált, például a francia kommunista szakszervezeti csoportokkal szemben az antikommunista "Force ouvriere" segítségével és más leszakításokkal a többi országban is.

Egyik alprogram a Marshall-terven belül a "Technical Assistance and Productivity"-program volt, és ezen keresztül a váltott műszakokban való termelés folyamatos munkájának bevezetését, a korábbi átfogóbb munkák specializált szétbontását és egy sor más taylori munkaszervezést exportáltak a nyugat-európai országokba. Ehhez egységes piac kellett, így a "Szén- és Acélközösség" e termékek vonatkozásában ezt a közös piacot hozta létre, és ezt folytatta később a Közös Piac 1957-től átfogóbban.

Ezzel a termelési szerkezetváltozással kihúzták a talajt például a junker-ipari réteg német keretekben termelése alól, és általában a bezárkózott és ott az állam révén stabilizálódott, így ennek keretében ellenállni képes nemzeti tőkés csoportok lába alól. Vagyis a Marshall-terv nem egyszerűen újjáépítette a háború utáni nyugat-európai országokat, hanem széles piacra termelő és nagyszériás termelési egységek kiépítésének ösztönzésével (csak erre adtak pénzt a terv keretében) csendben szétzúzták az addigi tőkéscsoport viszonyokat, és annak alapul

fekvő termelési és tulajdonosi szerkezetet. Ez általában a helyi termelőtőkések csoportok lehanyaglásával és a kereskedelmi-banktőkések csoportok előtérbe kerülésével járt. E mellett igyekeztek a megszállt országokat abba az irányokba terelni, illetve a Marshall-terv keretein belüli pénzeket úgy adagolni, hogy azt a terveikkel szembeni állami ellenállás leépítésével kötötték össze. Például igyekeztek mindenhol leépíteni a külföldi (amerikai) beruházások állami korlátozását, beleszólását az amerikai vállalatok leányvállalatainak működésébe, és a profit hazautalásának akadályozását. E célból még azt is elfogadták, hogy a Bretton Woods-i egyezményben a dollár legyen az aranyalaphoz kötöttség bázisa, és erre beválthassák az egyezményben résztvevő államok a valutáikat. A nemzetközi kereskedelem felfuttatása oly mértékben érdeke volt az óriási termelési kapacitással rendelkező USA-nak, hogy a nyugat-európai államok beleszólása a nemzetközi kereskedelemben, még ezen az áron is megérte számukra.

A háború utáni helyzetben az egyes nyugat-európai országokban az amerikaiakhoz való viszony fontosságát mutatja Konrad Adenauer sorsa is. Adenauer felesége a Morgan/Dresdner Bank társtulajdonosának, Zinsser-nek az egyik lánya volt, és ezzel sógora volt John McCloy-nak, aki a háború után az amerikaiak főmegbízottja volt az általuk megszállt német zónában, és közvetlenül intézte a német újjárendezést. Az összefonódott amerikai-német banktőkések körök egészével szoros kapcsolata volt már a háború előtt Adenauer-nek, és e mellett a franciák felé is hagyományosan a kibékülés híve volt, és amikor felmerült 1920-ban a vörös forradalomtól való védekezés miatt (is) egy önálló Rajnai Köztársaság létrehozása a franciák által megszállt területeken, akkor a franciák Adenauer-t támogatták mint ennek jövőbeli államelnökét. Ezután bár otthon maradt Hitler rendszere alatt, megtartotta távolságát ettől a rendszertől. Egyik társa volt ebben az évtizedekben végig Robert Pferdemenges volt, aki szintén bankember volt a Dresdner Bank köreiben, de jó kapcsolata volt Herman Abs-szal és ennek bankjával a Deutsche Bank-kal. (Pferdemenges-t le is tartóztatták a Hitler elleni puccs kapcsán 1944 június 20. után egy időre.) A háború után a létrejövő CDU kincstárnoka és szervezője volt Adenauer-rel együtt ő is. A háború után az amerikaiak nem engedték be a létrehozott testületekbe az ő zónájukban a szociáldemokratákat, ennek vezetőjével, Schumacker-rel rossz volt az amerikaiak viszonya, és Adenauer és az általa létrehozott CDU mellett csak a liberálisokat engedték be ezekbe. (Egyedül az angol zónában engedtek be egy szocialistát egy ilyen testületbe) Különösen Ludwig Erhard volt a kedvencük, és az amerikai tömegmédiákban és általában a nyilvánosság előtt az amerikaiak óriási publicitást csaptak neki, és ő a piaci szervezés intézményeit illetve a liberális banktőke pozícióit erősítette írásaiban már közvetlenül a háború utáni években is.

Otthon az USA-ban a hagyományosan német-irányultságú és Németországban korábban vagyonnal és leányvállalatokkal rendelkező tőkések csoportok nagy nyomást fejtettek ki, hogy - elhárítva a szovjet és francia terveket a német ipar leszerelésére és ebből a kártérítések-jóvátetelek megfizetését - Németországot egy átfogóbb keretbe bevonva és itt ellenőrizve építsék újjá. A Rockefeller-csoport és mellettük a Dillon, Read-bankház csoportja járt ebben elől. Wintrop Aldrich, a Chase Bank elnöke elérte német látogatásai alatt, hogy az ő bankja legyen az amerikai partnerbankja az újonnan alapított "Bank von Deutscher Lander"-nek, mely a későbbi német központi bank elődje volt. A Chase Bank elnöke lett 1953-tól, hazatérte után McCloy is, noha ő a Morgan/Dresdner Bank-kal is kapcsolatban volt. De ugyanígy a Dillon, Read Bank is képviselőkkel volt jelen az amerikai központi állami szerveknél a német irányú szervezésben, államtitkári rangban. James Warburg pedig egy könyvet is írt 1947-ben, amelyben az újjáépítendő Európa központi részévé javasolta tenni a gazdaságilag felerősített, de katonailag lefegyverzett és ellenőrzés alatt tartott Németországot. Európa legnagyobb összefüggő és képzett munkaerőbázisa itt van a németeknél, és nem lehet nélküle erős

Európát a Szovjetunióval szemben felépíteni - írta. E mellett persze a junker-ipari tőkés csoportokat meg kell fosztani a korábbi lehetőségeiktől, mert eddig mindig háborúkat vezettek a forrásaik segítségével. Alternatíva a leszerelt és önállónak meghagyott Németország lett volna, de az amerikaiak tartottak attól, hogy vagy ismét ellenségesse válik megerősödése után, vagy ami még rosszabb, a szovjetek felé eltolódik. Így James Warburgék terve fejezte ki a domináns amerikai csoportok céljait.

Jelzi Pijl, hogy a német bankemberek és szellemi emberek között Hermann Abs és Otto Schniewind azt a koncepciót képviselte, hogy a háború utáni Németországnak végül egy önálló európai befolyási szférát kell kapnia az atlanti partnerségen belül, és nem fogadta el a komprádor-féle, amerikai tőke melletti helytartói szerepet. Ez volt a Goerdeler-i stratégia része is, és az ő környezetének tagjai is eredetileg ezt képviselték. Vagyis: az amerikai tőkés behatolás után a komprádor-helytartói kiszolgálói szerepet eljátszani, ahogy Hjalmar Schlacht és csoportja tette Morgan-csoport számára az első világháború után, vagy ezzel szemben egy atlanti békés rendszerbe integrálódva, de azért egy önálló Németországnak megmaradni, és ezért kell síkra szállni - ez volt az alternatíva, és Abs-ék az utóbbit választották. (Innen datálódik az 1990-es évek végéig a Deutsche Bank "független német tőke utolsó bástyája"-szerepe!)

A franciákat nem tudták az amerikaiak integrálni az általuk tervezett atlanti tőkés termelési rendbe, és nem tudták arra sem kényszeríteni, hogy feladva hagyományos gyarmati rendszerüket, lazább és gazdasági eszközökkel megvalósított neo-kolonista függési rendszerre alakítsák át ezt. (A hollandokat Indonézia elengedésére és lazább neokolonista függéssé átalakított megtartására szankciókkal - a Marshall-terv keretében folyó összegek megvonásának kilátásba helyezésével - végül rá tudták kényszeríteni, noha először a hollandok is néhány katonai akcióval próbálták meg leverni az indonéz függetlenségi mozgalmakat, melynek vezetőjét, Sukarno-t az amerikaiak meghívták már eközben is a nemzetközi tanácskozásokra). A franciák részéről az volt a terv, hogy saját és gyarmati forrásaikra, munkaerejükre támaszkodva építik újjá országukat. "Nincs szükségünk az amerikaiak dollárjára ehhez!" - ez volt a fő jelmondat a mérvadó tőkés körökben ekkor. A tőkés csoportok közötti viszonyok mindenesetre átrendeződtek, mert a Vichy-kormányzatokkal együttműködő tőkés csoportok vagyonát és a bankokat részben államosították, így többek között a protestáns tőkés csoportok hadállásai meggyengültek a Rothschild-csoportéhoz képest, amely a berendezkedő gaullesita párt támasza volt ebben az időben, ahogy korábban is de Gaulle emigráns kormánya mellett álltak ki. Mindenesetre e forrásokkal kísérelték meg állami szerepvállalásra és állami tervezésre támaszkodva a franciák újjáépíteni az országot. Az amerikaiak hagyták, hogy az indokinai gyarmatokon kivérezzék magukat a franciák az 1950-es években.

Ismét felmerült az 1950-es években az Atlanti Unió megvalósításának a terve, amit Streit és Catlin dolgozott ki 1938-41-ben, és Churchill is felkarolt 1946-ban, és a szovjetek részéről a közép-kelet-európai országokban való tartós megszállásra berendezkedés után az 1940-es évek végén egy velük szembenálló katonai együttműködés terve is megformálódott. Ez utóbbit az angol Bevin vetette fel 1948-ban a szovjetek prágai puccsa után, és jött létre 1949-ben a NATO, melyhez 1955-ben a szuverenitását formálisan visszanyerő Németországot is csatlakoztatták. Az európai egységesülés folyamatát támogatta a francia tőkés családok közül a Giscard d'Estaing-család az 1950-es években, akik az indokinai gyarmatok forrásait kiaknázó tőkés csoportok közé tartoztak. Edmond Giscard d'Estaing, a később köztársasági elnökké vált Valéry apja a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara prominense volt, a Retinger által alapított ELEC francia csoportjának elnöke és a föderális Európa nagy híve volt

a Francia Európai Mozgalomban; elnöke volt 1964-66 között a Francia-Amerikai Bizottságnak. Valéry testvére, Olivier is egy sor amerikai vállalat francia leányvállalatánál volt igazgatósági tag, és az egész család erősen kötődött az amerikai tőkés csoportokhoz. Például amikor Fontainebleau-ban alapított egy kihelyezett tagozatot a Harvard Business School, ezt Olivier Giscard d'Estaing vezette. Mindenesetre ők kisebbségben voltak a francia gyarmati tőkéscsaládok között, mert a többség nem fogadta el az amerikai terveket a békés neokolonista átmenetre a nyílt gyarmati státus helyett.

Jelezni kell még, hogy a Marshall-terv a szétszabdalt államokba bezárkózás helyett a széles skálájú termelést elterjesztve és a kereskedelmet liberalizálva erősítette az európai liberálisok pozícióit, igaz át is alakította őket, és korporativista liberális megoldások elfogadására ösztökölte ezeket. E mellett a kereszténydemokrata pártokban is felerősítette a liberális kereskedelmi nézetek befogadását, különösen a német CDU-ban sikerült ez Adeauer mérsékelt amerikai vonala révén

Az atlanti unió, vagy legalábbis az első lépésben az európai unió megvalósításnak végső céljára törekedve, ezt elősegítendő, az atlanti és európai közös ügyek megvitatására egy bizalmi légkört biztosító fórum létrehozására Joseph Retinger tette meg az első lépést 1952-ben, amikor Paul Rijkens-szel, az Unilever elnökével kapcsolatba lépve a rivalizáló nyugat-európai és amerikai tőkéscsoport-háttérű politikusok, üzletemberek és országoként egy-egy megbízhatóbb szociáldemokrata politikus bevonásával egy konferencia tervét dolgozta ki. Rijkens elvitte Retingert a holland Bernard herceghez, akit a londoni emigráns napokból már ismertek. Bevonták e tervbe Paul van Zeeland-t, aki ekkor belga miniszterelnök volt. Az erre vonatkozó javaslatot és az ezen való részvételre a meghívást elküldték a választási kampányát folytató Eisenhower-nek, aki kapott rajta mint jó kampánytémán, de Bernard herceg ettől elzárkózott, mivel nem akarta, hogy a terv komolyságát veszélyeztesse az egyik jelölt kampánytémájaként szerepeltetése. Így két évet vártak, míg jobb alkalom kínálkozott a választások utáni időkben, és így 1954 májusában került sor az Arnhem melletti Bilderberg Hotelben a találkozó megszervezésére. Innen kapta az ezután bizalmas körülmények között folyamatosan találkozó kör a Bilderberg Csoport nevet. De hogy ekkor az amerikai republikánus kormányzat nem tartotta fontosnak ezt a találkozót jelzi, hogy W. Bedell Smith-t, a CIA fejét és C. D. Jackson-t, Eisenhower bizalmasát, későbbi szenátort küldték el erre. Csak később, az 1960-as években kezdetétől, a demokratákkal és Kennedy elnökségével kezdődött el - pontosabban újult fel - komolyabban az amerikaiak érdeklődése egy euratlanti egység megvalósítása iránt. A teljes zártság mellett tartott összejövetelek lehetővé tették, hogy őszintén tárják elő fenntartásaikat egymással szemben a különböző európai és amerikai politikusok és tőkéscsoport-képviselők, illetve az euratlanti együttműködés további terveire megoldásokat vessenek fel és vitassanak meg. Vagyis ez a csoport nem egy "összatlanti vezérlő igazgatósággá" vált, hanem inkább az európai és a tágabb atlanti közös tevékenységet érintő alapmegoldásokat és eszmei kérdéseket megvitató fórummá.

Az első bilderbergi értekezletet követő két hónap múlva Franciaország elutasította a közös európai védelmi szövetségben való részvételt, és ez az amerikai adminisztráció számára azt mutatta, hogy nem lehet komoly ilyen állapotok mellett egy tág euratlanti együttműködésre törekedni. Ennek ellensúlyozására adták ki a bilderbergiek szervezése mellett az "Atlanti Egység Deklarációját", de ez inkább csak szimbolikus jellegű volt. Ezután 1958-ban de Gaulle államcsínye után különösen megpecsételődött a nukleáris együttműködés sorsa, és tágabban a lehetséges európai egységesülésé is. Ennek ellenére 1959-ben rendeztek Londonban egy Atlanti Kongresszust, ám ezen nem annyira egy unió tervével foglalkoztak, mint inkább az egymás közötti lazább együttműködési formák megteremtése és a

Szovjetunióval való rugalmasabb viszony kialakítása volt a fő téma. Fontos volt még, hogy a szuezi angol kaland szétrombolta a korábbi angol-amerikai közös tengely-jellegű kapcsolatokat, és az amerikaiak az angoloktól függetlenül kezdtek foglalkozni a harmadik világ önállósuló új államaival. Az e kongresszuson kiadott új atlanti deklarációban már fel sem merült egy atlanti unió terve, hanem e helyett egy szűkebb, az amerikaiaktól függetlenebb európai egység létrejötte kapott hangot. A Streit-féle tágabb unió hívei itt alulmaradtak és csak az Egyesült Államok Atlanti Tanácsa szervét tudták létrehozni ennek maradékaiként.

A de Gaulle vezette Franciaországban az első négy évben 1962-ig nem sikerült a liberálisoknak szerephez jutni, a liberális alapokon álló Radikális Párt-ban a hagyományos kereskedelmi liberalizmus helyére az amerikaiaktól származó korporatív liberalizmus előtérbe kerülése Mendes-Frances és a Servan-Schreiber csoporttal történt meg, kiszorítva Edgar Faure-t. A gaulleista párton belül a liberális tendencia Chaban Delmas és csoportja előtérbe kerülésével jelent meg némileg, aki eredetileg 1946-51 között a Radikális Párt képviselője volt még. A gaulleista alkotmány - benne az elnöki hatalom és a kormány előtérbe helyezésével és a parlament szerepének visszaszorításával - lehetővé tette, hogy a gyarmati kereskedelemben és kiaknázásban érdekelt tőkés csoportok ellenállását lefojtsák, és végrehajtsák a gyarmatok leválasztását. De máskülönben is a gaulleista politika alapja az állammonopolista irányzat volt, amely egészen 1930-as évekre megy vissza a De Gaulle körüli politikus- és üzletember csoport tagjainak szellemi szocializációjában. A gaulleizmust a Rothschild-okkal együtt a francia acélipari tőkéscsoportok és az indokinaai csoport támogatta, de az indokinaai csoport bankárjainak egy része az amerikai hegemoniát támogatta első sorban, ám ennek ellenére odaálltak De Gaulle mellé, mivel az otthoni rendcsinálásban szükségesnek látták fellépését. E csoport vezére ekkor Valéry Giscard d'Estaing volt, aki 1960-as évek elején megkapta a befolyásos pénzügyminiszteri posztot.

Hogy a liberálisok között sem volt egyértelműen támogatott az egyesült Európa szervezetének létrehozása azt példázza az is, hogy Németországban az 1950-as években az ultraliberális Ludwig Erhard sem lelkesedett a szupranacionális európai egység szervezetéért, mert csak egy bürokratikus tehernek vélte ezt. E helyett egy szabad nemzetközi kereskedelmi rendet képzelt el, amely a valuták teljes konvertibilitásán és szabad tőke mozgáson nyugszik. Ugyanezen okokból a szabaddemokraták nem is szavazták meg az Euratom és az 1957-es Római Szerződés ratifikációját sem. Az 1957-es Közös Piacal mindenesetre egy eltolódás jött létre az amerikai behatolásban, és az addigi kereskedelmi behatolást egy pénzügy behatolás váltotta lassanként fel, és így nőtt meg az amerikai export. A tőke szabad mozgását fokozta, hogy az 1950-es Európai Fizetési Uniót 1958-ban az Európai Monetáris Egyezség váltotta fel, és ez megnövelte a dollár szerepét az európai államok egymás közötti és az USA-val való kereskedelmében. George Ball, későbbi amerikai külügyminiszter-helyettes, a Lehmann-bank partnere és Jean Monnet közeli barátja sürgette egy 1958-as amerikai-európai konferencián a tőke mozgások előtti korlátok további leépítését.

Az 1960-as évek elején egy látványos francia és német közeledés ment végbe, miközben a franciák az amerikaiaktól és az angoloktól pedig távolodtak, és megkötötték a francia-német együttműködési szerződést. Ennek egyes rendelkezései ellen tiltakoztak az atlanti-barát német politikusok és üzletemberek, mivel azok az atlanti egységgel szembenállónak voltak tekinthetők. Még Hermann Abs is aláírta, de a politikusok közül minden pártban az atlanti-barát irányultságúak, közöttük Willy Brandt is. Ekkor Adenauer és köre - a korábbi erősebb Amerika-orientáltságuk ellenére - együttműködtek de Gaulle-lal, és a Foreign Affairs-ben azt

írta egy cikk ekkor rezignáltnan, hogy ahogy Adenauer lassanként visszavonul a német politikából, úgy fog megszűnni De Gaulle befolyása is erre.

Kennedy elnökkel indult meg igazán az atlanti egység hangoztatása felé a törekvés, és e mellett ez felélesztette a wilsoni univerzalista jelszavakat is. Erre különösen fontos alkalmat jelentett a függetlenné vált régi gyarmatokból alakult új államok vezető csoportjaival a kapcsolatfelvétel. E mellett az otthoni állapotokban a feketék egyenlőségének a növelése ugyanezen elvek otthoni alkalmazását is jelentette, és a munka világában a szociális háló bizonyos elemeinek megteremtése is ebbe az irányba mutatott. Az atlanti irányultságú keleti parti banktőkés körök támogatását biztosítandó, Kennedy az elnöki poszt megnyerése után Robert Lovett-hez fordult, aki a Marshall-terv ideje alatt külügyminiszter-helyettes illetve korábban védelmi miniszter volt, és aki a bankárkörökben nagy kapcsolati tőkével rendelkezett a bankárkörökben illetve a hozzájuk kötődő nagy ügyvédi irodák körében. Ő egy listát adott számára, amelyben a megfelelő emberek álltak a megfelelő posztokra. McNamara, a Ford-művek egyik vezetője, Lovett alatt volt a védelmi minisztériumban a háború idején, és a termelőtőkés csoportok támogatását jelentette Kennedy számára a kinevezése. Pénzügyminiszternek a listáról Douglas Dillon-t választotta Kennedy, miután David Rockefeller nem vállalta, de Dillon is a Rockefeller-csoportot és ahhoz kötődő Dillon, Read-csoportot képviselte. Dillon egyben igazgatósági tag volt Rockefeller-ék Chase Manhattan Bankjában is, és e csoport az angolokkal szemben mindig is a német irányultságot vitte az amerikai kormányzatban. Ez megfelelt az angolok lehanyatlásának és a németek gazdasági felívelésének erre az időszakra. Dean Rusk a külügyminiszter szintén ide tartozott, a Rockefeller Alapítvány elnöke volt, így e csoport képviselője, de úgy gondolták eredetileg, hogy ő majd csak formálisan látja el ezt a posztot, és Kennedy közvetlenebbül tudja ezt irányítani a külügyminiszter-helyettesén, Bowles-en keresztül, aki tanácsadója volt előtte, ám a keleti parti establishment médiája állandó támadás alatt tartotta, ezt elhárítandó. Végül menesztienie kellett e miatt. Kennedy 1962-ben meghirdette az Atlanti Partnerség stratégiáját, amelynek központi része a Kereskedelmi Expanziós Törvény volt, amely a multinacionális cégek nagyszériás termelésén belül a több ország között megosztott termelésnek a vállalaton belüli munkamegosztását is számba vette, és az ennek megfelelő vámok rendszerét is kiépítette.

Az új Atlanti Partnerségen belül azonban elsősorban a fegyverkereskedelem felerősödése történt meg, és egy atlanti katonai-ipari komplexum kezdett formálódni e keretekben. Ennek kapcsán írja Pijl, hogy ebben az időben a holland Bernard herceg a holland fegyveres erők főinspektora volt, melynek hatásköre a katonai beszerzésekre is kiterjedt, így a Lockheed és a Northrop nagy cégek embereivel volt körbevétel. Így az atlanti liberálisok inkább az amerikaiak Európa felé irányuló fegyverkereskedelmében vettek részt, és az átfogóbb atlanti unió eszméje itt elsikkadt. De egyben az Atlanti Partnerségnek egy katonai dimenziót is adott ez a hangsúly, melynek középponti része volt, hogy a hagyományos fegyverek eladása mellett a nukleáris fegyverek terén az amerikaiak monopóliuma érvényesüljön. Ez rögtön szembeállította e koncepcióval De Gaulle-t. A volt európai gyarmatokhoz való közvetlen amerikai közeledés pedig a volt európai gyarmattartó hatalmak és az ebben érdekelt tőkés csoportok elégedetlenségét hozta létre az USA ekkori vezetésével szemben, például Spaak ezért lemondott a NATO főtitkári posztról, egy kísérőlevélben felsorolva e sérelmeket Kennedy elnöknek.

Az amerikai (Marshall majd a Kennedy) offenzívák során olyan termelési szerkezetek terjedtek el, melyek magas képzettségű munkások tömegét tették szükségessé, és ezzel egy élesebb belső bomlást hoztak létre az ipari munkásságon belül. Ezt csak fokozta, hogy a

harmadik világból beáramló sokmillió tömegek a legalantasabb és szakképzettség nélküli munkákat foglalták el, és ez pedig lefelé bővítette ki a munkásság tömegeinek éles kettébomlását. Az újfajta "munkásarisztokrácia" tömegei a szakszervezeti mozgalmakban és a szociáldemokrata pártokon belül is változást hoztak létre. (Erről írta Serge Mallett 1963-ban a "Nouvelle classe ouvriere" című könyvét). Ez hozta létre 1959-ben mind a németeknél, mind az angoloknál a hagyományos marxista szocialista elvekkel való szakítást, és ugyanezt 1972-ben a franciáknál is. A németelnél Willy Brandt volt a leginkább atlanticista szociáldemokrata pártvezér és Kennedy kifejezetten az ő vezető szerepére tekintettel kiemelte, hogy a szociáldemokraták már vitathatatlanul hűségesek a Nyugathoz, és be lehet emelni őket a hatalomba. Noha ekkor még Ludwig Erhard-ékkal a CDU-n belüli liberálisokat és Walter Scheel-lel a liberális pártot támogatták igazán az amerikaiak. Beleillett ebbe még Kennedy Kelet-Európa felé kialakított rugalmasabb politikája is, amit aztán Brandt a '70-es évek elején át is vitt a gyakorlatba, amikor kancellár lett. Az angoloknál Antony Crosland Daniel Bell-től átvéve az "ideológiák vége"-tézist, egy ideológiamentes munkáspárti vonalért szállt síkra, és az államosítások követeléséről való lemondást támogatta. Crosland-tól pedig a munkáspárti vezér, Gaitskell vette ezt át, és a régi vágású szocialista munkáspárti vezérekkel szemben egy hatalomátvételt igyekezett végrehajtani a pártban. Gaitskell mellett Roy Jenkins volt még ennek vezetője. Végül 1962-re sikerült Callagan-nal és Harald Wilsonn-nal ez a váltás. Wilson kormányában volt Denis Healey, mint védelmi miniszter, aki egy Bilderbergi Csoport-találkozó után - ott a Ford Alapítvány emberével tárgyalva - megalapította a NATO "think tank"-jaként az Institute of Strategic Studies-t Londonban.

Mitterand 1972-ben a franciáknál, Craxi az olaszoknál ugyanazt az átalakítást hozta létre a régi szocialista hagyományokkal szemben, amit Brandt-ék a németeknél, Gaitskell-ék az angoloknál, Soares a portugáloknál, Papandreu a görögöknél, és Gonzales a spanyoloknál. Alapja ennek a magas képzettségű munkásság rétegére támaszkodva a hagyományos munkássággal szemben az atlanticizmus és a piacgazdaság elfogadása, illetve az államosításokhoz ragaszkodásuk feladása.

Az amerikai ipari expanzió és ennek politikai segítése a Kennedy offenzívával megemelte az 1960-as években az európai liberálisok politikai súlyát, és ennek egyik alapja az volt, hogy az amerikai ipari expanzió az európai tőkés csoportokon belül az internacionalista orientációjú kereskedelmi és banktőkés csoportokat segítette. Igaz ez egy átalakulást is létrehozott az európai liberálisokon belül. Ennek egyik lényeges vonása volt, hogy a liberálisok a korábban jórészt kistőkés alapozottságuk helyett a nagytőkés csoportokhoz tolódtak át, és ez többször pártszakadásokhoz is vezetett, a régi vonalhoz ragaszkodók és az erősebben atlanticista pártvezetők között. Az olaszoknál Fanfani az Olasz Liberális Pártot vitte el ennek megfelelően egy balközép irányba, ami lényegében az előbbit jelentette. Háttérét főként a torinói tőkéscsoport, benne a Fiat és az Olivetti adta, míg ezzel szemben a Pirelli és a Confindustria vezetői az ettől elzárkózó ipari tőkés csoportot jelentették. (Aurelio Peccei a Fiat vezetője volt ekkor, később ő volt a Római Klub megalapítója és ezután az Olivetti vezetője lett.)

A franciáknál még ekkor volt teljében a gaullesiták felemelkedése, és ez megnehezítette a liberális pártirányzat megerősödését. Itt Pinay Függetlenségi Pártja volt a hagyományos liberális párt kistőkés háttérrel, és ebből szakadt ki Valéry Giscard d'Estaing vezetésével a másik liberális párt, a Republikánus Függetlenségi Párt. Ő az akkor alig egy hónapos Pompidou-kormányban volt a pénzügyminiszter, és ő számított a leginkább atlanticistának a francia tőkés csoportokon belül, ez bizalmatlanságot is okozott vele szemben de Gaulle környezete részéről. De végül hűséges maradt de Gaulle-hoz Giscard - az erős végrehajtó

hatalom eszméjének támogatása miatt - és ez elidegenítette a de Gaulle-lal szakításra törekvő liberálisokat tőle, és Pinay felé fordultak. Volt egy törekvés, hogy egy egységes liberális pártot hozzanak létre a Servan-Schreiber Radikális Szocialista Pártjából (ezt korábban Mendes-Frances alakította ilyenné), Giscard Republikánus Függetlenségi Pártjából és Lecanuet Centrista Pártjából 1963-65 között, de végül ez, noha mindegyik erős antantista orientációjú volt, megbukott. A CIA nyíltan támogatta 1960-as években a de Gaulle-la szembeni pártvezéreket, és Couve de Moureville panaszkodott is e beavatkozás miatt. Végül 1969-ben Pompidou a Rothschild-ház támogatottja indult el az elnöki posztért, mint de Gaulle utódja.

A németeknél 1961-ben a liberálisok nagyon jól szerepeltek 12,8%-kal. és noha a CDU-nak egyedül is parlamenti többsége volt, a nagytőkések által ellenőrzött lapok egy kampányt folytattak hogy be kell venni őket a kormányba. Walter Scheel lett a gazdasági miniszter, később ő a Bilderberg Konferenciák elnöke lett. Vele ugyanúgy végbement a liberálisok eltolódása a kistőkés csoportoktól a nagytőke felé, mint Giscardékkal a franciáknál történt. A német ipari tőkescsoportokban ekkor a leginkább Amerika-barát Otto Friedrich volt, a Phoenix Company elnöke, tulajdonosa ennek az amerikai Firestone konszern volt. A CDU-n belül Ludwig Erhard pozíciója nagyon megerősödött ekkor, míg korábban gazdasági miniszter korában sok konfliktusa volt Adenauer kancellárral, mert az közvetlenül Berg-re a konzervatív nagyiparosra támaszkodott vele szemben. Jellemező volt a belnémet tőkescsoportok összecsapására, hogy Strauss védelmi miniszterként holland-német gyártású harci repülőparkot akart, hogy önállóbbak legyenek az amerikai repülőgépgyártóktól, míg a liberálisok inkább szemben álltak a független repülőgyártás kiépítésével, és végül le is állították ezt, amint átvette a kormányt Ludwig Erhard.

Otthon az USA-ban Kennedy elnök meggyilkolása után Johnson elnök a polgári jogok és a jóléti programok továbbvitelét hajtotta végre, és az 1964-es elnökválasztásokon erre végzetes csapást jelentett volna a konzervatív republikánus Barry Goldwater megválasztása, aki teljesen vissza akart fordítani ezt a politikát. Ezért a teljes sajtót bevetették hatalomra jutásának megakadályozására. Ennek ellenére később a feketék mozgalmában megjelenő radikálisok - a Fekete Hatalom csoportjai - miatti gondok, másrészt a vietnámi háború elleni tiltakozások felerősödése, illetve e háború miatti költségvetési hiányok felőrölték lassanként a demokraták erejét.

A multinacionális vállalatok révén az egyes államokon túlnőtt tőkés csoportok nagyobb mozgásterének megteremtését és az egyes államok szabályozása alóli kiemelését már az 1960-as években kezdték sürgetni e vállalati csoportok képviselői. Például George Ball az Atlantic Community Quarterly-ben 1967-ben két cikket is írt arról, hogy az ilyen vállalatok számára egy megfelelő közös joganyagot kellene létrehozni, kiemelve őket az egyes államok szabályozása alól, és a nemzetközi jogba beépítve kellene ezt megteremteni. Ugyanígy Carl Gertsacker azzal a javaslattal állt elő, hogy a Dow Chemical vállalat központját egy olyan szigetre kellene helyezni, amely egy állam fennhatósága alatt sem áll, és nem kellene egy államnak sem adót fizetnie. Közben a nyugat-európai tőkés csoportok internacionálisan szervezkedő csoportjai felnőttek lassanként az amerikai társaik mellé, lassanként törekedve az itt létesített amerikai leányvállalatok saját térfelükre átszervezésére is. Ezzel a korábbi területi-intézményi atlanti uniós tervek egy időre lekerültek a napirendről, és Helmut Schmidt 1968-ban jelezte is, hogy mélyebb, reális összefüggésekre kell figyelni, és nem az intézményi összekötéseket kell erőltetni. Ez egy pragmatikusabb és reálisabb egyesülési megközelítést jelentett, a "reális föderáció" megközelítését. E mellett az európai egyesülés 1965-66-os válsága - elsősorban de Gaulle lépései miatt - háttérbe szorította a nemzetek feletti Európa

elképzeléseit. Egy ekkor európai látogatáson levő amerikai szenátor jelezte is otthoni beszámolójában, hogy most más tervekre van szükség, mint amit Jean Monnet-ék kidolgoztak közvetlenül a háború után, a kimerült és elesett európai nemzetállami állapotokat szem előtt tartva. Egy emancipálódást jelentett a szakszervezeti vonalon, hogy a német DGB felmondta az AFL-CIO-val kötött 1955-ös megállapodást, miszerint a szovjet blokk országaiban lévő szakszervezetekkel nem kooperálnak. De a gazdasági szintű emancipálódást az amerikaiaktól az is mutatta, hogy állami segítséggel igyekeztek multinacionális szintű vállalatokat létrehozni. A francia Servan-Schreiber ekkor írta a „Le Defi americaine”, „Az amerikai kihívás” című könyvét, amely az amerikaiakkal való verseny szükségességét és ennek dimenzióit foglalta össze. Ez a nemzeti szintű nagy vállalatok stratégiaváltását és nemzetközivé válását is megkövetelte, és ebben több konfliktus is volt. Például a nagy olasz vegyipari konszern, a Montecatini egy ilyen átszervezés alatt állt a nemzetközi szintre való kilépés érdekében, ám fő résztulajdonosa és vezetője, Carlo Faina nem akarta a szükséges változtatásokat, így őt megkerülve a második embert, G. Macerata-t vonták be ebbe állami segítséggel, és nem is informálva Faina-t egy összeolvadást hajtottak végre az Edison villamosságipari vállalattal. De az olasz energiaipari vállalat, az ENI összeolvadását az ESSO-val is csak úgy tudták elérni, hogy az ENI ennek ellenálló vezetője, Mattei homályos körülmények között gyilkosság áldozata lett, és ezután egy évre rá létrejöhetett az ESSO-val való egyesülés. A franciáknál nemzetállami kereteket meghaladó és az internacionális irányba mutató gazdasági egységek létrehozása Giscard pénzügyminisztersége alatt volt a legdinamikusabb, de 1966-ban, amikor leváltották, egy általános ellenhullám jött a nemzetállami keretek hívei részéről, és többek között ez is oka volt az 1968-as nagy politikai harcoknak.

Az 1970-es éve elején Brandt és Pompidou által megindított kooperálás a szovjet blokk államaival nyugtalanította az akkori amerikai vezetést, noha Brandt-ék csak a korábbi Kennedy-terveket valósították meg e téren. Pompidou kifejezte többször, hogy az amerikaiaktól független Európa híve, és ebben a szellemben támogatta az egyesülést, és fogadta el azt angolok felvételét a Közös Piacba. (Míg de Gaulle attól félt korábban, hogy az angolok beengedésével, azok hozzák magukkal a hátukon az amerikai befolyást...) Edward Heath angol miniszterelnök is kezdte ekkor hangoztatni az angol és az amerikai különbséget, kiemelve az angol pragmatizmust szemben az amerikai idealizmussal a világpolitikai fellépésben, de ezen túl is támogató nyilatkozatokat tett Strauss német védelmi miniszter önálló európai nukleáris ütőerő terveiről. Brandt keleti nyitását a német tőke is támogatta, mivel ezzel a közép- és kelet-európai expanziójuk lehetőségét látták létrejönni. Míg John McCoy-ék - az USA-ban a német irányultság hagyományos amerikai emberei - nyugtalankodtak a keleti nyitás miatt, Zbigniew Brzezinski, David Rockefeller nemzetközi ügyi tanácsadója nem látott ebben gondot és úgy vélte, hogy noha rövid távon ez csökkenti az atlanti unió lehetőségét, és önállóbb Európát hoz létre, de hosszabb távon az így integrált Kelet-Európa nagyobb nyereséget hoz az egész integráció számára. A Trilaterális Bizottság koncepcióját is ez alapján dolgozta ki Brzezinski Rockefeller számára, amely - szemben a Nixon-vezetés alárendelt Európa felfogásával és az amerikai dominancia erőltetésével - az önálló Európa és az USA kettőseből indult ki, és melléjük Japán bevételét tartalmazta. Vagyis a trilaterális koncepció nem egyszerűen Japán bevételét jelentette a globális, folyamatos konzultatív testületekbe, hanem Európa egyenrangúságának elismerését is az USA mellett.

Nixon alatt visszaszorult az USA külföldi offenzív vonala, megfelelően annak, hogy ez a kormányzat a befelé forduló amerikai termelőtőkés csoportok képviselőit tömörítette. Nixon igyekezett olyan adó- és költségvetés-politikát kialakítani, amely egy időre átfordította a súlyokat a termelőtőkés csoportok és a kistőkés csoportok javára a banktőkével szemben, ám

ennek ára volt az infláció megugrása. Ezzel szétesett az Egyesült Államokban a korporatív-liberális konszenzus alapja, amely úgy igyekezett növelni a jóléti hálót és az állami szerepet otthon, illetve az osztálybéke fenntartása érdekében egy szolid és folyamatos reálbér-növekedést az alsóbb rétegek számára biztosítani, hogy az internacionalista banktőke számára az expanzív nemzetközi kereskedelmet és külföldön termelési kapacitások kiépítését engedte, illetve támogatta, és ezzel az internacionalista banktőkés csoportok ellenállását az állami jóléti politikával és az ezt szolgáló erőteljesebb adóztatással szemben is le tudta szerelni.

A Bretton Woods-i dollárhoz kötött aranyalap felmondása 1971-ben úgy következett be, hogy a dollár megugró inflációja miatt a nyugat-európai államok részéről a dollár támogatását követelték volna meg, de a németek ezt megtagadták. Például Karl Schiller gazdasági miniszter tüntetően távol maradt attól a müncheni értekezletről, ahol ezt tárgyalták meg. (Schiller előéletéről és anti-atlanticista beállítottsága megértéséhez kell említeni, hogy 1933-ban belépett a nemzetiszocialista pártba, és később is az állami gazdaságirányítás híve volt, erről monografikus írásokban értekezett, tehát Ludwig Erhard poláris ellentéte volt). Erre Nixon 1971 augusztusában felfüggesztette a dollár aranyra válthatóságát, és bevezetett egy 10% importvámot, amely a legmélyebben sértette a Közös Piac országaiban felépített exportorientált termelészerkezetet. Ezzel az egész háború után kiépített transzatlanti tőkekörforgási folyamat alapjaiban sérült meg. Másik oldalról az európai országok hátrányára és az amerikaiak előnyére vált az 1973-as olajárrobbanás két okból is. Egyrészt mert ez az USA-t nem érintette annyira saját olajtermelése révén, másrészt az arab olajállamok a megnövekedett bevételeik nagy részét dollárban tartották, illetve ezt az amerikai bankokban. Már John D. Rockefeller megmondta valamikor korábban, hogy azáltal, hogy az európai államok szénről olajra álltak át energia terén, ez egy tolózárszerű ellenőrzést és szankcionálást tesz lehetővé az USA számára, ha úgy látja a nyugat-európai államokkal szemben jónak.

Nixon intézkedéséből - nem szándékolt mellékhatásként - végül az amerikai bankárcsoportok a legelőnyösebben kerültek ki, noha mint láttuk az elnök közvetlenül nem őket, hanem az amerikai termelőtőkés csoportokat támogatta tudatos intézkedéseivel. Ezzel ugyanis kiszabadultak a keynesiánus kontroll alól a nyugati világ bankjai lassanként, és a lebegő árfolyamra áttért nyugati valuták védelmére az államok nagy banki kölcsönökre szorultak. De megindult a korábban elválasztott banki funkciók közötti falak lebontása is, és az ipari vállalatok feletti tulajdonszerzési korlát is eltűnt lassanként, majd a termelőtőke feletti banki irányítás a legtöbb országban lehetővé vált. (Ez egyedül a németeknél maradt korábban is folyamatos, de most ez lett a fő útvonal.) Például a belga kereskedelmi bankokat 1930-ban kitiltották a holding- szerepből, és csak az 1970-es évek elején térhettek ide vissza. Az eurodollárokra ráutalt kereskedelemben hiánnyá vált az amerikai dollár, és ez egyrészt a lebegő valutaárfolyamok révén megemelte ennek értékét, másrészt szabad jegybanki utánnyomásával az USA költségvetését szabadon finanszírozhatták a külföldi dollárkeresletből.

A bankszféra szabadságának létrejöttével és a nagy bankházaknak az ipari szféra vezérlő központjaivá válásával széleskörű összeolvadások indultak meg, illetve a lazábban kapcsolódott bankházak között is átfogó konzorciumok jöttek létre több országot átívelve. Ezeket az összefonódásokat és közös konzorciumokba szerveződéseket a közös igazgatósági tagságok ("joint directorate") sűrű hálózata intézményesítette, látható tulajdonosi részvétel nélkül is, de sokszor a tulajdonosi összeolvadások is létrejöttek. Különösen két nagy bankkonzorcium fogta össze az 1970-71 körüli években Európában a nagy bankházakat, az ABECOR és a EBIC, és a két konzorciumot egyrészt a liberális-internationalista irányultság, másrészt az állami szervezési irányultság állította szembe. A liberális-internationalista

ABECOR, melybe az atlanticista és a korábbi Pax Britannica idejének bankár csoportjai tartoztak, olyan nagy bankházakat fogott össze, mint a holland ABN, a belga Banque de Bruxelles, a német Dresdner Bank, az angol Barclays Bank, míg az EBIC állambaráti csoportosulásába a német Deutsche Bank, az angol Midland Bank, az olasz Banca Commerciale Italiana, a holland AMRO, a belga Societe Generale és a francia Societe Generale tartozott. Míg azt előbbibe tartozók az USA tőkés csoportjainak támogatóiként léptek fel mindenben és az atlanti unionista törekvések barátai voltak, és az USA bankjaival együtt az latin-amerikai leányvállalatok jellemezték terjeszkedésüket, addig az EBIC-konzorcium tagjai az USA-tól való függetlenségre törekedtek, és nem az atlanti unionizmust, hanem legfeljebb az atlanti partnerség fokozatát fogadták el. Így a németeknél a Dresdner Bank volt az amerikaiak fő támogatója, és az amerikai ellenőrzés alatt álló Thyssen-művek, a Metalgesellschaft és az AEG emberei voltak az igazgatóságában, ezzel szemben az amerikaiaktól független Deutsche Bank az USA tőkéjétől szintén független Siemens, a Bosch, a BASF, a Daimler Benz és a Hoesch nagyvállalatainak embereivel töltötte fel az igazgatóságát. Ugyanígy, míg a Dresdner Bank Latin-Amerikában épített ki fiókokat, addig a Deutsche Bank ezt kerülve Ázsiában és Afrikában terjeszkedett. Amit a németeknél a Dresdner és a Deutsche bankok szembenállása jelentett, ugyanazt a hollandoknál a ABN és az AMRO szembenállása adta. Míg az ABN szférájához tartozott például a Heineken, a KLM, addig az AMRO szférájához az AKZO, két nagy biztosítási társaság és több államilag támogatott nehézipari konszern. Nagy-Britanniában ezt a kettőséget - az USA tőkés csoportjai felé történő belefionódást, vagy ettől való függetlenséget - egyrészt a Morgan Grenfell, a Loyds és az S. G. Warburg-bankház csoportja adta, másrészt az USA-tól független maradt és a kontinentális Európa felé összefonódott Midland Bank. A franciáknál a korábbi elemzéseket azzal kell kiegészíteni, hogy a Paribas, amely korábban a párizsi Rothschild-okkal inkább az európai periféria felé terjeszkedett, és távol állt a liberális-internacionalista amerikai bankházaktól, az 1970-es évektől erős kötelekeket épített ki a Bank of America-val és a Lazard Frere-csoporttal, és jórészt leépítette a Rothschild-okkal való kapcsolatát, mindezek révén egy sajátos kozmopolita-liberális csoporttá vált, elszakadva korábbi kötelekeitől. Igaz a Bank of America nem a keleti parti bankár csoportokhoz tartozik, hanem kaliforniai székhellyel működik, és más irányokba is terjeszkedik, mint a J. P. Morgan, a Rockefeller-ek Chase Manhattan Bankja, és más politikai preferenciái is vannak.

Epilógus

Kees van der Pijl 2001-ben kiegészítette egy kisebb tanulmányban 1984-es monográfiájának elemzéseit, és a szovjet blokk felbomlása idején a nyugati tőkés csoportok ennek kapcsán lezajlott küzdelmeit mutatta be (Pijl 2001). Ebben jelezte, hogy 1987-89 között a Deutsche Bank és a körülötte csoportosuló vezetésevel egy egyre élesedő küzdelem bontakozott ki az amerikaiaktól független maradt német tőke és az amerikai-angol tőke között abban a tekintetben, hogy mely tőkés csoportok elképzelésének megfelelően menjen végbe a felbomló blokk országainak átvétele és termelésüknek, piacaiknak, forrásaiknak megszervezése. Több Bilderberg-konferencián és más globális szerveződések tanácskozása során éles támadásokat intéztek a német tervek ellen az amerikaiak és az angolok, és végül több merénylet és hatalmi machináció során - amelyekben Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke gyilkosság áldozata is lett - elbukott ez a terve, és amerikai-angol tőkés csoportok tervei szerint folyt le a volt szovjet blokk országainak csatlakoztatása a transzatlanti uralmi rendhez.

E mellett további információ a librális-atlanticista tőkés csoportok térnyeréséhez, hogy például az 1990-es évek elején a magyar bankszektor privatizálásra már az ABN-AMRO bank jelentkezett, és szerezte meg az akkori legnagyobb mérleg-főösszegű magyar bankot, a Magyar Hitelbankot. A liberális-atlanticista összefonódású ABN tehát ekkorra már felvásárolta nagy konkurensét, az AMRO-t. Ugyanígy a '90-es évek végén az angol-amerikai tőke felvásárolta a független német tőke zászlós hajójának, a Deutsche Bank-nak a legnagyobb termelőtőkés csoportját a Mannesman-t, a Vodafone révén. Ennek visszacsapásaként ugyanakkor a Deutsche Bank 1999-ben pedig felvásárolta a német banktőke amerikai többségi tulajdonban lévő nagybankját, a Dresdner Bank-ot. Legújabb fejleményekhez tartozik, hogy a J. P. Morgan 2003 végén felvásárolta a Chase Manhattan Bank-ot a Rockefeller-birodalomtól, majd Deutsche Bank kihívására - miután az felvásárolta az ő német hadállását, a Dresdner-t - egy kérdést intézett 2004 elején a német külügyminisztériumhoz, hogy ellenséges cselekedetnek tekintené-e, ha a Deutsche Bank többségi tulajdonának megszerzésére tenne lépéseket?

Aki elolvasta az előbbi oldalak elemzéseit, az tudja, hogy mindezek a lépések sok évtizedes tőkéscsoport szembenállásokat és táborokat rengetnek meg és rendeznek át, és sok szempontból gazdasági "világháborúkat" és ezek újabb csatáit jelentik. Ezek lezajlása után pedig az új erőviszonyok a globális tőkéscsoportok táborai között fokozatosan áttevődnek a politikai és intézményi színterekre is. Mindezeket úgy összegezhetjük, hogy az utóbbi évek fejleményei a J. P. Morgan-bankház szinte teljes egyeduralmát hozták létre a globális tőkéscsoportok frontján - különösen, ha tényleg le tudja nyelni a Deutsche Bank-ot -, és ez az angol-amerikai atlanticizmus hadállásainak további megerősítését valószínűsíti a következő években. Ezt szem előtt tartva a hosszú évtizedek után először önálló lábra állt, és az amerikaiakkal szembefordult Németország összefogása a mindig is Amerika-ellenes giscardista Franciaországgal az iraki háború kapcsán, és az EU-n belüli csatározások az önálló európai katonai ütőerő létrehozására, illetve az USA-tól függetlenebb EU-külpolitika intézményrendszerének megteremtésére teljesebben értékelhető.

Irodalom

- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): *The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'*. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Coston, Henry (1989): *Les financiers qui menent le monde. Nouvelle édition corrigée et Augmenté illustré par Chard*. Publications Henry Coston. B. P. 92-18, 75862 Paris Cedex 18.
- Drábik János (2002): *Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világrendje*. Gold Books. Budapest.
- Eringer, Robert (1980): *The Global Manipulators*. Pentacle Books.
- Gill, Stephen (2001): *Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism*. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Hellyer, Paul (1998): *A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana. Altern-csoport, Gondola '96 Kiadó*. Budapest.
- Hilferding, Rudolf (1959): *A pénzügyi öke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. Budapest.
- McMichael, Philip (1995): *The New Colonialism: Global Regulation and the Restructuring of the Interstate System*. In: Smith, D. A./Böröcz J. (ed.): *A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century*. Greenwood
- Mills, Wright C (1972): *Az uralkodó elit*. Gondolat. Budapest.
- Pijl, van der Kees (1984): *The Making an Atlantic Ruling Class*. London: Verso.
- Pijl, van der Kees (2001): *What Happened to the European Option for Eastern Europe?* In: Bieler, Andreas/: A. D.Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 185-206.p.
- Quigley, Carroll (1966): *Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time*. Macmillan Press. New York.
- Robinson, W. I./ J. Harris (2000): *Towards a Global Ruling Class?: Globalization and the Transnational Capitalist Class*. In: *The Journal Science and Society*. Vol. 64. No 1. 2000. 11-54.p.
- Ross, Robert J. S. (1995): *The Theory of Global Capitalism: State Theory and Variants of Capitalism on the World Scale*. In: Smith, D. A. /Böröcz J. (ed.): *A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century*. Greenwood Press. Westport, Connecticut, London.19-36. p.

III. fejezet

Az uralmi szerkezet eltűnése a társadalomelméletekből

A társadalom tudományos vizsgálata jórészt az egyes jelenségek, események mögötti stabilabb struktúrák feltárására irányul, és ezek hatásának felmutatására az egyes társadalmi történetekben. Egy társadalmat akkor ismertünk meg igazán, ha főbb strukturális meghatározóit fel tudtuk tárni, és így akár e társadalom jövőbeli történetének egy részét is prognosztizálni lehet. A társadalomtudományi kutatások egyik legalapvetőbb kérdése így arra vonatkozik, hogy milyen főbb elméleti megközelítések alakultak ki a társadalom struktúráit, vagy más szóval: szerkezetét illetően.

Sok-sok elmélet elemzése és összehasonlítása után (lásd Pokol 1987, 1988, 1991, 1996, 1999) úgy tűnik, hogy a társadalmi szerkezet feltárásának két eltérő irányba futó vonulatát láthatjuk, noha adódtak és adódnak olyan elméletek is, melyek mindkét vonulatból igyekeztek összefogni egyes mozzanatokat. A legelterjedtebb elméletek azonban a két szembenálló vonulat valamelyikébe tartoznak, és csak az adott elméleti vonulat szemszögéből emelnek ki strukturális meghatározókat, és ennek tükrében figyelik a társadalmi történetekre tett strukturális hatásokat. Az egyik vonulatot a mai elméletek közül legtisztábban a funkcionális rendszerelmélet adja, míg a másikat a marxi elmélet.

A két szembenálló elméleti vonulat két teljesen eltérő társadalmat ragad meg. A funkcionista rendszerelmélet elemzéseiben a társadalom mint funkcionális szerkezet tárul fel, míg a marxi elmélet a társadalom uralmi szerkezetét mutatja fel. Az egyes társadalmi eseményeket és történeteket magyarázandó, mindkét elméleti vonalon belül konkrét elemzések tömege jött és jön létre folyamatosan, a vonulat elméleti premisszáinak megvilágítása által adott keretben, és az adott vonulaton belül szemlélődő kutató számára ez rendszerint elegendő a vizsgált esemény vagy társadalmi történet megértéséhez. Míg a társadalom funkcionális szerkezetét szem előtt tartó kutató számára az eseményt funkcionális kényszerek és ezt közvetítő intézményi mechanizmusok hozták létre, és ő az ezt kifejező ható okokat, összefüggéseket látja, addig az uralmi szerkezet háttéréből szemlélődő számára ugyanaz esemény az uralkodó osztály, csoport, elit vagy azok közötti küzdelem által meghatározott, illetve más osztályok, embercsoportok elnyomásának kifejeződése.

Nézzük meg, hogy miként jött létre a társadalomelméleti változások során a két elméleti vonulat különválása, milyen egyoldalúságokat hozott ez magával, és hogyan lehetne összekötni a két eltérő társadalomszemléleti módot ahhoz, hogy a társadalom funkcionális és uralmi szerkezetét együtt tudjuk figyelni.

1. A két elméleti vonulat különválása

Ha a ma létező kettévált és egymás mellett létező két fő társadalomelméleti vonulat szempontjából nézzük át a társadalomelméletek történeti változásait, akkor az 1800-as évek

közepéig kell visszanyúlni. Karl Marx gazdaságközpontú társadalomelmélete a makrotársadalom elméleti leírására ekkor jött létre, és ez széles körben ismertté is vált. Marx a társadalmat, mint az embercsoportok küzdelmét írta le, és rögtön csatolta is elméletéhez a politikai harc szükségességét a fennálló uralmi szerkezettel szemben. A rendszerebbé váló neutrális társadalomtudományi elemzések az 1800-as évek utolsó évtizedeitől így már a társadalom uralmi szerkezete leírásának ismeretéből és a közvetlen politikai harcba belefoglalódó társadalomelmélet megítéléséből indulhattak ki. Utólag, az eltelt másfél évszázad tapasztalatainak birtokában azt lehet mondani, hogy egyrészt miközben Marx elméletének továbbfejlesztésével folytatódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzése - részben közvetlenül a politikai harcok mellé, részben a kibomló egyetemi-akadémiai szférába telepedve -, addig másrészt megindult egy olyan, a politikai szférától distanciálódott elméleti fejlődés, amely végül félretolta az embercsoport-küzdelmek és az uralmi szerkezet elemzését, és alapvetően a társadalom funkcionális tagolódását és funkcionális intézményi mechanizmusait ragadta meg „a” társadalomként.

A társadalom funkcionális dimenziója felé az első jelentősebb lépést Émile Durkheim tette. A korai előfutárok - August Comte, Frederic Le Play, Herbert Spencer stb. – munkáira alapozva kiformalódó tudományos társadalomvizsgálat nagy alakjaként Durkheim a természettudományok módjára üzött és a közvetlen politikai, morális és vallási szempontoktól megtisztított társadalomtudományi módszert igyekezett megalapozni, noha első nagy művében - talán Herbert Spencer hatására - még nem idegenkedett a biológiai analógiák használatától (lásd 1893-ban megjelent társadalmi munkamegosztásról írt könyvének magyar fordítását: Durkheim 2201). Míg Marx számára - és általában a társadalomvizsgálat korai alakjai számára - a társadalom alapegységeit az egyes emberek jelentették, és eltérések inkább abból adódtak, hogy milyen szélesebb emberközösségbe ágyazták be az egyes embereket – pl. Comte és Le Play a család szerepét emelte ki a társadalom embercsoportjai közül - addig Durkheim az egyes emberektől tudatosan eltávolodva a természettudományi kutatások „tényei” mellett a társadalmi tények megragadására törekedett. Objektív társadalomtudományi kutatás csak akkor lehet, szögezte le, ha az egyes emberek szubjektivitásától, elképzeléseitől elvonatkoztatva, kényszerítő társadalmi tényeket tudunk találni: „E tények az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, melyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (Durkheim 1978:27). Durkheim-nek egy másik elszakadása a társadalom embercsoport-struktúrájától és lépése a társadalom funkcionális dimenziója felé a társadalmi munkamegosztásról szóló elemzése volt az 1890-as években. Noha elemzése még az akkor bevett „munkamegosztás” fogalmat használta, ténylegesen már az egyes társadalmi alapfunkciók körül szerveződő tevékenységszférákat tartotta szem előtt elemzéseiben a primitívebb fokon lévő emberközösségek mechanikus szolidaritásától a fejlettebb társadalmak organikus szolidaritása felé mutató társadalomszerveződés változásairól (lásd ennek részletes elemzését Némedi 2001:405-431).

Más oldalról járul hozzá a társadalom embercsoport-szerkezetétől való elszakadáshoz Georg Simmel, német társadalomtudós szintén az 1890-as években és a századforduló után írt műveivel. Ő szintén azt az addig nem bolygatott előfeltevést kérdőjelezte meg, amely a társadalom felépülésének alapegységeként az egyes embert tekintette, és a társadalmi képződményeket az egyes emberek és embercsoportok szempontjából vizsgálta. Simmel azonban más irányban indult el, mint Durkheim. Ő azt emelte ki, hogy a városiasodó társadalmakban az egyes társadalmi képződmények már egyre kevésbé az egyes emberek teljes személyiségén nyugszanak, hanem csak egy-egy szerepben kerülnek bevonásra a résztvevő és működtető emberek az intézményekbe: „A szállító, a pénzhitelező, a munkás,

akiktől az emberek függenek, egyáltalán nem hatnak személyiségként, mert mindegyiküknek csupán egyik oldala lép be a kapcsolatba azzal., hogy árút szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít, és egyéb meghatározó vonások egyáltalában nem jönnek számításba (...). A korszerű munkamegosztás ugyanúgy eltünteti a személyeket funkcióik mögé, mert hiszen csak egyik oldalukat engedi érvényesülni, miközben a többi háttérbe szorul - a személyiség végeredményben a funkciók összessége” (Simmel 1973: 59). Simmel így az embert, mint a társadalmiság alapegységét felbontotta, és legfeljebb mint a szerepek halmaza jön csak be az elméleti elemzésbe. Az egyes társadalmi képződmények pedig mint a különböző szereptevékenységek (normák, ismeretek) együttese kerülnek megfogalmazásra (Simmel 1890).

Durkheim-mel és Simmel-lel egy időben Max Weber néhány elméleti meglátása hozott fontos áttörést, és vált utólag fontossá az embercsoport-küzdelmekként és embercsoport-tagoltsággként felfogott társadalomképtől való elszakadásban is. Weber a társadalomtudományi elemzés kiindulópontjává a társadalmi cselekvési típusokat tette (célracionális, értékracionális, emocionális és tradicionális cselekvések), és az egyes társadalmi tevékenységek szerveződését az egyes cselekvési típusok alapján elemezte (lásd Weber 1987:51-80). A gazdaságot, a közigazgatást, a tudományt, a vallási tevékenységet mint a célracionális és más cselekvési típusok megjelenését és változásait vizsgálta, és az egyes cselekvési szférákban az eltérő cselekvések dominanciáját mutatta ki. Például a célracionalitás uralomra jutását a gazdasági-vállalkozói tevékenységekben, a jogszolgáltatásban, a tudományban, a közigazgatásban, és ezzel együtt a tradicionális cselekvések terrénumának visszaszorulását az újkori európai társadalomfejlődésben. Az egyes tevékenységszférákban eltérő cselekvési típusok dominanciájának bemutatásával, illetve az egyes szférákat irányító értékszempontok differenciálódásával a társadalom funkcionális differenciálódását írta le sok szempontból - ahogy előtte néhány évvel Durkheim is tette a társadalmi munkamegosztás elemzésével - de Weber sem használta a funkcionális differenciálódás elnevezést. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt annak is tulajdonítjuk, hogy az 1800-as évek utolsó évtizedeiben az angol Herbert Spencer a társadalmat biológiai analógiákkal elemezve - mint a fejlődéssel differenciálódó szervekkel rendelkező testet - a funkcionális differenciálódás eszméjét diszkreditálta a sui generis társadalmiságot megragadni igyekvő társadalomtudományi közvélemény előtt, és Weber került ezért ezeket a kifejezéseket.

A következő szociológus, aki sokat tett a társadalom funkcionális szerkezetének középpontba emeléséért, Talcott Parsons, amerikai szociológus volt. Parsons - néhány évvel az említett európai szociológusok életművének lezárulása után – tudatosan egy szintézisre törekedett már az 1920-as évek végétől Durkheim, Simmel és Weber eleméleteit illetően. (Lásd részletesen: Pokol, 1987:160-166). Noha a három életmű jórészt egymástól függetlenül és egymásra nem reflektálva jött létre - és a kortársak egymást kizáró elméleteknek tekintették ezeket - Parsons utólag és elfogulatlanul tanulmányozva a kész életműveket egy egységes elmélet körvonalait tudta felfedezni bennük. Fontos volt, hogy együtt szemlélve a különböző elméleti megoldásokat, mint ugyanannak a törekvésnek eltérő megfogalmazásait tudta megragadni Durkheim, Simmel, Weber különböző elemzéseit. Például Simmel szerep-kategóriáját és Weber cselekvés-kategóriáját, mint a társadalmiság felbontásának eltérő alapegységeit tudta megvilágítani. Így az „ember”, a „szerep”, a „cselekvés” mint az egyre mélyebb felbontóképességre jutott elméleti fejlődés tárul a szemünk elé, amihez Parsons megfogalmazza saját elméleti pontosítását is: a társadalmiság alapegysége az „egységnyi cselekvés” („unit act”) (lásd Parsons. 1937:743). A fizikai és a biológiai világ fölött szerveződő társadalmi valóság sajátlagos anyaga így nem az „ember” és az „embercsoportok”, hanem a szerepek és a cselekvések összerendeződései. Parsons ezt a törekvést Durkheim-től vette át, de vele szemben a biológiai analógiákra építkező spenceri

elmélet, benne a funkcionális differenciálódással és a rendszerek szerveződésével, már csak mint elvetendő elmélet jelenik meg. „Spencer halott” - kezdte 1937-es könyvének elemzéseit, értve ezalatt azt, hogy halott már az a társadalomelmélet, amely nem a sajátlagos társadalmiság kidolgozásán keresztül közelíti meg a társadalom szerkezetét.

Fontos továbblépés volt Parsons elméleti továbbfejlődésében a társadalmi képződmények megragadására a „rendszer” és az „alrendszer” fogalmának behozatala. Durkheim, Simmel és Weber nem használta elemzései közben ezeket a fogalmakat, és például Weber-nél a társadalmi szférák elkülönülését találjuk erre, vagy a jogot, a gazdaságot, a tudományt, közigazgatást, vallást stb. megnevezve, amikor a társadalom belső szféráit elemzi. Parsons az 1930-as években a főként elméleti biológusok által kidolgozott általános rendszerelmélet fejleményei kapcsán kezdett foglalkozni az 1940-es években a rendszerelmélet társadalomra alkalmazhatóságával (lásd önéletrajzi írását 1975, magyar nyelven Pokol 1987:188-190). Néhány éves kutatás után kibővítette az 1937-es cselekvéseméleti szintézisét, és a „The Social System” c. 1951-es könyvében a társadalmat mint rendszert, és az egyes funkcionális tevékenységszférákat mint társadalmi alrendszereket írta le, melyek egymással input-output kapcsolódásokkal működtetik a társadalmi össz-rendszert. Későbbiekben Parsons az egyes társadalmi alrendszereket részletesen is külön kötetekben elemezte, majd az 1960-as években a társadalmi evolúciót, mint az egyes funkcionális alrendszerek differenciálódását ragadta meg (Parsons 1966). A társadalmiság sajátlagos anyaga - szerepek, cselekvései típusok - így mint szereprendszerek és cselekvési rendszerek, illetve ezek funkcionális differenciálódása kerülnek megfogalmazásra a parsonsi elméletben. Az a gondolat, amely Durkheim-nél az emberi társadalmak fejlődésében a mechanikus „szegmentáris” tagozódástól az egyre szervezettebb viszonyrendszert létrehozó funkcionális tagozódásig terjed, vagy Simmel-nél a szerepdifferenciálódás mentén végbemenő szociális differenciálódás elméleteként, Herbert Spencer-nél a strukturálatlan hordatársadalomtól a funkcionálisan differenciálódott nemzetállamokig terjedő fejlődésként jelenik meg, Parsons-nál az általános rendszerelmélet belátásaira alapozva jelenik meg újra. Az európai klasszikusok mellett feltehetően hatással volt Parsons-nak erre a gondolati fejlődésére az is, hogy az 1920-30-as évek fordulóján Williams J. Thomas és Florian Znaniecki „A lengyel paraszt Európában és Amerikában” c. munkájukban általános elméleti keretként az egyes cselekvési szférák elkülönülését használták, és ennek egyik fő mozzanata a differenciálódó cselekvési szférákban az eltérő értékorientálódás kiemelése volt, és annak hangsúlyozása, hogy e differenciálódás után az egyes cselekvési szférák közömböseké válnak más szférák értékszempontjai felé (lásd módszertanilag ennek kifejtését: Znaniecki 1934). A társadalom funkcionális szerkezete így már Parsons-nál a középpontba került, és bár az embercsoportok mint „kollektívák”, vagy mint „professziók” még jelen vannak a társadalmi alrendszerek tartozékaiként, az egyes embercsoport-küzdelmek, az uralkodás és az elnyomás léte és ezek mechanizmusai teljesen háttérbe szorúlnak a társadalmi alrendszerek és az össz-társadalom elemzésében.

A funkcionális személet továbbvitelében a német Niklas Luhmann játszott fontos szerepet, két szempontból is. Az egyik oldalról fontosak továbbfejlesztései a parsonsi elmélet egyes összetevőit illetően, és másik oldalról az adja fontosságát, hogy rajta keresztül behatolt a parsonsi elmélet a német társadalomelméleti gondolkodásba. Luhmann egyik fontos elméleti korrekciója, hogy a Parsons-nál analitikai és nem reálisan-empirikusan létező természetű társadalmi alrendszerek átértelmezésre kerültek. Ő abból indult ki, hogy a társadalom funkcionális tevékenységei - legalábbis az európai és a belőle kinövő észak-amerikai társadalomfejlődésben - a valóságos történeti változások szintjén is egyre inkább funkcionálisan differenciálódtak, és hogy ki lehet mutatni azokat az empirikusan létező mechanizmusokat, melyek mentén megvonják az egyes funkcionális alrendszerek határait

egymással szemben (lásd Luhmann 1965; 1970). Az európai társadalmi fejlődésben az újkortól egyre inkább funkcionálisan differenciálódnak egymástól a gazdaság, a politika, a vallási szféra, a tudomány, a jog, az oktatás stb. társadalmi alrendszerei, és egy-egy bináris kód körül szerveződnek meg ezek, illetve építenek ki egymástól elkülönült, belső logikákat. A luhmanni elméletben már teljesen eltűnik a társadalom uralmi szerkezete és általában az embercsoport-tagoltságok és küzdelmek dimenziója az egyes társadalmi történések elemzéséből. Itt már csak a társadalom funkcionális szerkezete és ennek hatásai jelennek meg az események elemzése során. Luhmann expliciten is utal arra, hogy véleménye szerint az egyes befolyásos individuumok uralkodó embercsoporttá szerveződése már nem lehetséges a mai funkcionális differenciálódások miatt: „...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45-65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökössék” (Luhmann 1987:5-6). Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: “Már csak azért sem lehet egy 'uralkodó osztályról' beszélni – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő - mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl - szemben a régi felső rétegekkel - hiányzik számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984:72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy “uralkodó osztály”, nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés - vagyis a stratifikációs társadalmakban - a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen össztársadalmilag ható domináns embercsoportok.

Luhmann beemelte a Parsons-tól átvett és továbbfejlesztett funkcionalista rendszerelméletbe a Dilthey-re és Husserl-re visszamenő megközelítést a társadalmi világ értelmi felépítettségére (lásd erre vonatkozó tanulmányának magyar nyelvű fordítását: Luhmann 1987b). A fizikai és a biológiai létszférák felett szerveződő társadalmiság - vagy Luhmann fogalmait használva: szociális rendszerek – anyagát az értelem („Sinn”) jelenti, és az értelmi rögzítések szavakban, normákban, szimbólumokban megjelenése, ezek közös szocializációja a cselekvők és a kommunikációk résztvevői által, illetve mindezek millió és millió kommunikációban és cselekvésben megjelenő forgalma adja a társadalom működését. Ezzel a bővítéssel az a törekvés, hogy mind az egyes ember szubjektumától, mind a fizikai és a biológiai világtól elkülönülten lehessen elméletileg rekonstruálni a társadalmi világ önálló szerveződését, sikeresen megvalósulni látszott. Noha nagy kritikákat is kapott Luhmann, hogy elméletéből kirekeszti az embert, és így nem humánus, nem emberközpontú társadalmi képet ad (lásd pl. Grimm 1974; Giegel 1975), de felmerült az is, hogy a cselekvők így kiesnek a társadalom formáló erőinek szerepéből (lásd Schimank 1985;1988).

Luhmann kitartó elméleti kritikusa az 1960-as évektől Jürgen Habermas volt, aki korábban a marxista és az ezt továbbvivő Frankfurti Iskola elméleti vonulataiból indult ki, de Luhmannnal vitázva, és az ő mestereként Németországba behozott parsonsi elmélet hatására sok szempontból maga is eltolódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzésétől. Az 1981-ben megjelent főművében, a kommunikatív cselekvések elméletét kibontó könyvében egyik fő

elméleti támpontjává a parsonsi elmélet vált, különösen ennek cselekvéseméleti vonala, és a makrotársadalom szerkezetét az életvilág illetve az instrumentális racionalitás szerint működő rendszerek együtteseként írta le (Habermas 1981). Bár jóval kritikusabb a társadalom funkcionális szerkezetének változásait illetően, mint Luhmann, és a modern társadalomfejlődést mint a mindent eluraló piaci-gazdasági és a politikai-közigazgatási rendszerek romboló tendenciáinak kialakulását és ezeknek az életvilág közösségiségét gyarmatosító vonásait kritizálja, de ez a kritika megmarad a funkcionális szerkezeten belül. Habermas lemond arról, hogy a társadalom uralmi szerkezetét, a tőkés csoportok egymással való küzdelmeit, uralmi mechanizmusait és a társadalmi elnyomást elemezze, és valahogy összekösse ezt az életvilág, illetve a rendszerek dinamikájával. Habermas-nak ez a fordulata azért is nagyon fontos, mert a marxista Frankfurti Iskola kritikai vonulata jelentette a modern társadalom uralmi szerkezetének elemzésének egyik letéteményesét. Így Habermas elfordulása az uralmi szerkezettől és a kritikai elemzéseinek átültetése a funkcionális szerkezet keretei közé nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a baloldaliságot nyíltan deklaráló szerzők egy részének társadalmi elemzései egyre kevésbé azt az uralkodás és az elnyomás konkrét mechanizmusaira irányulnak, mint inkább az alsóbb néprétegek rossz helyzetének bemutatására, és annak sürgetésére - esetleg aktivista politikai mozgalmak keretében -, hogy növelni kell a szociális hálókat és az erre fordítandó összegeket. A valamikori elemzések az uralkodó osztályról, elitről és elnyomó technikáik feltárásáról, így jórészt irányt váltottak, és a baloldali marxi hagyományokat vállalók jelentős részénél egyszerűen egy nagyobb fokú szociális érzékenység demonstrálására szűkült. Habermas kiemelkedő tekintélye az elmúlt évtizedekben a baloldali-kritikai társadalomtudós csoportok között nagyban hozzájárult az ilyen irányú változásokhoz.

1. A luhmanni funkcionalista rendszerelmélet belső kritikája

A luhmanni elmélet Németországban, majd az 1970-es évek végétől már a világ egészének társadalomelméleti gondolkodásában nagy hatást ért el. Az egyes funkcionális alrendszereknek az európai történelmi fejlődésben végbemenő differenciálódása és önálló alakban való megjelenése az egyes szaktörténelmi kutatásokban már alapos kimutatásra került, még ha ezek nem is kötődtek össze egy egységes társadalomtörténelmi tablóban. De kisebb elméleti tudatossággal Luhmannon kívül más Parsons-követő elemzők is vizsgálni kezdték az 1960-as évek közepétől a társadalom funkcionális tagozódásának történelmi lefolyásait. Így a Parsons-ihletésű modernizációelméletek a szekularizációt, a piacgazdaság logikájának elkülönülését, a modern írott jog kiemelkedését a szokásjogi jogképződésből, a tudomány, a művészetek elkülönülését és még egy sor alrendszer differenciálódását tekintették a modernizáció főbb történelmi aspektusainak (lásd pl. Eisenstadt 1963, 1964). Ezek az elméletek azonban, miközben Parsons társadalmi alrendszer-elemzéseiből indultak ki, nem vették maguk elé azt az elméleti feladatot, hogy az ő analitikai alrendszer felfogását, amely csak négy analitikai alrendszert ismert el, és ezekre így nem volt kidolgozva az empirikusan létező határmegvonások felmutatása, tehát hogy utólag kidolgozzák és tényekkel igazolják az empirikus határmegvonás megoldásait.

Luhmann elméleti igényessége nem engedte meg, hogy ő is így hajtsa végre az analitikai alrendszerek átértelmezését, és az 1960-as évek második felében több kísérlet után arra a megállapításra jutott, hogy egy-egy alrendszer cselekvései és kommunikációi úgy tudnak elkülönülten megszerveződni, hogy egy saját univerzális bináris kód (vagy bevettebb magyar

szót használva: univerzális értékduál) köré szerveződnek. A tudomány alrendszere az igaz/hamis, a jog alrendszere a jogos/jogtalan, a gazdaságé a rentábilis/nem rentábilis, a politikáé a kormány/ellenzék stb. értékduál köré szerveződik, és ezzel egymástól eltérő belső logikák, nyelvezet és gondolkodásmód is létrejön az elkülönült alrendszerekben. Össztársadalmilag az ilyen elkülönült alrendszerekből álló szereveződés hatékonyabb és rugalmasabb, mint a hagyományosabb és összefonódó tevékenységekben a funkcióit ellátó társadalomban lehetséges. Luhmann hangsúlyozza, hogy az elkülönült alrendszerekben domináló helyzetbe kell jutnia az adott értékduálnak, és a többi értékduált háttérbe kell szorítani ahhoz, hogy folyamatosan fennálljon a funkcionális elkülönültsége, és ne roppanjon össze az ilyen társadalom funkcionális differenciáltsága.

Számomra ez a gondolat volt az alapvető az 1980-as évek második felében, amikor - elfogadva Luhmann elméletét - megkísértem konzekvensen végig gondolni az egyes alrendszerekben a központi értékduálon orientálódás kizárólagosságának biztosítását, és az attól idegen további értékszempontok folyamatos háttérbe szorításának megvalósítását illetve ezek mechanizmusait (lásd Pokol 1988b; 1990). Nagyon hamar nyilvánvalóvá vált azonban előttem, hogy ez csak az egyes funkcionális alrendszerekben professzionálisan tevékenykedők esetében lehetséges, hisz ezeket szocializálták jogásszá, művésszé, tudóssá, politikussá stb. úgy, hogy az adott alrendszer központi értékduálja szerint fogják fel a világot, és e szerint gondolkodjanak, alakítsák döntési szelekcioikat. De az alrendszerek kényszerítő és jutalmazási mechanizmusai is csak a professzionálisan egy életen át az alrendszeren belül tevékenykedőket tudják irányítani arra, hogy „feszesen” tartsák az alrendszer határait, és kitartsanak az adott értékszempont kizárólagossága, vagy legalábbis dominanciája mellett tevékenységükben. (Például a tudományos kommunikációban ne politikusként és politikai szempontok szerint, a jogban ne a gazdasági rentabilitás szerint, a politikában ne a művészeti értékelés szerint tevékenykedjenek). Ám akkor nyilvánvalóvá vált számomra, hogy Luhmann funkcionális alrendszereinek differenciálódása csak a professzionális jogász, művész, tudós, vállalkozó, politikus, újságíró stb. csoportok kialakulásával mehetett végbe. Ennek pedig két következménye is volt az elméleti megfogalmazásra. Egyik abban állt, hogy le kellett szűkíteni a funkcionális alrendszerek határait a professzionális intézményrendszerekre, és ezzel a laikus cselekvéseik és kommunikációk millióira be kellett hozni a mindennapi élet kategóriáját a professzionális alrendszerek mellé. Így a társadalom funkcionális differenciálódásának tételét, mint a professzionális alrendszerek kiemelkedését a diffúz mindennapi életből kellett átfogalmazni. A modern társadalom képe így mint a professzionális alrendszerek mindennapi élet felett való szerveződése, ezek egymással és a mindennapi élettel való kapcsolatai írhatók le (lásd Pokol 1988b). Egy másik változtatást jelentett ez a felismerés abban az irányban, hogy a Luhmann által a társadalom („szociális rendszerek”) szerveződéséből kirekesztett embereket és embercsoportokat vissza kellett hozni az elméleti keretbe. A professzionális és a laikus alapvető különbsége a funkcionális alrendszerek szerveződésében ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy az egész személyiség és annak szocializációja, majd folyamatos jutalmazása, értékelése és esetleges szankcionálása előfeltétel ahhoz, hogy működni tudjanak a funkcionális elkülönültségben az alrendszerek. Vagyis még ha az egyes professzionális tevékenységet egy-egy szerepben is látja el a cselekvő, a háttérbe tolva az egész személyisége ott van, ott kell lenni ahhoz, hogy a szocializált minták hassanak, és legyen hatása a folyamatos jutalmazásnak, értékelésnek és szankcionálásnak.

E változtatások szükségességének felismerése szembeötlővé tette azt is, hogy Luhmann a társadalom funkcionális szerkezetének kidolgozása közben végtelenen kitolta a szemszögből a társadalom embercsoport-tagoltságát, és azt is, hogy ezzel a társadalom teljes képéhez képest

egy szűkített társadalom-felfogást tud csak mutatni a luhmanni elmélet (lásd Pokol 1991:69-87). De az ezzel az elmélettel való átfogóbb elégedetlenség csak azoknak a tapasztalatoknak alapján jött létre elméleti gondolkodásban, melyeket a rendszerváltás óta működő kapitalista társadalmi szerveződés nyújtott az elmúlt években. Egyre nyilvánvalóbb a mindennapi tapasztalatok és az ennek fényében végzett rendszeres kutatások fényében, hogy a társadalom uralmi szerkezetének bevonása nélkül félrefutnak a Luhmann-ra alapozott elemzések.

2. A társadalom uralmi szerkezete

Eddigi elemzéseinket úgy összegezhetjük, hogy a társadalom egyes alrendszerének funkcionális teljesítményei és az ezeket biztosító mechanizmusok mellett az egyes embercsoportjai közötti tagoltságokat és e csoportok közötti dominancia és alárendeltség dimenzióját is be kell vonni a társadalomelméleti fogalmi keretbe. E kibővítés után az eddig funkcionális teljesítményként tárgyalt hatalmi erőforrásként is számba jönnek, és a nagy tudományos, művészi, jogi, gazdasági, újságírói stb. teljesítmények a felettük rendelkezést szerző embercsoportok számára a hatalmi dominanciát fokozni tudják, és az alárendeltségben/elnyomásban tartott embercsoportok között csökkenteni tudják ezekkel az elégedetlenség megszerveződésének lehetőségét.

Marx Károly az 1800-as évek második felében a gazdasági erőforrások feletti uralmat, a termelőeszközök tulajdonlását tekintette annak, amely össztársadalmi uralmat teszi lehetővé egy embercsoport számára. Elméletében az anyagi szükségletekre való termelés a társadalom alapja, és a termelési viszonyok, benne a termelő eszközökkel rendelkező uralkodó osztály és a pusztá munkaerejét a megélhetésért eladni kényszerülő dolgozó osztály, vagy más szóval proletariátust adja a társadalom két alapvető osztályát, illetve a alárendelten a földjáradékból élő földbirtokos osztály jelent egy harmadik társadalmi osztályt (Marx 1978: 833-834). A társadalom szellemibb tevékenységei és részei, az eszmék, ideológiák, vallások, politikai hitek stb. már csak mint ezek szublimált kifejeződései jöttek számba, és az igazi marxista számára a feladat az volt, hogy ezeket vissza tudja vezetni az alapul fekvő gazdasági érdekellentétekre és ezek osztálykifejeződéseire (Wright 1997:4-21). Az állam, a jog - legyenek azok bármennyire is demokratikusnak és igazságosnak tűnők - a társadalom uralkodó osztályának eszközei ebben az elméletben, és a demokratikus választások legfeljebb mint álcák takarják le az állam és törvényei igaz természetét, mert különböző utakon az uralkodó osztály érdekei és akarata jelenik meg bennük.

Ez az eredeti marxi megfogalmazás egy sor elágazáson ment keresztül a későbbi marxista szerzők megközelítésében, melyek közül csak néhányat lehet itt kiemelni. Közvetlenül a Marx halála utáni évtizedekből, az 1800-as évek végén Rudolf Hilferding dolgozott ki egy fontos változtatást az uralkodó tőkés osztályt illetően (Hilferding 1959). Hilferding két olyan változásra mutatott rá, melyek a Marx elméletében főként gyárosokat jelentő termelőeszköz-tulajdonosok és a termelő tőke helyett a bankár-pénzügyi csoportokat és a pénztőkét helyezte a középpontba. Egyik ilyen változást a részvénytársaságok elterjedése hozta létre, amely a kis és közepes nagyságú részvénytulajdonosokat elválasztotta a termelés és a termelőeszközök ellenőrzésétől. Az ellenőrzés átment ezzel a változással a részvénytőzsdét működtető bankár-pénzügyi körökhöz, és a termelőeszköz-tulajdon a részvénytulajdon formájában már elavulttá tette a termelőeszköz tulajdonos réteg uralkodó osztályként felfogását (Hilferding 1959: 447-464). Hilferding másrészt kiemelte azt a változást, hogy a nagy bankok válnak egyre inkább

az új és új vállalatok létrehozóivá, és a kisértővénnyesek tömegének bevonásával - akik amúgy is csak az általuk irányított részvénytőzsdéken realizálhatják nyereségüket - önálló szerepet nyertek a társadalom feletti uralomban (Hilferding 1959:315-345). Elemzésében a banki és a termelő tőke így összefonódik, és a dominancia ezen belül a banktőkés csoportokhoz kerül. (A magyar tőkés fejlődést illetően Hilferding nyomán Ránki György mutatta ki egy sor tanulmányában a nemzetközi banktőke dominanciáját az 1870-es évektől, lásd Ránki 1985).

Ezt a gondolati vonalat vitte tovább az amerikai James Burnham, aki 1941-ben kiadott „A menedzserek forradalma” c. könyvében az új uralkodó osztálynak már nem a tőkéseket, hanem a tulajdonosoktól elszakadt vállalatok vezető rétegeit tekintette. A kis részvénytőzsdés tömegére széthulló tulajdonosi kör semmilyen beleszólással nem rendelkezik már a vállalatok működtetésében, és a menedzserrétegek - nagy jövedelmeket leszállítva a profitból - egy egységes uralkodó osztállyá olvadtak össze Burnham megítélése szerint. Már itt jelezni kell, hogy az empirikus vizsgálatok nem támasztották alá a tulajdonosi körnek ezt a teljes kiszorulását a vállalatok vezetéséből, és a vállalatok mögötti tulajdonosi körök, főként a nagy bankárközpontok beépülését a csúcsvezetés meghatározó pozícióba mutatták ki (lásd pl. Scott 1991:152; Carroll/Carsons 2002)).

A marxi elméleten belül az olasz Antonio Gramsci elemzései vittek fontos új hangsúlyokat a társadalom uralmi szerkezetének feltárásába az 1930-as években készített íásaiban (lásd magyar nyelven Gramsci 1977). Egy félévszázaddal Marx halála után, a kibomlott tömegkommunikáció, a bővülő egyetemi-akadémiai szféra idején Gramsci már tudta észlelni a gazdaságon túli szellemi szektorok szerepét is a társadalmi uralom fenntartásában. Így a gazdasági törvényszerűségek mellett a szellemi erőforrások, hitek, ideológiák szerepét is kiemelte az uralkodás fenntartásában, vagy egy új uralkodó szerepre törekvő csoport esetében a pozíció elérésében. E meglátásai fényében hangsúlyozta, hogy az uralkodás elemzését nem lehet leszűkíteni az államra és annak erőszak-apparátusára - ahogy a korábbi marxista elemzők tették - hanem a civil társadalomban levő pozíciók és a szellemi befolyás megteremtésével olyan hegemoniát lehet teremteni, amely segíthet az ezt elérő új osztálynak az államhatalom megszerzésében, de később is nélkülözhetetlen az uralkodás stabilizálásában.

Az ortodox marxi szerzők épp ezekért a változtatásokért kritizálták Gramscit és mai követőit, akik neo-gramscianus iskolaként váltak ismertté az elmúlt évtizedben (lásd Bieler/Morton 2001). Ortodox marxista irányból felvetik, hogy a „politicizmus”, a voluntarizmus hibája jellemző Gramscira és követőire. Ennek lényege, hogy a gramscianusok elsiklanak a kapitalista strukturális kényszerek és ezek determinációs ereje felett, és ezzel együtt túlbecsülik a tudatos cselekvések erejét a társadalmi történésekben, bizonyos dolgok létrehozásában illetve más dolgok felé haladás kikényszerítésében (Scherrer 1999:165). A politicizmus vádja már Gramsci ellen felmerült, amely az akkori kommunista mozgalom túlzott gazdasági determinizmusa ellen irányult nála. Így ő szabadabb mozgást látott a társadalmi erők számára, és megítélése szerint a gazdasági struktúrák nem teljesen határozzák meg a társadalmi eseményeket. Az ortodox kritika ma a neo-gramscianusokkal szemben ezt úgy fogalmazza meg, hogy túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanak az elit-kutatásnak, az egyes tőkés csoportok sikeres stratégiájának, vagy ennek elmaradásának. Vagyis eltúlozzák a gazdasági alaptörvények és az alapvető osztályok harcának hatásához képest a másodlagos szervezkedések erejét egy-egy változás magyarázatában, és szubjektívebbnek gondolják a változások kikényszerítését, ennek megszervezhetőségét, mint azt az ortodox marxisták gondolják. Egy másik kritika, hogy Gramsci és új követői nagy jelentőséget tulajdonítanak a munkásság vagy ennek egy része konszenzusának az uralkodó osztállyal vagy ennek egy részével, mintha ez hozna létre egyes társadalmi változásokat. Pedig ortodox marxista

álláspont szerint ez egyszerűen az erőszak vagy ennek fenyegetése által meghatározott kényszer, és nem konszenzus a munkásság egyes csoportjai részéről a tőkés csoportok terveihez. Egyáltalán, túlzottan háttérbe szorítják az állami kényszer szerepét a dolgok és az események magyarázatában, és a civil társadalom, az állam-előtti szféra szerveződését és ennek hatását állítják a középpontba a gramscianusok. Ez a kritika még Gramsci idejéből való, aki az akkori kommunista pártok államra koncentrációja helyett helyezte előtérbe a civil társadalomban való hegemonia megszerzésének fontosságát, túlzottan az akkori kritikusi szerint (Scherrer 1999).

A funkcionálisan differenciálódott mai társadalmak szem előtt tartásával nem fogadhatjuk el az ortodox marxisták kritikáját, és épp az adja a neo-gramscianus szerzők erényét, hogy bár középpontnak tekintik a társadalom uralmi szerkezetében a gazdasági erőforrások feletti rendelkezést, de elfogulatlanul bevonják a legkülönbözőbb szellemi szektorok és az itteni tevékenykedők teljesítményét is az össztársadalmi uralom létrehozásában és fenntartásában. Az akadémiai szociológia és szélesebb társadalomelmélet irányzatai közül pedig az emeli ki őket, hogy míg az utóbbi évtizedekben a legtöbb neomarxi alapozású szerző lemondott az össztársadalmi uralkodás és elnyomás elemzéséről, ezek konkrét mechanizmusainak feltárásáról, ők megmaradtak a társadalom uralmi szerkezetének kutatásánál, és nagy tömegű empirikus kutatást végeztek az elmúlt években ebben az irányban.

Fontos módosítást jelent az eredeti marxi elemzésekhez képest, hogy bár marxistaként elismerik a fő társadalmi megoszlásként a tőke és a munka ellentétét, ám a tőkéseket nem egy homogén osztálynak tekintik, hanem inkább egymással harcoló-rivalizáló csoportok laza halmazának. E tőkés csoportok elitjei azért küzdenek, hogy az ő általánosításaik váljanak az egész tőkés osztály és ezen túl az egész társadalom eszméivé és törekvéseivé (Apeldoorn 2001:72). Ezzel a módosítással eltűnik a marxi elméletnek az a megszemélyesítő jellege, amely mint egy önálló tudattal rendelkező „kollektív személyt” elemzi az uralkodó osztályt, amely „megtervez”, „eldönt” és mint egy szuperember „irányítja” a társadalom történeteit. Azt is lehet mondani, hogy maga „a” tőkés osztály is már csak nominálissá és félretehető fogalommá válik e változtatás után, és a fő hangsúly a különféle tőkés csoportok egymással való küzdelmére és uralmi technikáik feltárására helyeződik át. A neo-gramscianusok egy másik változtatása az eredeti marxi elméleten a szűk gazdasági szemlélet feloldása, és a gazdasági dimenzióban uralmat gyakorló tőkés csoportok - a „termelési eszköz tulajdonosok” - mellett az „organikus értelmiség” fontosságának kiemelése jelenti: „Minden társadalmi csoport, amely létrejön a gazdasági termelés alapvető funkciója területén, alkot egy magával összeköttetésben álló, egy-vagy több organikus értelmiségi csoportot, amely homogenitást és tudatosságot ad a csoportnak a funkcióját illetően, és nemcsak gazdasági területen, hanem társadalmi és politikai szinten is” (Gramsci börtönnaplójából idézi: Bieler/Morton 2001:26). Az organikus értelmiség úgy általánosítja a tőkés csoport törekvéseit és a csoport számára fontos tennivalók alátámasztására az érveket, hogy azok elvesztik partikuláris érdek-jellegüket, és általánosabb eszmei síkon, mint nemes és általánosan követendő célok jelennek meg ezek, és e szublimálással már a csoporton kívül szélesebb társadalmi körben is egyet tudnak érteni ezekkel az érvekkel és eszmékkel. „Üggyé formálja” a tennivalókat, amelyért már érdemes áldozatokat hozni, és morális tartást ad az ezt felvállalók számára, míg e nélkül csak meztelen érdektörekvésként jelenne meg a nyilvánosság előtt. Ezzel juttatják széles hatáshoz és uralomhoz a támogatott tőkés csoportot az organikus értelmiségiek (Gill 2001:65). Az „organikus értelmiség” fogalmi kategóriája kiválóan alkalmas arra, hogy a professzionális alrendszerek kibomlása utáni komplex társadalmakat és bennük a professzionális csoportok hatalmi erőforrásait az uralom dimenziójában is elemezni tudjuk.

Egy következő változtatást a marxi elméleten a társadalmi osztályok mellé a „történelmi blokk” fogalmának a behozatalával hajtották végre a neo-gramsciánusok. Ez tulajdonképpen még inkább névlegessé teszi a társadalmi történések osztály-meghatározottságát, és az egyes társadalmi törekvések illetve események mellé nem egy-egy osztály kerül hajtóerőként, hanem a különböző társadalmi osztályok egy-egy részét összefogó „történelmi blokk”-ok. Egy-egy nagyobb társadalmi változtatás végrehajtására, amely után a társadalmi erőviszonyok egy hosszabb időre átalakulnak, és új tőkés csoport kerül uralkodó pozícióba, mindig egy történelmi blokkban egyesülő, „össze-szerveződő” embercsoportok konglomerátuma jön létre. Példának hozták az Európai Unió egységes valutájáért küzdő neoliberális történelmi blokk kialakulását az 1980-as évek második felétől, amely révén a tagállami kormányzati gazdaságpolitikák lehetősége megszűnt, és a globális pénzligarchia hatalma vált középpontivá az Unióban is: „A neoliberális történelmi blokk az egységes európai valutáért, amely teljesen le van szakítva minden EU-szervezet kontrollja alól, és teljesen egy független jegybank kezeli a valutát, ilyen történelmi blokkba gyűlt csoportokat jelent. Ebbe első sorban persze a pénzügyi körök, a tagállami pénzügyminisztériumi főtisztviselők, az EU-apparátus, az IMF, a Világbank és a többi ilyen globális szervezet apparátusa van benne, illetve az európai szintű nagyvállalatok közül azok, amelyek egész európai szintre termelnek elsősorban, de azok a munkások és kis vállalkozók is, amelyek az ilyen vállalatok dolgozói, illetve ezekkel szoros beszállítói-alvállalkozói viszonyt tudtak kialakítani. Továbbá emellett azok a káderek-értelmiségiek, akik a neoliberális közgazdasági, jogi, médiabeli stb. segítséget megadják ennek a történelmi bloknak”(Gill 2001:53).

Fontos újítás az eredeti marxi elmélethez képest a *hegemónia* fogalmának bevezetése a társadalom uralmi rendjének elemzésébe. Ezzel lehetővé válik, hogy az állam-központú hatalmi elemzések mellett a szélesebb magánhatalmi szerveződések és a kulturális-szellemi szektorokban levő hatalmi szerveződések is meg tudják ragadni. A globális uralmi rend megragadására ez a változtatás azért is fontos, mert itt állami szerv, „világkormány” nem alakult ki, ám fél-állami, fél-magán világszervezetek, mint az IMF és a Világbank és a pénzligarchia nagy alapítványhálózatai összefonódva minden formális állami hatalmi jogosítvány nélkül is döntő befolyást és uralmat tudtak szerezni az állami kormányzatok felett: „A nemzetközi politika-alakítási apparátus együttműködik a magán jellegű ügynökségekkel, mint pl. a Trilaterális Bizottság, melynek tag EU tagsága van, elit politikai és gazdasági érdekeket képviselve, a WTO, a Harmincak Csoportja, amely különösen fontos a pénzügyek terén, vagy a brit intézetek közül az Economic Affairs Institute, az Adam Smith Intézet, az amerikai Brookings Intézet, az Enterprise Institute, és a nagy vállalatok vezetőinek egy sor fórumával (...) A neoliberális transznacionális blokk így egy jelentős bázissal rendelkezik az EU-n belül” (Gill: 2001:54).

Végül fontos eltérés a neo-gramsciánus elméletben az eredeti marxi elmélethez képest, hogy itt a társadalmi változások és események nem szükségszerűen mennek végbe a gazdasági meghatározottságból kiindulóan (noha elismerik ennek erejét a változásokban), hanem a történelmi blokkok aktív szervezésével és küzdelmeivel. Ám épp ezért egy ellen-hegemónia kiépítésével és blokk szervezésével le lehet állítani változásokat, és más irányt lehet szabni a társadalmi történéseknek. Vagyis ezzel a társadalmi változások mögötti kizárólagos gazdasági determinizmust tüntetik el, és ezredvégi komplex társadalmak valóságához ezzel közelebb jutnak ezen irányzat szerzői.

A neomarxi elméleti vonalon belül a francia Pierre Bourdieu hozott létre az elmúlt évtizedekben egy átfogó elméletet, és nála a társadalom funkcionális szemléletének beemelése mellett megmaradt az uralmi szerkezetre figyelés is (részletes elemzéséhez lásd Pokol

1996:76-144). Bourdieu az 1960-as évek elején lefolytatott kutatásaiban a társadalom különböző rétegeiből származók eltérő kulturális örökségét - későbbi kifejezésével: kulturális „tőkéjét” – vizsgálta, és e különbségek meghatározó jelentőségét az iskolai és a felsőoktatási előmenetelben, és így az eltérő esélyeket a társadalom elitcsoportjainak pozícióiba kerülésnél. (lásd erre Bourdieu magyar nyelven is megjelent tanulmányát: 1978:71-128). Fő hangsúlya e műveiben az, hogy a társadalom felett uralkodó elitekbe már nem a születéssel - a gazdagságba és a kiváltságos családokba születéssel - lehet bekerülni, hanem az iskolai bizonyítványok hierarchiájának felépítése után csak a magasabb fokozatok megszerzésével. A gazdaság, a jogszolgáltatás, a közigazgatás, az akadémiai-egyetemi szféra stb. csúcspozícióiba így a legszínvonalasabb főiskolák legjobb eredményeit elérő végzettségű csoportjai kerülnek, és ez a „meritokrácia”, a saját érdemből élre kerülés látszatát hozza létre. Bourdieu kutatásainak tekintélyes része arra irányult, hogy leleplezze ezt a látszatot, és bemutassa, hogy a felső osztályok gyerekeire - nyelvhasználatára, magatartási szokásaira, privilegizált (családi) ismeretanyagára stb. - szabott előmenetel azt hozza létre, hogy a mai felső rétegek gyerekeiből lesznek a holnap felső rétegei is, csak most már elitfőiskolai diplomával legitimálva (lásd Bourdieu 1989:19-82). Ezekkel a kutatásaival egy sor rejtett mechanizmust feltárt Bourdieu a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenségek tartósításaiból, de másrészt ezeknek implicite egy olyan hatása is volt, hogy elemzéseiben a gazdasági és a pénztőke csoportjainak *közvetlen* társadalmi meghatározó mechanizmusai háttérbe szorultak. Kutatásainak a francia társadalom finom belső rétegzettségére irányultsága másrészt azzal is járt, hogy életműve döntő részében az egyes országok között összefonódó gazdasági és pénztőkés csoportoknak az egyes országok belső életére irányuló meghatározó erejét nem vizsgálta. A sors fintora, hogy amikor 1995 végén személyesen is bekapcsolódott a napi politikai küzdelmekbe - hangsúlyozottan a *munkásbal*, és nem intellektuális körökben domináns balliberális pozíciók oldalán - és néhány év alatt a globális uralmi rend ellen fellépő új mozgalom egyik szervezője és aktív résztvevője lett, már nem jutott ideje ennek rendszeres elméleti művekbe foglalására. A 2002-ben bekövetkező halála előtt azonban már megkapta a támadást a globális uralmi rend szellemi háttércsoportjaitól, és a korábban a szociológiai és a szélesebb társadalomtudományi közvéleményben szinte „szentként” tisztelt Bourdieu-nak a „szociológiai terrorizmus” vádjá ellen kellett küzdenie (lásd Verdes-Leroux 2000).

Összegezve tehát: Bourdieu miközben a társadalom funkcionális szerkezetét is a középpontba állította az egyes társadalmi „mezők” belső mechanizmusainak elemzésével, nem mondott le az uralmi szerkezet számbavételéről sem. Annyiban azonban csonka maradt ez az elemzése, hogy bár a dominálás és az alárendeltség mechanizmusait az egyes társadalmi mezőkben felmutatta, de az össztársadalmi uralmi csoportokat, ezek nemzetközi szintű összefonódásait nem vette be elméleti keretébe. A marxi elméleten belül így inkább található elemzés és felhalmozott empiria ennek feltárására a neo-gramscsiánus irányzathoz tartozó szerzők tanulmányaiban, noha a Bourdieu nyomán megindult empirikus jellegű felmérések is használhatók ennél (lásd hazai vonatkozásban különösen Szalai Erzsébet empirikus elemzéseit: Szalai 2001:117-197). A feladat tehát az, hogy a funkcionálisan differenciált társadalmak szerkezetét az uralmi szerkezet elemzésének szempontjaival összekössük. Simmel, Weber, Parsons, Luhmann és Habermas nézőpontjai és elemzéseik csak ezekkel együtt adják vissza teljesebben a vizsgált társadalom események meghatározottságát. A funkcionalista és az uralmi szerkezetre összpontosító marxi nézőpont szintézisét kell létrehozni.

Irodalom

- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001.
- Bieler, Andreas/: D. Morton (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 3-24.p.
- Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest. Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1989): La noblesse d'état. Les Édition des Minuit. Paris.
- Carroll, William K./Colin Carson (2003): Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance. In: Journal of World-Systems Research. IX, 1. Winter 2003, 67-102.
- Durkheim, Émile (1978): A társadalmi tények magyarázatához. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile (2001): A társadalmi munkamegosztásról. Budapest. Osiris.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1963): Breakdowns of Modernization. 1963. New York.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1964): Social Change, Differentiation and Evolution. In: American Sociological Review, 1964:375-386.p.
- Giegel, Helmut (1975): System und Krise. Kritik der Luhmannschen Gesellschaftstheorie. Frankfurt am Main. 1975.
- Gill, Stephen (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Gramsci, Antonio (1977): Az új fejedelm. Budapest. Magyar Helikon.
- Grimm, Klaus (1974): Niklas Luhmanns 'Soziologische Aufklärung' oder das Elend der aprioristischen Soziologie. Hamburg. 1974.
- Habermas, J.,(1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Luhmann, Niklas (1965): Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. (Duncker & Humblott Verlag) Berlin
- Luhmann, Niklas (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, in: *Ders., Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*, Band 1., Opladen. S. 232-252.
- Luhmann, Niklas (1971b): Az értelem mint a szociológia alapkategóriája. In: Luhmann: Válogatás írásaiból. Szociológiai Füzetek 42.
- Luhmann, Niklas (1984): Zum Begriff der sozialen Klasse. Giuffré Editore. Milano. 78.p.
- Luhmann, Niklas (1987): Archimedes und wir. Merve Verlag.
- Marx, Karl (1987): A tőke. (III kötet). Kossuth Kiadó. Budapest.
- Némedi Dénes (2001): Utószó. In: Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról. Osiris. Budapest. 405-435.p.
- Parsons, T. (1937): The Structure of Social Action. New York.
- Parsons, T. (1951): The Social System. New York.
- Parsons, Talcott (1966): Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives Englewood-Cliffs.

- Parsons, Talcott (1971): *The Systems of Modern Societies*. Englewood-Cliffs 1971.
- Pokol Béla (1987): A funkcionális rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli/Papp/Pokol: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest. Gondolat. 153-324.p.
- Pokol Béla (1988): A szociológiaelmélet új útjai. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Pokol Béla (1988b): A társadalom rendszerei. A szociológiai rendszerelmélet kategóriái. In: *Szociológia* 1988/4. 343-360.p.
- Pokol, B. (1990): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Bochum. Brockmeier Verlag.
- Pokol, B. (1991): A professzionális intézményrendszerek elmélete. Budapest. Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol Béla (1986): *Modern francia szociológiaelméletek*. Miskolc. Bíbor Kiadó.
- Pokol Béla (1999): *Szociológiaelmélet*. Budapest. Rejtjel Kiadó.
- Ránki György (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In: *uő: Kényszerpályák*. Budapest. Gondolat. Kiadó
- Schimank, Uwe (1985): Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung - Ein Diskussionsbeitrag", in: *Zeitschrift für Soziologie* (14) S. 421-434.
- Schimank, Uwe (1988): Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 40, S. 619-639.
- Scott, John (1991): *Who rules Britain?* Cambridge. Polity Press.
- Simmel, Georg (1890): *Über soziale Differenzierung*. Berlin. Duncker & Humblot.
- Simmel, Georg (1973): A pénz filozófiája. In: Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest. Gondolat. 33-179.p.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest. Aula Kiadó.
- Verdes-Leroux, Jeanine (2000): *Deconstructing Pierre Bourdieu: Against Sociological Terrorism from the Left*. New York. Agora Publishing.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Budapest. Közgazd. és Jogi Kiadó.
- Wright, Erik Olin (1997): *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge University Press.
- Znaniecki, Florian (1934): *The Method of Sociology*. New York. 1934.

IV. fejezet

A társadalom kettős szerkezete

Az eddigi fejtegetéseinkben és az egyes elméletek, elméleti irányzatok elemzése kapcsán tett megjegyzésekben már benne vannak azok a mozzanatok, melyek megítélésünk szerint a társadalom teljességét megragadó elmélet részét kell, hogy képezzék. A jobb érthetőség kedvéért, most a kötet zárófejezeteként ezeket a mozzanatokot foglaljuk össze.

1. A társadalom funkcionális szerkezete

A társadalom tagoltságának egyik dimenzióját a funkcionális szerveződés jelenti, melyet az össztársadalom és egyes részeinek funkcionális szükségletei alakítanak. A komplexebb - vagy más szóval: evolucionáriusan fejlettebb szintre eljutott - társadalmakban a funkcionális dimenzió az egyre több szintű differenciálódásokat mutatja az egyes funkciókat ellátó cselekvések és az ezeket szervező intézmények vonatkozásában. Amíg a legősibb társadalmakat jelentő, néhány tucat tagból álló hordákban még a szemtől-szemben történő interakciókban valósul meg a teljes társadalmiság, addig a tagolt törzsi szervezetekben, vezetésben és egyszerűbb funkcionális elkülönülések (pl. varázsló, papi funkciók) alapján szerveződő későbbi társadalmak, majd az írásbeliség nyomán még átfogóbb társadalmakban már különálló szintekre bomlik azt interakciók millióiban megvalósuló közvetlen társadalmiság, és az ezeknek kereteket szabó szervezeti rendszerek kiegészítése is létrejön, és mindezek felett az össztársadalmi rendszert jelentő keretek is különválnak. Ezek a differenciálódások a legkülönbözőbb civilizációk társadalmaiban végbementek, ha az egyszerű horda-lét komplexitását meg tudták haladni, és valamilyen formában írásbeliséget tudtak létrehozni. Az össztársadalom funkcionális differenciálódása, az egyes funkciókra elkülönült alrendszerek létrejötte azonban történetileg csak a görög-római (zsidó-keresztény) alapokból kinövő európai társadalomfejlődésben tudott a korai középkortól indulóan megvalósulni, és a gyarmatosítások és az európai népesség kirajzása során a világ több részén is - elsősorban Észak-Amerikában és Ausztráliában – ez a társadalmi szerveződés alakult ki.

Ha a funkcionális differenciálódások menetét nézzük az európai fejlődésben a középkortól, akkor a szekularizáció folyamataival kell kezdeni, amely először a világi hatalom kioldódását jelentette az egyházi felsőbbség alól, majd a szellemi és gazdasági tevékenységekről való további részleges lehúzóddása következett, melyhez történetileg a keresztény egyház belső szakadása és a reformáció utáni több hierarchiára szétbomlott egyházak léte adta a lehetőséget. Ezzel a lehúzóddással a cselekvések széles köre vallási szempontból semlegessé, szabadon választhatóvá vált, és ez evolucionáriusan a variációk tömegét engedte megvalósulni az egyes társadalmi szektorokban, és a hatékony mintákat elterjeszteni az össztársadalomban. A szekularizáció folyamatai mellett az állami-politikai hatalom lehúzóddása a gazdasági és a szellemi tevékenységekről szintén a funkcionális differenciálódások menetébe tartozik. Hegel ezt a folyamatot mint a politikai állam

kiemelkedését a polgári társadalom fölé fogalmazta meg, és az újkor fejleményeihez kötötte, ami egyben az állam megjelenését is jelenti az ő felfogásában. Történelmileg ez azt jelenti, hogy míg a középkorban mindvégig a tulajdon eloszlása mentén, a hűbéri láncolatban egyben az állami erőszak-jogosítványok is szétáradtak a társadalomban - a hűbérúr egyben tulajdonos volt, és ugyanakkor pallosjoga, úriszéktartási joga volt a bíraskodásra, és tulajdonán egyben a rend és a béke biztosítója is volt - addig az 1600-as évektől egyre inkább különvált az állami feladatokra a királyi hatalom kancellári és igazgatási szervezete, és a hűbérúri-tulajdonosi jogosítványok egyszerű magánjogi jogosítványokká alakultak. Vagy később ez a folyamat Max Weber megfogalmazásában: létrejött az állami erőszakalkalmazás monopóliuma.

A szekularizáció és a világi hatalom lehúzódása a gazdasági tevékenységről - elsősorban Európa nyugatibb részein és Angliából kiindulva - lassanként önálló funkcionális alrendszerre engedte formálódni a mezőgazdasági és az ipari termelési szférát a piacgazdaság szervezésében. A piac árucseré formájában kezdte szervezni a termelést, és elsősorban a városiasodott lakosság egyre inkább csak ezen keresztül - és nem saját termeléssel - tudott hozzájutni a fogyasztási javakhoz. Ezekkel együtt a jog is egyre inkább kiszakadt a korábbi idők királyi bizalmi embereit jelentő bírák köréből, és a római jog újrafelfedezése és recepciója a kontinensen - vagy ennek hiányában a saját bírói jog megszervezésével és rendszerezésével, mint Angliában - önálló jogi alrendszer különült el az 1600-as évektől egyre tisztábban. Némileg ezután a korábbi diffúz államhatalomból, amely elsősorban az ellenséges hadakkal szembeni országvédelmet - esetleg hódítást - illetve a legfelső rétegek közötti jogszolgáltatást végezte a rend fenntartása körében, központi kancelláriák és a városi önkormányzatok szélesedő közszolgáltatásai révén egy egységes közigazgatási rendszer bomlott ki az 1800-as évek közepéig. Vagyis a Hegel által kiemelt, valamikori egységes politikai állam maga is differenciálódott, és egyrészt a tiszta politikai alrendszerre vált ki belőle a kibomló szabad politizálás létrejöttének menetében, másrészt egy jogi-közigazgatási alrendszer alakult ki.

A tudomány alrendszere is a funkcionális differenciálódások egyik folyamatában alakult ki az 1700-as évek elejétől felgyorsulóan, míg korábban a kolostorok szerzetesei, a középkori egyetemek tanárai közül vagy magánkedvtelésből űzve a felső rétegek néhány tagja foglalkozott a valóság rendszeresebb megismerésével. A reneszánsz Itáliában még a művészeti-tudományos tevékenységre közös akadémiákat szerveztek, és a görög filozófusok és szellemi emberek írásait újra-felfedezve kezdték elterjeszteni a rendszeres tudományos tevékenység eszméit. Angliában az 1600-as évek második felétől már szigorúbban leválasztották a tudományos gondolkodást a művészeti tevékenységtől, és az 1700-as évek második felére a tudományos élet középpontjává vált Franciaországban az enciklopédisták már ezek nyomdokain foglalták össze a rendszeres tudományos - elsősorban természettudományos - tevékenység eredményeit és e tevékenység szabályait. Az 1800-as években a német tudományegyetemek létrejötté tömegessé tette a tudományos tevékenységet, és az iparosodás egyben a közvetlen bekapcsolódást is lehetővé tette a természettudományi és a műszaki tudományos eredmények számára. Mindez a vetélkedő államok között az élre tolta a sikeres tudományos tevékenységet alkalmazó állam katonai-ipari erejét, és ez fokozatosan üzemszerűvé tette az 1900-as évek elejétől a tudományos tevékenységet, az állam saját érdekében is biztosította a tudomány funkcionális autonómiáját.

A gazdaság, a jog, a tudomány, a politikai állam több évszázadon át tartó funkcionális differenciálódása után a tömegkommunikáció - eleinte csak a sajtószféra - alig néhány évtized alatt alakult ki önálló funkcionális alrendszerre az 1800-as évek második felében, majd a rádió és a televízió technikai megteremtése után többszintes alrendszerre bomlott ki az 1900-

as évek során. Az oktatás, az egészségügyi szféra, a sportszféra, a művészeti szférák tömeges elterjedése és mindezek funkcionális alrendszerként megszerveződése szintén az 1900-as évek terméke. Általában el lehet mondani, hogy a komplexitás növekedésével egy sor olyan funkcionális alrendszer alakult ki, melyek korábban mint „melléktevékenységek” külön szervezés nélkül is megoldódtak a társadalomban.

A társadalom funkcionális differenciálódását az egyes egyén szintjén is átalakulás kísérte. Az egyszerű társadalmakban a születendő egyén a családi kisközösségbe kerül, ahol szocializációja megtörténik, és a közösség normái szerint cselekszik, gondolkodik egy életen át. E társadalmakban a természetes kisközösségek - a család és a szélesebb rokonsági-szomszédsági szervezet - teljes mértékben ellenőrzi és meghatározza tagjai minden cselekedetét. Sőt, mivel e közösségek normái hosszú ideig egyben vallási-isteni jelleget öltöttek, az egyén teljes identitása a közösségnek való alávetésen nyugodott. A funkcionális differenciálódások előbb jelzett menetei ezt a teljes mértékű közösségi meghatározást fokozatosan felbomlasztják, és egyrészt a kisközösségi identitás helyett átfogóbb identitásokat biztosítanak (nemzet, városi polgár, egy hivatás tagja stb.) másrészt az egyéni szabad döntések számára egy széles semleges területet adnak, amelynél csak az absztrakt jogi tilalmakat kell betartani, illetve az absztrakt morális elvek és értékek adnak irányítást az egyéneknek, de máskülönben saját döntési munkával kell itt megtalálni a megfelelő cselekvéseket és kialakítani a véleményeket.

A makrotársadalom szintjén végbemenő funkcionális differenciálódások mikroszintű kísérőfolyamatát az egyén diffúz és közösség alá vetett személyiségének szerepszerű differenciálódása adja. Az egyes funkcionális alrendszerek csak egy-egy sajátos szerepben vonják be az egyéneket, a jogi alrendszer mit jogászt, a tudomány alrendszere mint tudóst, a művészeti alrendszer mint művészt stb. Egy-egy funkcionális alrendszer kialakulásának, esetleg leszakadásának másik funkcionális tevékenységről így annak a funkcionális szerepnek a kifomálódása a központi folyamata, amely az adott funkcióra van szabva. Például a jogász szerep így alakult ki több száz év alatt a király bizalmi emberét jelentő középkori bíró, vagy a városi önkormányzat kancelláriájának íródeákja alakjából, és a római jogi kódexek szabályait, értelmezési technikáit, fogalmi nyelvét elsajátító egyetemi tanulmányok után lehetett csak bíró, kancellári hivatalnok és ügyvéd az utóbbi évszázadokban. De ugyanez volt látható a tudós, a művész szerepének, később pedig a politikus, az újságíró szerepének kialakulásánál is.

Ezek a funkcionális szerepek és velük az egyes funkcionális alrendszerek azonban csak úgy tudtak kifomálódni, ha az adott funkcióra egy központi szerveződési magként egy önálló értékelési szféra tudott létrejönni saját értékdual köré szerveződve. Az önálló értékdual megadja azt a saját értékelési szempontot, amely szerint a valóságot fel kell dolgozni. Az igaz/hamis, a jogos/jogtalan, a rentábilis/nem rentábilis stb. értékdual középpontba emelésével az adott funkcionális alrendszeren belül egyben a többi értékelési szempont háttérbe kerül, ezt háttérbe kell tudni kényszeríteni az adott alrendszer mechanizmusainak. Így egy-egy funkcionális alrendszer, mint egy-egy leszakadt és egydimenzióssá vált értékelési szektor is felfogható, és ezen értékszempont operatív alkalmazására az egyes szituációk ezreiben saját fogalmi nyelv, látásmód, gondolkodási technikák alakulnak ki. Ezt a teljesítményt - az adott értékdual szerinti értékelés kizárólagosságát, a többi értékelési szempont rutinszerű háttérbetolását és a mindezt lehetővé tevő sajátos fogalmi nyelvet, gondolkodási technikákat - csak hosszabb képzéssel, fegyelmeléssel és folyamatos jutalmazással illetve az ezeket megsértők szankcionálásával lehet biztosítani. Így egy-egy funkcionális alrendszer létrejötte egyben az itt tevékenykedők professzionális szocializációját, és folyamatos

jutalmazását/szankcionálását teszi szükségessé. A társadalom funkcionális differenciálódása tehát egyben professzionális differenciálódását is jelenti. A jogász, tudós, művészt, politikus, újságíró szerepek létrejötte így, mint a professzionális tevékenységek létrejötte fogalmazható meg pontosabban.

A funkcionális alrendszerek értékelési-jutalmazási mechanizmusai azonban nemcsak egy-egy cselekvési szituációban irányítják a döntéseket (pl. a tudós az igaz/hamis értékelés mentén, a jogász a jogos/jogtalan metszetben gondolkodik és cselekszik egy-egy szituációban), hanem az értékelt eredményeket és az ezek létrehozóit értékrangsorba állítják, és így rögzítik, majd a nyilvánosság elé tárják e rangsort. A tudományos eredmények reputációt alakítanak ki az azt létrehozó tudósnál, és egy tudományos reputáció-rangsor épül fel folyamatosan a tudomány professzionális közösségeiben. De ugyanígy a nagy ügyvédi teljesítmények „sztárügyvédi” hírnevet, a bírói teljesítmények bírói reputációt hoznak létre, vagy az irodalmi, a zenészi, a riporter, a politikusi teljesítmények is az adott alrendszeren belüli reputáció-rangsorok egy fokára illesztik be az ezt létrehozót. Egy komplexitási szint felett, vagyis amikor egy alrendszerben a professzionális teljesítők ezres, vagy akár tízezres létszámban vesznek részt, és hozzák létre termékeiket, a káosz alakulna ki nagyon hamar megbízható reputáció-rangsorok nélkül. És ez nemcsak az egyes létrehozók reputációjának szintjén, hanem a professzionális szervezetek szintjén is nélkülözhetetlen, hisz miképpen orientálódna a száz és száz egyetem között megbízható reputáció-rangsor nélkül az, aki a legjobbat akarja kiválasztani, és ott tanulni, onnan szakértőket hívni, ezeket előnyben részesíteni doktori iskolák létesítésénél stb. De ugyanígy a könyvkiadók, színházak, hangversenytermek, ügyvédi irodák, a versengő termelési egységek ezrei között csak megbízható reputáció-rangsorok és márka-hierarchiák révén lehet jól tájékozódni, és a legmagasabbra értékeltet könnyen felismerni. Egy-egy funkcionális alrendszer tartós szerkezetét tehát a saját reputáció-rangsorának működése is jelenti, és az ezeken való feljebbjutást, vagy háttérbekerülést olyan mechanizmusok jelzik a nyilvánosság számára és a pályatársak egymás közötti viszonyaiban, mint a tudományos Nobel-díj, vagy más kisebb díjak elnyerése, az idézettségi mutatók és ezek változásai, a publikációs listák, a filmművészetben az Oscar-díj, a könnyűzenében a Grammy-díj, tömegművelés alrendszerében a Pulitzer-díj, a nézettségi-hallgatottsági indexek alakulása, platina lemezek számai stb. Amennyiben a funkcionális alrendszerek értékelési-jutalmazási mechanizmusai többé-kevésbé jól működnek, a reputáció-rangsorban döntően a tényleg csak nagy teljesítmény alapján lehet előrejutni, lehet az ember professzor, pályázatnyertes, Nobel-díjas, Grammy-díjas stb., akkor ez egyrészt motivációt jelent a nagy teljesítmények létrehozására, másrészt a külső igénybevevők és a pályatársak számára gyorsan és egyszerűen mutatja, hogy kik a legjobbak, kit érdemes olvasni, hallgatni, szerződtetni. Például, ha egy jól elkülönült alrendszerben valamilyen okból hirtelen eltűnne az orientálódást biztosító reputáció-rangsor nagyon hamar kaotikus jelenségek alakulnának ki a belső résztvevők között és az igénybevevő környezetben is, és ha ezt nem tudják újra-teremteni, akkor egy dezorganizációs folyamat indul be.

Egy másik aspektusra rátérve ki kell emelni, hogy az európai társadalmak újkortól felgyorsuló funkcionális differenciálódása egyben a társadalom szerkezetében egy új tagoltságot vezetett be: a professzionális alrendszerek kiemelkedése és egymástól elkülönülése mellett egyre tisztábban elkülönül tőlük a mindennapi élet és a mindennapi gondolkodás világa is. Az össztársadalom minden fontosabb funkcióját egyre inkább arra szakosodott professzionális alrendszerek látják el, ám az ebben tevékenykedő „professzionálisok” a saját hivatásos tevékenységükön túl ugyanúgy csak laikusként cselekszenek és gondolkodnak. Csak mint ügyfelek, páciensek, fogyasztók, olvasók, nézők stb. vesznek részt a saját professzionális tevékenységükön túli tevékenységekben, vagyis a mindennapi élet és a mindennapi

gondolkodás szintjén Az „általános műveltség” csak azt a tudást adja, hogy mint laikusok a mindennapi gondolkodás szintjén használni tudják ezeket a professzionális tevékenységeket illetve ezek eredményeit, mint páciensek, ügyfelek stb. Az új- és új professzionális eredmények, a tudományból, a művészetből, a jogból, az egészségügyből stb. átkerülnek egy egyszerűsített formában a mindennapi gondolkodásba, ám ez csak azt teszi lehetővé, hogy egyáltalán el tudjon tájékozódni a laikus, de ez a tudás nem elég a társadalmi komplexitás (fejlettség) elért szintjén a professzionális tevékenységek ellátására.

A makrotársadalom szintjének ez a kettébomlása professzionális alrendszerekre és a mindennapi életre a társadalmi szerveződés kiterjedésének hatókörét is eltérően érinti a kettébomlás egyik és másik területét illetően. A professzionális alrendszerek ugyanis tendenciájukban egyre inkább a világtársadalom egészében, vagy legalábbis a nyugati civilizáció társadalmainak összességében, míg a mindennapi élet területén megújuló társadalmi mechanizmusok ennél szűkebb körben szerveződnek és reprodukálódnak. Az utóbbiakat illetően a nemzeti nyelv, a hagyományok és a kulturális szerveződés és az ezekhez köthető identitások reprodukcióját kell kiemelni elsősorban, de az erkölcsi-morális értékek és normák és az ezek által fenntartott szolidaritások is a diffúz mindennapi cselekvések és érintkezések folyamán termelődnek újjá, és biztosítják az egyes egyén számára a motivációs energiákat és a lelki stabilitás alapjait. A mindennapi élet, mint a makrotársadalmi rendszerszint egyik nagy területe tehát elsősorban a nemzeti társadalom szerveződését jelenti. Ezzel szemben az ebből kinövő professzionális-funkcionális alrendszerek nemcsak a mindennapi élet fölé emelkednek, hanem a nemzeti társadalomnál átfogóbb társadalmi körben működnek. A tudomány alrendszere, az egyes művészeti szektorok - a zene, a film, az irodalom -, de a sportszféra, a jogi szféra és a termelési-gazdasági szféra is lassanként a nyugati civilizáció egészében, sőt néha még ezen túlmenően, a világtársadalom egészének szintjén szerveződnek meg. Ehhez közös világnyelv dobódik ki, mint a német, a francia és újabban egyre kizárólagosabban az angol nyelv, de ugyanígy a közös technikai standardok, értékelési és minőségellenőrző mechanizmusok létrejöttére is emlékeztetni kell, melyek a világ egészének szintjén összeilleszthetővé teszik az egyes alrendszereken belüli tevékenységeket és teljesítményeket. Az internet, az email és az új információs technológia ennek csak a mai csúcsát jelentik.

Fontos kiemelni, hogy a funkcionális alrendszerek mechanizmusainak kibomlása után - történetileg az 1900-as évek első évtizedeitől - egyre inkább két olyan funkcionális alrendszer létezik, melyek az össztársadalmi integráció mechanizmusaként az összes alrendszer megszervezésébe be tudnak szállni, ám attól függően, hogy melyik integrációs ereje valósul meg, háttérbe tolja a másikat, és összességében eltérő össztársadalmi szerveződésben hozza össze a funkcionális alrendszereket. Az egyiket a piaci mechanizmusok alrendszere, a másikat a politikai-közigazgatási alrendszer szervezése jelenti.

A piaci mechanizmusok eredetileg a mezőgazdasági és az ipari termelés szervezésére alakultak ki, de az itt megteremtett pénz, hitelmechanizmusok, kereskedelmi mechanizmusok más tevékenységek szervezésére is alkalmasak, és ahogy megindult a tömeges sportszféra, a sajtószféra, az oktatás, a művészeti szektorok, az egészségügy stb. kialakulása, a piaci vállalkozói csoportok a profit reményében ide is beszálltak. Az 1900-as évek végére pedig a börtönszférától, a katonai-háborús szektoron át egészen a vallási tevékenységig megindult a piaci mechanizmusok szervezésének megjelenése,. Ezzel pedig egyre inkább félrevezetővé vált maga a „piacgazdaság” elnevezés is, és Polányi Károly kettős gazdaság-elemzését alapul véve le lehetett választani a piaci mechanizmusok alrendszerét a termelési-gazdasági alrendszerről. A piac alrendszerének növekedése azonban csak a politikai-költségvetési-

közigazgatási szervezés háttérbe szorítása mellett mehet végbe, míg fordítva, ha a társadalmi problémák és feszültségek növekednek meg a piacosság hatókörének növekedése után, akkor a piac hatókörének megkurtítása után ismét az előbbiek szerinti szervezés veheti át az össztársadalom integrációjába illesztést egy sor alrendszer vonatkozásában. Ez utóbbi történt 1930-tól a keynesi állami beavatkozás kiépítésének menetében az európai országokban és Észak-Amerikában, de a piacosság egy foka után az ezredfordulótól most ismét széles társadalmi mozgalmak követelik a piac visszaszorítását és az állami-költségvetési szervezés hatókörének visszaállítását.

A funkcionális differenciálódások kapcsán kell kitérni a társadalom és egyes funkcionális részeinek folyamatos „változásra átépülésére”. A feltételek megváltozása, vagy egyszerűen a fejlettebb szintre lépés változtatásokat igényel az össztársadalomtól vagy egyes részeitől, de az egyszerűbb társadalmak esetén ez csak kataklizmákon, királygyilkosságokon át, egyházszakadásokkal, elvándorlásokkal vagy egyszerűen csak történelmi véletlenek révén volt lehetséges. A diffúz és összefonódó társadalmi szövetek eleve reménytelenné teszi egy-egy társadalmi szektorban a változások eltervezését, és ezentúl épp az ilyen egyszerű társadalmakban a stabilitás biztosítása még vallási és földöntúli hatalmakhoz kötött normarendszereket és intézményeket is megkövetelt, így ezek földi megváltoztatása teljes mértékben kizárt volt. Még ha ténylegesen néha változtattak is ezeken, ez inkább csak az „eltorzított isteni jog” és intézmények eredeti alakjába való visszaváltoztatásként merülhetett fel. A funkcionális differenciálódások egyik fontos következménye volt, hogy az össztársadalomban összefonódó társadalmi szövetek szektorokra lokalizálódtak, és ez előfeltétel volt az egyes alrendszerekben belüli változtatások szabadon engedésére. Erre példaként felhozhatók a cáfolásig érvényes tudományos igazság és a cáfolásra törekvő tudományos kutatás létrejöttének nehézségei, amikor az újkorig még az egész világkép teleológiai-vallási jelleggel volt összefonódva. Giordano Bruno megégetése, Gallilei inkvizíciós pere jelzi számunkra ezt a problémát, és csak a szekularizáció folyamatai engedték szabadon később a tudományos gondolkodást. De a későbbi évszázadokban a világi államhatalom is sokáig gátolta - legalábbis a társadalomtudományi ágakat - és csak a demokratikus politikai rendszerek létrejötte mellett vált teljesebbé a cáfolásig érvényes tudományos igazság és a cáfolásra törő kutatás gyakorlata. A tudományos tevékenység változásra átépülésének, a cáfolásig érvényes tudományos igazságnak a politikai alrendszerben a periodikusan visszatérő választásokra alapozódó államhatalom létrejötte felel meg, és itt már királygyilkosságok, forradalmak nélkül lehet permanensen változtatni az államhatalmat. A pártok és a plurális sajtó a politikai változások előkészítő fórumait és az alternatív politikák felmutatását teszik lehetővé a nyilvánosság számára. A jogi alrendszerben a folyamatosan termelődő „de lege ferenda” szabályozási modellek, a csak akadémiai-véleményként létrejövő jogtudósi publikációkban megfogalmazódó szabályozási alternatívák és a korábban változtathatatlan örök jog „hatályon kívül helyezésig élő joggá” változása mutatja ugyanezt a helyzetet. A változó feltételek között anakronisztikussá váló örök házasságot és az erre alapozódó családot a „válásig létező házasság” és az erre alapozott családmódel építi át. Mindenezek eredményeképpen a modern, funkcionálisan differenciálódott társadalmak minden eresztékükben a könnyed változtathatóságon épülnek fel, és a környezet változásaihoz kataklizmák nélkül tudnak alkalmazkodni. Ennek másik oldala, hogy az egyes alrendszerek működő anyaga mellett mindig már a jelenben létezik a „jövő”: a holnap kormánya és állami programja a mai ellenzéki pártokban van jelen, a holnap bevett tudományos igazságai a ma még éppen csak publikált és cáfolásra törő tudományos állításokban, a holnap jogszabályai a ma még csak a jogtudományi közlönyökben publikált alternatív szabályozási modellekben stb. Ám a jövő a jelen reálisan létező államhatalma, bevett tudományos igazságai, bíróilag kikényszeríthető jogszabályai mellett csak lehetőség-

létként, a „horizonton felfüggesztve” van jelen. Ezek azonban így is nagyon fontosak, és e nélkül - semmiből - tervszerű változások nem jöhetnének létre.

Ehhez csatolva kell emlékeztetni az evolúciós zsákutca lehetőségére, amit a sztálini társadalomszervezés példázott néhány évtizedig számunkra. Ez a társadalomszervezési modell összetörte a funkcionális alrendszerű elkülönüléseket, melyek, ha csonkán is, de létrejöttek 1917-re már a cári Oroszországban is, és főként a közép-európai országokban, melyek 1947 után kerültek be a szovjet birodalom keretei közé. Az összetört jogi, tudományos, művészi, közigazgatási, gazdasági logikák után egy egységes hatalmi centrumból próbálták megszervezni az ossztársadalom minden funkciójának ellátását, és hatalmas erőszak-apparátussal igyekeztek stabilizálni a rendszert, illetve féken tartani a lázongásokat. Az alacsony hatékonyság, a termelés állandó díszfunkciói - túltermelés és egyben hiány minden területen - az egyre nagyobb lemaradás a nyugati társadalmak funkcionálisan differenciált tevékenységeinek eredményeitől a katonai versengés körülményei között, végül a szovjet rendszer bukásához vezetett, és mint a valamikori oszmán birodalom és az európai országok közötti fejlettségi szintkülönbség az 1700-as évek elejére, mutatkozott meg a szovjet rendszer evolúciós zsákutcás jellege.

Elméleti szinten a társadalom funkcionális dimenzióját Durkheim „társadalmi tények” utáni kutatása az egyes emberek szubjektivitása felett, ugyanígy a funkcionális differenciálódást „társadalmi munkamegosztás”-ként tárgyaló elemzései, Georg Simmel szerepdifferenciálódásra vonatkozó elemzései, Max Weber társadalmi cselekvések tipológiája és a különböző racionalitásokra vonatkozó elemzései, illetve mindezek összegzése Talcott Parsons strukturális-funkcionalista elméletében és ezek rendszerelméleti alapra helyezése bontotta ki. Niklas Luhmann ezt fejezte be több évtizedes munkával, és sok-sok kötetben fejtette ki az egyes funkcionális alrendszerek szerveződését saját bináris kódjuk (értékduáljuk) körül. Ezekben az elméletekben, amennyiben egyáltalán szerepel az uralmi dimenzió – mint például Weber uralmi szociológiájában - első sorban már funkcionális szempontból jelenik meg az uralom és a hatalom elemzése. Így Parsons-nál és Luhmann-nál a hatalom mint cseremédium a politikai alrendszer funkcionális teljesítményeit segíti, és ugyanígy csak funkcionális szempontból jelenik meg a pénz is mint médium, és nem mint kizsákmányolást lehető pénztőke. Ezzel az elméleti vonallal mély belátást kapott a modern társadalomelmélet a társadalom funkcionális szerkezetének szerveződésébe, de ezzel együtt a társadalom embercsoport-tagoltsága és ezen belül a társadalom uralmi szerkezete eltűnt ebből az elméleti vonalból. Nézzük meg, hogy más elméleti vonalakkól miként rekonstruálható az uralmi szerkezet szerveződése és ennek változásai.

1. A társadalom uralmi szerkezete

Ha a társadalom funkcionális szerkezete alrendszerekkel, szervezetekkel, funkcionális teljesítményekkel és a társadalom illetve alrendszereinek funkcionális szükségleteivel és az ezekből eredő kényszerekkel-ösztönzésekkel írható le, akkor az uralmi szerkezete a többé-kevésbé zárt embercsoportjainak tagoltságával és az embercsoportok között folyó küzdelmekkel a hatalmi erőforrásokért, az ebből kirekesztett embercsoportok alárendeltségbe kényszerítését, illetve az uralkodó pozíciókat elfoglaló embercsoportok hatalmának biztosítását szolgáló mechanizmusai. A modern társadalmak funkcionális differenciáltsága a funkcionális teljesítmények széles skáláját hozta létre, és az uralmi dimenzióban ezek a

teljesítmények hatalmi erőforrásként jönnek számításba. Vagyis ezek nemcsak a társadalom és egyes alrendszerének fennmaradásához és továbbfejlődéshez járulnak hozzá, hanem ahhoz is, hogy a felettük kizárólagosabb rendelkezést szerzett embercsoportok valamilyen fokban ösztársadalmi dominanciához jussanak, vagy legalábbis jó eséllyel szálljanak be a dominancia megszerzésért folyó állandó küzdelmekbe.

A különböző alrendszerek funkcionális teljesítményei (= hatalmi erőforrásai) nem egyformán fontosak az ösztársadalmi dominanciáért folyó küzdelmekben. Karl Marx az 1800-as évek közepének állapotait szem előtt tartva a termelési eszközök tulajdonát fogta fel annak, amely biztosítja az ezzel rendelkező embercsoport számára az uralkodó osztály pozícióját. Később, azt 1900-as évek elejétől Rudolf Hilferding - a tőkés vállalkozások részvénytársasági formájának kibomlása, a részvénytőzsde és a vállalkozások mögötti banktőkés csoportok szerepének középpontba kerülése után - a pénztőkét és a pénztőkés csoportokat tette erre a helyre. Az azóta elmúlt évtizedek fejleményei azt mutatták, hogy a Hilferding által feltárt úton lehet tovább haladni. A pénz feletti rendelkezés benyomulást tesz lehetővé majd minden funkcionális alrendszerbe, és a tudomány, a művészetek, a sport, a jog, a közigazgatás, a katonai szféra, a tömegműediumok és nem utolsósorban a politikai alrendszer teljesítményeit is nagymértékben meg tudják határozni a pénz felett rendelkező embercsoportok, és ezeket mint hatalmi erőforrásokat tudják felfűzni pénzhatalmuk mellé. Közvetlenül szemlélve ugyan egy bankárcsoport által nyújtott tudományos ösztöndíjak, alapítványok, pályadíjak és egyéb „adományok” a tudományt felvirágoztató emberbaráti cselekedetnek is ábrázolhatók, de az így létrejövő lekötelezett professzori gárdának és szakértői stábnak az e csoport céljai és érdekei szerinti nyilvános felléptetése busásan visszahozza politikai, véleményformálói nyereségként a befektetett pénzt. De ugyanez mondható el a művészeti szektorokba, a tömegműediumokba és a politikai alrendszerbe történő pénzbefektetésekről is. A pénzen kívül a többi funkcionális teljesítmény (= erőforrás) ezt a szerepet nem tudja eljátszani az ösztársadalmi uralomért folyó harcokban. Például, ha jelentős tudományos presztízzsel, művészi reputációval, sztárjogászi hírnévvel stb. rendelkezők egy csoportja összeáll egy olyan társadalmi célért, mely mögött nem állnak jelentősebb pénztőkés csoportok, akkor legfeljebb rövid hírből tudósítanak fellépésükről a tömegműediumok, melyek túlnyomó részben már valamelyik tőkés csoport befolyása alatt állnak -, de a széles társadalmat illetően visszhangtalan marad működésük. Sőt, ha nagyon veszélyes a domináns pénztőkés csoport számára ez a fellépés, akkor megindul az egyes tagok lejáratása, és végül még eredeti reputációjuk is tönkremegy a médiatámadások következtében. Vagyis a pénztőke feletti rendelkezés az egyetlen, amely az összes alrendszerben teret tud nyerni, és a vele rendelkező embercsoport egy fűzérre tudja felfűzni ösztársadalmilag ezek hatalmi erőforrásait, ám a többi alrendszer erőforrása esetében ez a széles behatolási lehetőség nem működik.

A Polányi Károly kettős gazdaság-tézisére támaszkodva elkülönített termelési-gazdasági alrendszer és a piaci alrendszer lehetővé teszi, hogy Hilferding pénztőkés uralkodó osztály-tézisének kiterjesztését. Hilferding ugyanis a termelési-gazdasági szféra eszközei felett rendelkező banktőkés csoportokat tartotta szem előtt, ám ha a piaci alrendszert a társadalom összes funkcionális alrendszere feletti egyik átfogó integrációs alrendszerként fogjuk fel, akkor a piacosítás terjedésével túl kell mennünk a termelő vállalkozások feletti banktőkés uralmon. Az 1980-as évektől pedig egy olyan tendencia indult be a nyugati civilizációs kör társadalmában - eleinte az Egyesült Államokból és Nagy-Britanniából kiindulóan - amely a korábbi költségvetési-közigazgatási szervezés helyett a piac szervezését terjesztette ki az egészségügyre, a felsőoktatásra, a művészeti szektorokra, a börtönszférára, a katonai-háborús szférára stb. E mellett ugyanakkor olyan változások is beindultak, melyek az országhatárok közé szorított banktőkék feletti állami ellenőrzést fokozatosan leépítették, és ezután az

országok között szabadon mozgó tőkéscsoportok között globális szintű összefonódások erősödtek fel. Mindezek a változások oda vezettek, hogy a pénz és a piac mechanizmusai felett uralmat szerzett embercsoport az osztályadalom minden részét egyre szorosabban uralma alá tudja hajtani. Ha a banktőkés csoportok különböző erőforrásai feletti rendelkezésében egy fontossági sorrendet igyekszünk találni, akkor a pénztőke feletti rendelkezés mellett a tömegmédiák uralását kell mindenekelőtt kiemelni. Ez a szféra több szempontból is fontos. Egyik oldalról az adja fontosságát, hogy még amennyiben nem is tud végbemenni az egyes alrendszerek piacosítása - és így ezek állami-közigazgatási szervezése történik meg -, akkor a tömegmédiákra át a közvéleményt lehet úgy formálni, hogy a pénztőkés csoporttal ellenséges politikai pártokat és pártvezéreket hiteltelenítsék, csökkentsék ezek várható választási eredményeit, és így lehetőleg távol tartsák a kormányrúd megszerzésétől, míg a pénztőke érdekeivel és véleményeivel baráti viszonyban álló pártokat mint pozitív és támogatandó erőket lehet bemutatni, és ezzel növelni lehet választási győzelmük és a kormányhatalom megszerzésének esélyeit. Más szempontból fontosak a tömegmédiák, ha a pénztőke már meghatározó erőt tudott kialakítani a tudományban, a művészeti szektorokban, az ügyvédi szektorban, a könyvkiadásban, a mozi-hálózatok feletti rendelkezésben stb. Ekkor módjában áll e csoportnak az, hogy mint a legnagyobb professzorokat, filozófusokat, zenészeket, jogászokat, írókat stb. tárja a tömegmédiák segítségével a széles nyilvánosság elé az általa pénzeltek-támogatottak körét, és reputációjuk révén tudja így elterjeszteni érdekeit és véleményeit a közvéleményben. Mindezt fordított előjellel teszi ekkor az érdekekkel szembenálló tudósok, művészek, jogászok, politikusok stb. esetében, és vagy egyszerűen kihagyja őket a tömegmédiákjaiból (ezek irányában nincsenek recenziók százezres napilapokban könyveikről, nincs TV-műsor általuk nem kedvelt íróval, zeneszerzővel, jogással stb.) vagy kifejezetten lejárató hangnemben találják ezeket a széles nyilvánosság előtt, ha veszélyesnek találják tevékenységüket a pénztőkés csoportok érdekeire nézve. Ez a második hatás csak azóta tud erősebben kifejlődni a nyugati társadalmakban, mióta az állami szféra kiengedte a szervezéséből a legkülönbözőbb szellemi alrendszereket, és helyette közvetlenül a pénztőkés csoportok nyomulhattak be ezekbe a piacosítás után. Másrészt az állami költségvetés egyre kevésbé képes (pl. a kormányra került és a pénztőkés csoportokkal nagyobb fokban szembenálló politikai párt költségvetési pénzeket keresztül alternatív könyvterjesztő hálózatokat létesítene, a pénztőkés csoportok ösztöndíjai mellett kiegyenlítő ösztöndíj-rendszereket, művészeti támogatásokat nyújtana) a plurális helyzetek biztosítására az egyes szellemi szektorokban. Az állami költségvetés ugyanis egyre inkább a banki-pénzügyi szféra zavartalan működése előfeltételeinek biztosítására épült át, például egyes banktőkés csoportok külföldi kölcsönnyújtásainak állami garantálásával milliárdok sokaságát fordítják néhány nyugati országban, és megtérítik sokszor a külföldi adós vissza nem fizetett adósságát, mintha azt egyszerűen csak állami érdekből adták volna, és nem a banktőkés csoport profitja miatt. Ezzel együtt pedig lépül a jóléti szolgáltatásokra illetve az oktatásra, az egészségügyre és számos más közcélra fordítható pénzösszegek aránya a költségvetésekben.

Összegezve tehát a demokratikus állam és vele a plurális erők osztályadalmi meghatározó ereje csökkent az 1980-as évek óta a nyugati civilizációs kör társadalmában, és a piacosítás expanziójával a banktőkés csoportok közvetlen osztályadalmi uralma válik egyre meghatározóbbá. Ezzel együtt a maradék politikai demokrácia is egyre inkább és egyre sokrétűbben a piaci-bankárkörök érdekei és véleményei által meghatározottá válik. Ez az új uralmi rend azonban - és ez számunkra Közép-Kelet-Európában nagyon fontos - a szovjet típusú uralmi rendhez képest, még annak enyhített kádárista változataihoz képest is, amit mi Magyarországon megtapasztaltunk, kevésbé erőszakos és véres, másrészt bizonyos témák kivonása és az uralmi szerkezetek alapjainak tabuvá minősítése mellett többé-kevésbé szabad

vitákat tesz ez lehetővé. Továbbá az új uralmi rend által szervezett társadalmakban korszerűbbek a beépített innovációs mechanizmusok is, mint az a szovjet típusú uralmi rendnél volt látható, és könnyebben tud reagálni a szükséges változásokra.

Az 1980-as évek évektől nemcsak az állami szervezés szorult vissza a piaci szervezés javára, és ezzel a banki-pénztőkés csoportok össztársadalmi uralma nőtt meg, hanem ezzel párhuzamosan a nemzetállami határokon belüli szervezés is háttérbe szorult, és helyette a nyugati civilizációs kör egészében való össztársadalmi szerveződés és globális uralmi rend jött létre. A második világháború utáni évtizedekben a nyugati országokban a Bretton Woods-i egyezményre alapozva a nemzetállamok aktív szerepére épített gazdaság- és társadalomszervezés valósult meg, és ebben a pénztőkét és a piac erőit az egyes államok az országhatáraik között szigorú ellenőrzés alá vetették, és a szociális jóléti illetve a társadalmi béke céljai érdekében sokszorosan belenyúltak működésükbe. Ez változott meg az 1970-es évek folyamán, miután az egyes nyugati országok valutái közötti rögzített árfolyamok rendszere - a Bretton Woods-i egyezmény alapköve - összeomlott annak következtében, hogy az Egyesült Államok elnöke felmondta ezek aranyra válthatóságának teljesítését. Az ezt követő években keletkező társadalmi feszültségek és ennek tömegmédiумokban való értelmezése olyan közvéleményt formált ki - eleinte Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, majd itteni nyomással felerősítve a többi nyugat-európai országban is -, amely a túlzott állami szerepvállalást és a piaci erők szabad mozgásának állami korlátozását tette felelőssé a feszültségekért és az ezekből keletkező társadalmi bajokért. Ebben a légkörben aztán azok a közgazdasági érvelések váltak politikailag hangadóvá, melyek az állam szerepének visszaszorítását és a pénztőke korlátozásának lebontását célozták meg, és ez vált az 1980-as évek elejére hivatalos állami politikává Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban. E két állam - különösen az USA - ereje a nemzetközi porondon lassanként átformálta a Világbank és a Valutaalap felsőapparátusát, és ezek működését a piacosítás és az állami szerep leépítése felé tolta el. Ezeken keresztül pedig olyan irányba kényszerítette-ösztökölte Latin-Amerika, Közép-Kelet-Európa, Dél-Ázsia országait - a Világbank és a Valutaalap kölcsönei majd ezek adósság-ellenőrzési mechanizmusai révén -, hogy a világ számos országában a pénztőke szabad mozgása korlátozhatatlanná vált az 1990-es évek elejére. Ennek a nyomásnak aztán a fejlett nyugati országok sem tudtak ellenállni, és az 1990-es évek közepére a nyugati civilizációs kör egészében megvalósult a pénz feletti ellenőrző szerepet játszó állami tevékenység megszüntetése, és az országok között akadálytalanul mozgó pénz- és vállalkozói tőke felett rendelkező embercsoportok dominanciája. Ezek az uralkodó banktőkés csoportok így már nem egy-egy nemzetállam keretein belül és az országhatárokon egymástól többé-kevésbé elszigetelten szervezik meg uralmi pozíciójuk védelmét és az alárendeltségi/elnyomott helyzetbe szorított embercsoportok féken tartását, hanem a nyugati civilizációs kör társadalmainak összességében. Léven ennek súlypontja az Egyesült Államokban és egyes nyugat-európai államokban, a „transzatlanti uralkodó osztály” szerveződéseként jelzik ezt a folyamatot az egyes marxi elméleti irányzatokban.

A társadalomban az osztályuralom, a tőkések uralma és az elnyomás elemzése a marxi elméletek legsajátabb területét jelentik, ám az elmúlt évtizedekben olyan elméleti eltolódások váltak dominálóvá ebben az elméleti táborban, melyek jórészt a háttérbe szorították az össztársadalmi uralom és ezek mechanizmusainak elemzését. Így Jürgen Habermas, a hajdani marxista Frankfurti Iskola mai szellemi örököse, a társadalom funkcionális dimenziójának torzulásait - az instrumentális rendszerek kibomlását és ezek révén az életvilág kóros beszűkítését - emelte kritikája középpontjába, és az egyes embercsoportok uralmának illetve mások elnyomásának mechanizmusai már nincsenek jelen írásaiban. Michel Foucault - fiatal korában a francia kommunisták pártjának tagja - a hatalmat szintén inkább csak absztrakt és

funkcionális dimenzióban tárgyalta. Az írásaiban középponti helyen szereplő „domináns” tudás és az „elnyomott” tudások minden embercsoport-hozzárendelés nélkül jelennek meg elemzéseiben, és noha minden intézményben - kórház, kollégium, iskola, kaszárnya, börtön stb. - az uralom, a felügyelet és az ellenőrzés létrejöttét látta, semmit nem tudunk meg írásaiból arról, hogy konkrétan ezek mely embercsoportok uralmát szolgálják az osztársadalomban, és ezek az uralkodó csoportok hogyan küzdenek egymással az uralom mechanizmusainak megszerzéséért. Pierre Bourdieu a neomarxi irányzatok talán legjelentősebb alakja volt az ezredforduló előtti évtizedekben, de életművében inkább az egyes társadalmi szférákon (mezőkön) *belüli* uralmi technikák elemzése található, és arra a kérdésre, hogy osztársadalmi szinten konkrétan mely embercsoportok érnek el uralmi pozíciót, és ezek hogyan használják fel hatalmi erőforrásként az egyes társadalmi mezők teljesítményeit, nem találunk rendszeres elemzést nála sem. Ezt csak annyival lehet még kiegészíteni, hogy élete utolsó éveiben, amikor Bourdieu gyakorlati tevékenységével szembefordult a megszilárduló globális uralmi rend erőivel, kisebb írásaiban egy-egy politikai akció kapcsán már kitért erre is, ám rendszeres életművébe ezek már nem kerülhettek bele a 2002-ben bekövetkező halála miatt. Végül említeni kell a neomarxi áramlatok között az Immanuel Wallerstein köré csoportosuló világrendszer-elmélet irányzatát, amely szintén kihagyja az osztársadalmi uralomért folyó harc elemzését. Itt ugyanis a kizsákmányolás és az elnyomás átkerül a fejlett nyugati centrum államai és a periféria harmadik világbeli országai közötti viszonyba, és a fejlett nyugati államokon belüli tőkéscsoportok egymás közötti harca és az ezek közül sikeres csoport uralmának mechanizmusai az otthoni társadalmak vonatkozásában már kiesik a vizsgálódásból.

Így szétnézve a marxi elméleti táborban csak kevés irányzatot találunk annak feltárására, hogy mely tőkés csoportok és milyen szerveződésben gyakorolják osztársadalmi uralmukat. Egy elméleti vonulatot jelent ebben az irányban az elitkutatásnak az a vonala, amely az amerikai C. Wright Mills 1950-es években írt munkája nyomán az „uralkodó elit” körvonalait igyekszik feltárni az egyes nyugati országokban. Például ennek szellemében készítette el az angol John Scott „Who rules in Britain?” c., monográfiáját 1991-ben, de ebben a szellemi hagyományban több könyv is található az elmúlt évtizedekből. A gond azonban ezekkel az elemzésekkel az, hogy tapadva az eredeti marxi termelőeszköz tulajdonosokhoz, mint uralkodó osztályhoz, zömmel csak a szűken vett gazdasági tőkés csoportosulásokkal foglalkoznak. Így a funkcionálisan tagolt modern társadalmak további hatalmi erőforrásai, az ezekkel összefonódó embercsoportok és mindezeknek a különböző tőkés csoportokhoz kötődései és szerveződései nem kerülnek be az elemzésbe. Úgy tűnik, hogy a marxi elméleti táboron belül az Antonio Gramsci-hoz visszakapcsolódó ún. neo-gramsciánus elméleti irányzat szerzői gyűjtötték össze az elmúlt évtizedekben a legteljesebben az osztársadalmi uralkodó tőkés csoport uralmi technikájának részleteit.

A neo-gramsciánusok – Robert Cox, Kees van der Pijl, Stephen Gill stb. - az 1980-as évek elejétől a nemzetközi politikai viszonyok egyik ágában, a nemzetközi politikai gazdaságtanban kezdtek egy kutatási irányzattá összeállni, miután a globális szinten szerveződő gazdasági és politikai uralmi rend feltárásában Antonio Gramsci írásaiból igyekeztek kiemelni fogalmi kiindulópontokat. A legfontosabb kiegészítésük, mellyel a szűk gazdaságközpontú marxi elméletet korszerűbbé tudták tenni, az „organikus értelmiség” fogalmának beemelése volt elemzésükbe. Gramsci kiemelésében ugyanis az állami és a szélesebb politikai hatalom megszerzése és folyamatos megtartása egy-egy tőkés csoport - vagy ezekkel szembenálló más társadalmi csoport - számára csak az eszmei síkon tevékenykedő „organikus értelmiség” megszervezésével biztosítható. Az ezek által folyamatosan kifejtett elméleti érvekkel, ábrázolásokkal tud egy csoport átfogóbb társadalmi

csoportokat maga mellé állítani, illetve a hatalomért folyó küzdelemben konkurens más csoportok céljait, érveit a háttérbe szorítani. A Gramsci által leírt elemzés az elmúlt évtizedek társadalomfejlődésében kibomlott szellemi jellegű alrendszerek fontosságának növekedésével ma még inkább érvényes, és ezzel a neo-gramsciánusok be tudták hozni a globális uralmi rend elemzésébe a tőkés csoportokon túl a tömegkommunikációban, az egyetemi-akadémiai szférában, a művészeti alrendszerek egyes szektoraiban stb. az uralmi renddel meglévő összefonódásokat.

Számunkra tehát a társadalom kettős szerkezetének uralmi dimenziójában ez az elmélet irányzat bizonyul a legmegfelelőbbnek, és erre támaszkodni lehet az összegyűjtött információk utáni kutatásban. Szemszöge - a nemzetközi politikai gazdaságtan irányzataként – eleve a globális gazdasági és politikai uralmi rendre összpontosul, és nem a nemzetállami társadalmak szintjére, így azt 1980-as évektől kialakult uralmi realitást a nyugati civilizációs kör társadalmában közvetlenül képes az elemzés középpontjába állítani. A tőkés csoportok melletti „organikus értelmiség” szellemi-kulturális alátámasztó tevékenységének elemzésével pedig a funkcionálisan tagolt társadalmak erőforrásainak a teljességét képes behozni a vizsgálódásba. Persze a funkcionális rendszerelmélet belátásaival, a tagolt tömegkommunikációs, egyetemi-akadémiai, egyes művészeti szektorokbeli, jogi alrendszerbeli stb. bontással, bennük a reputációs mechanizmusok működésével, jobban fel lehet tární az organikus értelmiség szerepének aspektusait és összefonódásuk mechanizmusait a pénztőkés csoportokkal, mint azt a neo-gramsciánusok teszik, de első fokon az általuk összegyűjtött információk problémamentesen felhasználhatók a társadalom kettős szerkezetének elemzéséhez.

Példaképpen nézzünk meg néhány összetevőt, melyeket mint a globális uralmi rend hordozójának, a „transzatlanti uralkodó osztálynak” elemeit vizsgálták a neo-gramsciánus írók.

3. A transzatlanti uralkodó osztály szerveződése

Milyen szálakkal és intézményekben fonódnak össze globális szinten, vagy legalább a nyugati civilizációs kör egészének szintjén az egyes tőkés csoportok, és a másik oldalról, az összefonódott transzatlanti uralkodó osztályon belül milyen főbb törésvonalak vannak? E kérdésekre a főbb válaszok a következők:

1. A globális szinten működő vállalkozói tőkés csoportok a legteljesebben összefonódnak a banktőkével az utóbbi dominanciája mellett. Mint John R. Munkins írta, az Egyesült Államok összes multinacionális cége mögött a legnagyobb amerikai bankházak és a velük összefonódó biztosítótársaságok állnak, és a kontinentális Európa országaiban is a banki- és a vállalkozói tőkés csoportok közös tulajdonlása a jellemző. A kettő között annyi különbség azért van, hogy míg az amerikai multik közvetlenebbül állnak a részvénytőzsde értékelése alatt, és ez rögtön szankcionálja a gyengébb vállalati teljesítményt a részvényárak zuhanása formájában, addig a kontinentális Európa - főként a németek - nagyvállalatai közvetlenebbül együtt működnek az őket finanszírozó bankokkal, és ez utóbbiak szorosabban beleszólhatnak működésükbe. Például így, míg az amerikai esetben csődbe menne egy részvényárzuhanás után egy nagy cég veszteségei után, addig az európai sorstársa a közvetlen banki összefonódással még jó ideig kitarthat, és működési struktúráját sem

kell nagyon megváltoztatni ezután. A banki- és a pénztőkés csoportok dominanciája azonban általánosan létező jelenség mindkét térségben.

2. Az összefonódás egyik intézményi mechanizmusát a közös igazgatói/felügyelő bizottsági tagságok („joint directorates” jelentik. A tényleges tulajdonosi összekötöttséget, melyet a tudatos eltakarások és a közvetítő láncszemek beiktatása miatt sokszor nem lehet feltárni, legtisztábban a közös igazgatói tagság, vagy enyhébb esetben felügyelő bizottsági tagság, még enyhébb esetben csak tanácsadó testületi közös tagság mutatja meg a vállalatok és a bankok között. Ha például egy banknak egy „executive director” szintű embere - esetleg több is - van egy nagy vállalatnál, akkor az stabil tulajdonosi összekötöttséget valószínűsít a két szervezet között, ha csak felügyeleti bizottsági vagy csak tanácsadói testületi szintű ez a közös tagság, akkor csak lazább, esetleg stratégiai szintű ellenőrzést takar ez, de operatív együttműködés nem áll fenn ezek között. Ezekre az összefüggésekre figyelve több vizsgálat folyt le a „joint directorate” mechanizmusainak feltárására az elmúlt években a nagy multinacionális vállalatok és a nagy amerikai illetve európai bankok kapcsolati hálózata vonatkozásában. A közös igazgatósági tagságok sűrűségét és ezek intenzitását (igazgatói, felügyelő bizottsági vagy csak tanácsadó testületi) figyelembe véve el lehet választani az amerikai-brit-holland (pontosabban: New York-London City-Amszterdam) bankárcsoportok közötti sűrűbb összefonódás hálózatát, ugyanígy a Párizs-Montreal-Brüsszel (francia-kanadai-belga) bankárcsoportok és az ezek köré szerveződött vállalkozói tőkés birodalmak hálózatát. De ez alapján lehetett látni, hogy a globális szinten uralkodó szerepet betöltő amerikai-angol-holland bankárcsoportokkal szemben a német banktőke és a köré szerveződött vállalkozói nagytőke a legnagyobb német bank, a Deutsche Bank vonzáskörében alakult ki az 1980-as évek elejére, míg a második legnagyobb német bank, a Dresdner Bank az amerikai banktőke német hídfőállását jelentette. Ez a szembenállás oda vezetett az 1980-as évek második felében, hogy az amerikaiaktól független maradt német banktőke - nyilvános konfrontációban az amerikai tőkével – megkísérelt kidolgozni a széteső szovjet blokk térségének országai számára egy újjáépítési tervet, ám az erről folytatott nemzetközi vitákban az amerikaiak és az angolok részéről éles támadás indult meg ellene, majd ezután több merénylet is meggyengítette a német tőkés csoportok vezérkarait – például Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke is egy ilyen merénylet áldozatául esett 1989 nyarán - és végül is megghiúsult ez a terv. Az 1990-es években azután könnyörtelen háboruszkodás folyt e blokkok között, és például a Deutsche Bank felvásárolta a Dresdner Bank-ot, az amerikaiak német hídfőállását, míg fordítva, a Deutsche Bank legnagyobb ipari multinacionális vállalatát, a Mannesmann-t az angol világceg, a Vodafone vásárolta fel. A legújabb hírek szerint pedig az amerikai J. P. Morgan – miután 2003 végén a Chase Manhattan Bank-kal fuzionálva a világ legnagyobb bankjává vált - kérdést intézett a német külügyminisztériumhoz, hogy ellenséges cselekedetnek tekintené-e, ha felvásárolná a közeljövőben a Deutsche Bank részvényeinek többségét? A globális szintű banktőke, és ezen belül az amerikai-angol-holland bankárcsoportok dominanciája a jelek szerint így még erősebbé válik a jövőben.
3. Egy másik összefonódást és szerveződést jelent a globális tőkés csoportok számára a nemzetközi szintű tervező-tanácskozó fórumok léte. Azt is lehet mondani, hogy míg a „joint directorate” hálózatok révén a szűkebb gazdasági koordináció jön létre a világot behálózó transznacionális cégek és bankárcsoportok között, addig e tervező-tanácskozó fórumokon a szélesebb politikai-ideológiai kérdések kerülnek egyeztetésre. Ezek közül négy szerveződést szoktak kiemelni az elemzések: a Bilderberg Csoportot, a Trilaterális Bizottság-ot, a davosi Világgazdasági Fórumot, és

a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarát. Különösen a Bilderberg Csoport nagyon zárt - alig negyven-ötven állandó taggal - és a nyilvánosság háta mögött sokszor a legalapvetőbb nemzetközi szervezetek létrehozásánál döntő szerepe volt az elmúlt évtizedekben. Több volt kormányfő, államfő a tagja volt az elmúlt évtizedekben, néhányan a nagy médiabirodalmak vezérei közül, a legnagyobb amerikai bankházak képviselői, és ezek rendszeres találkozókon tárgyalják meg a nyugati világ aktuális kérdéseit, vonják be a fiatalabb, de reménytelinek tűnő politikusokat tanácskozásaikba, és megfelelő értékelés után támogatják ezeket a csúcspozíciókért vívott küzdelmekben. Például Clinton, volt amerikai elnök így került kapcsolatba a Bilderberg Csoporttal, és az ezek mögött álló világot átfogó hálózat a legerőteljesebben támogatta az elnöki poszt megszerzésében a '90-es évek elején. A Trilaterális Bizottságot - épp a Bilderberg Csoport egyik ülésén megtervezve ezt 1972-ben - David Rockefeller, a Chase Manhattan Bank elnöke hozta létre, és noha ez nem működik olyan konspiratív módon, a nyilvánosságot szigorúan kerülve, mint az őt szülő másik szervezet, azért jórészt ez is a színpalak mögött koordinálja - itt már a japán tőke képviselőit is bevonva - a globális uralmi rend kérdéseit.

4. Az uralmi rend egy másik összefonódó tartó oszlopát jelentik a nemzetközi szintű nagy intézmények apparátusában kiépített hálózatok. Már látható volt, hogy miképpen alakította át a Világbank és a Valutaalap felsőapparátusát az 1980-as évek monetáris-neoliberális váltása után az amerikai pénzoligarchia befolyása, de ugyanígy az Európai Unió brüsszeli apparátusának több tízezres állományában is tervszerű hálózat-építés folytatnak már sok éve. Ennek révén a tagállamok parlamentjei és kormányai valamint az Európai Parlament által csak kis részben ellenőrzött brüsszeli apparátus belső hálózatai inkább függenek a globális szintű tőkés csoportok félig magán, félig államközi intézményeitől, mintsem az Unió szerveitől. Általában is jellemző a globális tőkés uralkodó csoport stratégiájára, hogy mind egy-egy államon belül igyekszik a többségi parlamenti kormánytól leszakítani a számára fontos intézményeket - felszínen a „hatalommegosztás” és a „független szakmaiság” fontosságát hangoztatva - mind nemzetközi szinten ilyen, államok által ugyan finanszírozott, ám ténylegesen nem felügyelt szervezeteket létrehozni, és ezután a globális szintű szervezethezükre támaszkodva ők veszik ellenőrzés alá e szervek csúcapparátusát, ők töltik fel ezek sorait bizalmi embereikkel. Ennek még egy további leágazása, hogy e globális csoport a külügyi és a pénzügyi főtisztviselői kart az egyes államok apparátusán belül is igyekszik bevonni a tagjai által uralt nemzetközi hálózatokba, és ennek révén (és folyamatos jutalmazások, támogatások de esetleg szankcionálások útján is) ezek ezután inkább követik az e hálózatok által diktált prioritásokat, mintsem saját kormányuk politikai céljait. Mellékesen megjegyezve, az Európai Unió legnagyobb problémája épp ebben áll, és csak az egyik oldal hangsúlyozását jelenti az a sokszor hallott megállapítás, hogy nincs kontroll alatt a brüsszeli bürokrácia, és „demokratikus deficit” van ezen a szinten. Még ennél is nagyobb baj azonban az, hogy miközben a tagállami parlamentek és kormányok, valamint az Európai Parlament alig tudja ellenőrizni a brüsszeli uniós apparátust, addig a globális pénzoligarchia a fórumaikon és a már létrehozott belső hálózataikon keresztül saját céljai szerint tudja irányítani ezt az apparátust.

Irodalom

- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001.
- Bieler, Andreas/: D. Morton (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 3-24.p.
- Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest. Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1989): La noblesse d'état. Les Édition des Minuit. Paris.
- Carroll, William K./Colin Carson (2003): Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance. In: Journal of World-Systems Research. IX, 1. Winter 2003, 67-102.
- Durkheim, Émile (1978): A társadalmi tények magyarázatához. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile (2001): A társadalmi munkamegosztásról. Budapest. Osiris.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1963): Breakdowns of Modernization. 1963. New York.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1964): Social Change, Differentiation and Evolution. In: American Sociological Review, 1964:375-386.p.
- Giegel, Helmut (1975): System und Krise. Kritik der Luhmannschen Gesellschaftstheorie. Frankfurt am Main. 1975.
- Gill, Stephen (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Gramsci, Antonio (1977): Az új fejedelem. Budapest. Magyar Helikon.
- Grimm, Klaus (1974): Niklas Luhmanns 'Soziologische Aufklärung' oder das Elend der aprioristischen Soziologie. Hamburg. 1974.
- Habermas, J.,(1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Luhmann, Niklas (1965): Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. (Duncker & Humblott Verlag) Berlin
- Luhmann, Niklas (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, in: *Ders., Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*, Band 1., Opladen. S. 232-252.
- Luhmann, Niklas (1971b): Az értelem mint a szociológia alapkategóriája. In: Luhmann: Válogatás írásaiból. Szociológiai Füzetek 42.
- Luhmann, Niklas (1984): Zum Begriff der sozialen Klasse. Giuffré Editore. Milano. 78.p.
- Luhmann, Niklas (1987): Archimedes und wir. Merve Verlag.
- Marx, Karl (1987): A tőke. (III kötet). Kossuth Kiadó. Budapest.
- Némédi Dénes (2001): Utószó. In: Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról. Osiris. Budapest. 405-435.p.
- Parsons, T. (1937): The Structure of Social Action. New York.
- Parsons, T. (1951): The Social System. New York.
- Parsons, Talcott (1966): Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives Englewood-Cliffs.
- Parsons, Talcott (1971): The Systems of Modern Societies. Englewood-Cliffs 1971.

- Pokol Béla (1987): A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli/Papp/Pokol: Modern polgári társadalomelméletek. Budapest. Gondolat. 153-324.p.
- Pokol Béla (1988): A szociológiaelmélet új útjai. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Pokol Béla (1988b): A társadalom rendszerei. A szociológiai rendszerelmélet kategóriái. In: Szociológia 1988/4. 343-360.p.
- Pokol, B. (1990): Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien. Bochum. Brockmeier Verlag.
- Pokol, B. (1991): A professzionális intézményrendszerek elmélete. Budapest. Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol Béla (1986): Modern francia szociológiaelméletek. Miskolc. Bíbor Kiadó.
- Pokol Béla (1999): Szociológiaelmélet. Budapest. Rejtjel Kiadó.
- Ránki György (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In: uő: Kényszerpályák. Budapest. Gondolat. Kiadó
- Schimank, Uwe (1985): Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung - Ein Diskussionsbeitrag", in: Zeitschrift für Soziologie (14) S. 421-434.
- Schimank, Uwe (1988): Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 40, S. 619-639.
- Scott, John (1991): Who rules Britain? Cambridge. Polity Press.
- Simmel, Georg (1890): Über sociale Differenzierung. Berlin. Duncker & Humblot.
- Simmel, Georg (1973): A pénz filozófiája. In: Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest. Gondolat. 33-179.p.
- Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Budapest. Aula Kiadó.
- Verdes-Leroux, Jeanine (2000): Deconstructing Pierre Bourdieu: Against Sociological Terrorism from the Left. New York. Agora Publishing.
- Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest. Közgazd. és Jogi Kiadó.
- Wright, Erik Olin (1997): Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis. Cambridge University Press.
- Znaniecki, Florian (1934): The Method of Sociology. New York. 1934.

V. fejezet

Globális uralmi rend és a politikai akaratképzés struktúraváltozása

Az 1970-es évek közepétől több fontos változás indult be a nyugat-európai és az észak-amerikai országokban, melyek fokozatos kibontakozása és összegződő hatásai döntő pontokon átrendezték a politikai akaratképzés mechanizmusait az 1980-as évek végén. Akár a politikai demokrácia újabb struktúraváltásának is nevezhetjük, ahogy korábban a tömegpártok megjelenését vagy a második világháború utáni évektől a neokorporatizmus térnyerését interpretálták, de mint látni fogjuk, ez egyben a demokrácia részleges félretolását és a pénztőkés csoportok közvetlen politika-meghatározásának felerősödését is jelenti. A szovjet katonai-politikai blokk szétesése után az 1990-es évek elejétől a közép- és a kelet-európai országok már ehhez az átalakult politikai szerkezethez igyekeztek hasonlítani, és a belső demokratikus akaratképzési mechanizmusai is jórészt ez által formálva-deformálva jöttek létre.

Ez a struktúraváltás több okra vezethető vissza. A legalapvetőbbnek egy átfogó társadalomszervezési átalakulás tekinthető, melyet a bretton woodsi egyezmény összeomlása után 1971-től a korábbi keynesi kapitalizmus helyett az országhatárokon keresztüllepően szerveződő globális-neoliberális kapitalizmus létrejötte jelentett. Ennek hatására egyrészt az addig országhatárok közé szorítva működő banktőkés csoportok kiszabadultak a demokratikus politika és az ezáltal vezérelt közigazgatás meghatározása alól, és globális szinten tudtak megszerveződni - és az eközben lezajlott küzdelemben a német illetve a francia-belga tőkéscsoportok rovására az összefonódott amerikai-angol-holland banktőkés csoportok jutottak hegemon pozícióba - másrészt a megerősödő globális pénztőkés csoportok a termelésen túli társadalmi szektorok közigazgatási szervezését visszaszorították, és sorozatos privatizációval és piacosítással a piaci szerveződést átfogó társadalmi szerveződési mechanizmussá formálták. Nos, ez a kontroll alól kiszabadult és az osztálytársadalmi piaci szerveződést ellenőrző globális pénztőkés csoport ezzel a változással a korábbinál is jóval nagyobb forrásokhoz jutott és nagyobb profitot tudott megszerezni, másrészt közvetlenebb utakat épített ki az államhatalmi csúcs-szervek felé, részben a saját ellenőrzése alá kényszerítve a demokratikus akaratképzési formákat, részben ezeket félretolva saját akaratképzési formákat ültetve azt államhatalmi döntési testületek mellé.

Ez volt a legalapvetőbb változás, amely az említett struktúraváltást létrehozta, de e mellett több kiegészítő folyamat hatása is kimutatható ennél. Egy ilyen folyamatot jelentett az amerikai közéletben működő nagy alapítványok szerepváltozása az 1970-es évek közepétől, amely ezután - az amerikai világjelentét és szellemi export révén - áttevődött a világ több országába is. Az amerikai szellemi-közéleti szektorok működését ugyanis már az 1900-as évek elejétől nagymértékben meghatározta néhány "mega-alapítvány" - így a Rockefeller, a Ford, a Carnegie és a Mellon alapítványok - szponzorálása, és ezek sok-sok milliárdos összeggel illetve célzatos adományozási mechanizmusai révén befolyásolni tudták a társadalomtudományi kutatást és az itteni káderkiválasztást, a kibomló tömegmédiумok (újságok, rádiók majd a televízió) témaválasztásait, politikai irányultságát, vezető szerkesztői állományukat, és a filmes szakmában, a zenei életben ugyanígy a mozihálózatok, hangversenytermek működését és ezen keresztül az itteni karriervonalakat is. Ez sokszor

nagyon hasznos és fontos újítások elterjedésére is vezetett, de átfogó keretként mindig ott volt az érintett tőkés csoportok értekeinek és érdekeinek szem előtt tartása, és az ezzel szembenállókat visszafogni és marginalizálni igyekeztek. Ez a szellemi-közéleti befolyásolás az amerikai és az angol társadalomban alapvetően a balliberális-progresszívnek nevezett irányzat támogatását jelentette, melynek egyik hatása volt a fennálló közösségi kötelékek és intézmények porlasztására törekvés. Az ezzel szembenálló társadalmi csoportok illetve tőkés csoportok - ez utóbbiak zömmel a belföldi piacon működő termelő tőkés csoportokat jelentik, szemben a nemzetközi szinten szerveződő bankárcsoportokkal és az általuk ellenőrzött világcégekkel - alig jelentek meg a szellemi-közéleti szektorokban az 1970-es évekig. Ekkora azonban oly mértékben nyilvánvalóvá vált e csoportok számára is a szellemi-közéleti szektorokat meghatározó balliberális alapítványok tevékenységének behatása a politikai harcokba - és ezzel számukra eleve esélytelen pozícióból indulás ezen a terepen -, hogy visszacsapásként ezek a tőkés csoportok is gyors hátrányledolgozási stratégiákat kezdtek kidolgozni. Ennek menetében a konzervatív irányba húzó tőkéscsoportok is alapítványokat létesítettek, ezek mellé politika-kutatási intézeteket gründoltak, majd széles ösztöndíjhálózatokkal professzori gárdákat építettek ki az egyetemek társadalomtudományi részlegein, később lapokat, rádióadókat és televíziós csatornákat alapítottak és a gondosan ápolott professzori gárdájuk tagjai számára itt biztosítottak megnyilvánulási formákat, milliószorosan felhangosítva ezek közvéleményformáló hatásukat. Ezzel lényegében ugyanazt tették, mint korábban a balliberális irányban működő bankárcsoportok is tették, de azzal a fontos különbséggel, hogy míg azok több évtizeden át építkezve csak közvetetten és lépcsőzetes áttételeken keresztül határozták meg a politikában közvetlenül fellépő erőket, addig a hátrányos helyzetben lévő és innen gyorsított tempóban utolérni törekvő új konzervatív alapítványok irányítói közvetlenebbül, szinte a politika „előcsarnokából” szervezték meg a politika-alakításukat (lásd Bothwell 2001, Covington 1998). Így Richard Mellon-Scaife és Joseph Coors a Heritage Alapítvány 1973-as megszervezésével említhető erre a „konzervatív forradalomra” példaként, de rajtuk kívül több tucat konzervatív alapítvány jött létre az 1980-as évektől. Ennél a változásnál pedig a mega-alapítványok említett szellemi-közéleti befolyása közvetlenebb politikai akaratképzési formává alakult át, és ez aztán döntő módon hatott a nagy pártok belső működésére, a politikus-kiválasztó mechanizmusokra és a politikai karriervonalakra is. A konzervatív sikerekre válaszként - a balliberális elemzők sokszor szinte hisztérikusan reagáltak korábbi hegemon helyzetük megingására (lásd pl. Callahan 1995) - a többi politikai táborban is közvetlenebb politikai alapítványok és ezek politikai „agytrösztjei” („think tank”) illetve akciócsoportjai jöttek létre. Ezek közül egyik legfontosabb az Egyesült Államokban, de azon túli tevékenysége miatt is a Soros-alapítvány-hálózat és ennek több rétegű intézeti rendszere. Ez azért is fontos, mert ez a hálózat az otthoni, amerikai környezetben kialakult közvetlen akcióformákat és más politikai cselekvésformákat tudatosan exportálni igyekezett más országokba is - különösen a szétesett szovjet blokk országaiba (lásd ehhez Guilhot 2003, Hrab 2004), és ezzel nagy mértékben hozzájárult a világban folyó politikai események meghatározásához. Az előbbieket kiegészíti még az 1990-es évek elejétől kiteljesedő információs forradalom, mely az interneten, az email-listák, sms-hálózatok stb. segítségével közvetlenebb és szélesebb politikai szervezést tesz lehetővé a megfelelő pénzeszközökkel rendelkező pénztőkés csoportok számára is.

Mindezek a változások tehát átalakították a pártokon nyugvó akaratképzési formákat és ezek állami döntéshozatalba bekapcsolódásának útjait. Ennek részletes kifejtéséhez meg kell nézni az alapítványok világát, majd az ezek által létrehozott és finanszírozott „politikai agytrösztök” szerepét, illetve az információs forradalom által is fokozott hatáshoz jutó „közvetlen akciócsoportok” működését.

1. Az amerikai alapítvány-rendszer átalakulása

Az 1800-as évek végéig nem játszottak nagyobb szerepet az alapítványok az amerikai szellemi életben, néhány nagy „iparbáró” (az akkori ottani szóhasználatban „robber barons” „rablóbarók”) a széleskörű társadalmi visszatetszést keltő meggazdagodási mód kompenzálására és a felsőbb körök előtti legitimáció megszerzésére egyetemet alapított (pl. a telekspekulációval dúsgazdaggá lett kaliforniai kormányzó, Leland Stanford és John Hopkins) vagy az egészségügyi szférában jótékonykodni kezdett, mint John D. Rockefeller, de szélesebb körben és nagyobb pénzek vonatkozásában ez nem volt elterjedt. Ezen változtatott 1910-ben az eleinte csak a gazdagokat sújtó, erősen progresszív jövedelemadó és az öröklési adó bevezetése, és ezután a legnagyobb vagyonokat felhalmozók egymás után alapítványokba tették át vagyonukat. Az e feletti családi ellenőrzés kiépítésével lényegében adózás nélkül tudták továbbörökíteni vagyonukat. Ezt tette idős korában az azóta többgenerációs tőkés dinasztíává vált család hatalmát kiépítő John D. Rockefeller, majd Andrew Carnegie, később Henry Ford, de a mai sokszoros milliárdosok közül is a legtöbben, pl. a Gates-házaspár, vagy a Packard-házaspár. Ezek az alapítványok már az 1910-es évek elején milliárdos nagyságrendűek voltak, ami akkor a teljes amerikai egészségügyi vagy egyetemi szektor többéves költségvetésének felelt meg, ma pedig már húsz milliárd dollárt meghaladó a legnagyobb amerikai alapítványok pénzállománya és éves adományai is majd egymilliárdos nagyságrendűek, összességében pedig 27 milliárd dollárt értek el ezek 2003-ban (lásd Morris 2004).

De még az 1910-es utáni időknél maradva két dolgot kell kiemelni. Az egyik az, hogy ezt az alapítványokba átmentést döntő módon csak a pénztőkével rendelkezők vagy a termelő tőke működtetéséből végleg kiváltak tudták végrehajtani, így a termelő egységeket működtető tőkés csoportok ebből nagyrészt kimaradtak. Ebből adódott az is, hogy az adó-kikerülés technikáját az alapítványokba mentéssel kidolgozó banktőkés csoportok nagymértékben támogatták a progresszív adózás, a jövedelemadó és az öröklési adó bevezetését, így például Rockefeller rokona, Nelson Adrich szenátor a progresszív adózás bevezetésének motorja volt 1910-ben. Ennek hatására míg a banktőkés csoportok az adóelkerülő alapítványaikkal veszteség nélkül jöttek ki a progresszív adózás bevezetéséből, a velük állandó küzdelmet folytató termelőtőkés vetélytársak a létrejött szociális és jóléti állam teljes terhére viselték. Mint ennek kritikusan kiemelik, a progresszív adózás törvénybe foglalásáért az 1900-as évek elején hosszan lobbizó keleti parti bankárcsoportok az adóelkerülő alapítványaik révén továbbra is a legteljesebb „laissez faire” kapitalizmus körülményei között élhettek, míg az általuk megteremtett szociális állam terheit a vetélytárs termelő tőkés csoportok viselhették. Innen is adódik az a sokak számára talán meglehetősen kiemelés, hogy a keleti parti banktőkés csoportok, az „eastern establishment” döntő mértékben mindig is a balliberális-progresszív irányzatot és az ezt erősebben felkaroló demokrata párt liberális csoportjait támogatták, és mivel a velük szembenálló konzervatív amerikai többség leküzdésére egyik fő eszközként a többség-tördelő, kisebbség-támogató politikai stratégiát dolgozták ki. Így a feketék mozgalmait, később a nemek közötti törés viszonyában a feministákat, majd a nemi identitás dimenziójában lévő törések mentén homoszexuális/leszbikus csoportokat, majd egymás után a többi kisebbségi csoportot, a testi fogyatékosokat, hajléktalanokat, az illegális bevándorlókat, állatvédőket, drogosokat, alkoholistákat stb. is támogatni kezdték, és ezeknek óriási publicitást biztosítottak az általuk uralt szellemi szektorokban és a tömegmédiákban (lásd Epp 1998: 21-42).

De ezt az egyenlőtlenséget a banktőkés csoportok és a termelőtőkét működtető csoportok között az is fokozta, hogy ezáltal az akkor kibomló szellemi szektorok - egyetemek, tömegművelődés, filmszektor, a zenei élet és a kultúra többi szektora - nagy mértékben a „mega-alapítványok” adományozási, intézetalapítási és finanszírozási döntésétől váltak függővé. Mindez olyan szellemi környezetet teremtett a politikai közvélemény formálására, amely egyensúlytalanságban csapódott le a politikai erők küzdelmeiben. Mivel az alsóbb néprétegek életkörülményeit, munka és egészségügyi feltételeit tényleg kellett állami költségvetéssel és az ebbe befolyó adókból is javítani, az ennek terheit jórészt leadó és a konkurens tőkés csoportokra hárító banktőkés csoportok mint a jóléti állam hívei léptek fel. Ezt a balliberális taktikát a baloldali elemzők mint az átfogó baloldali ellenállás széttörését, a nemzeti önszerveződés hívei pedig mint a nemzeti egység szétporlasztását élték meg (lásd Roelofs 2002). Mindenesetre a bankárkörök alapítványainak és az általuk befolyásolt szellemi szektorok és tömegművelődés balliberális dominanciája bevetté vált az Egyesült Államokban, és innen kisugározva az elmúlt évtizedekben Európában is. Az 1980-as évektől Soros alapítványi birodalma ezt még közvetlenebb politikai tevékenységgé alakította át, vele szemben pedig a már említett konzervatív alapítványok egy része az ezzel való küzdelmet állította tevékenysége középpontjába.

A milliárdos összegek felett rendelkező mega-alapítványok kiegyensúlyozatlan befolyását a demokratikus politika eltorzításában már az 1950-es évek elejétől vizsgálni kezdték az ezekből kiszorult politikai erők az amerikai kongresszusban, és adományozási céljaik, felügyelő bizottsági tagsági állományuk rendszeres elemzésével kimutatták, hogy egyrészt számukra tiltott módon politikai prioritások szerint osztják el pénzádományait és támogatnak professzorokat, művészeket, újságírókat stb., másrészt mindezt összhangoztatnak (lásd Roelofs 2002). Elemzéseikkel kimutatták, hogy a Ford-Alapítvány, a Rockefeller-Alapítvány és a Carnegie-Alapítvány (ez a három volt a legmeghatározóbb az amerikai szellemi-közéleti szektorok befolyásolására az 1970-es évek végéig) egy összefonódó igazgatósági stábbal rendelkezik, és a kiosztott pénzek is tervszerű koordinálást, munkamegosztást, adott esetben halmozott preferálást mutattak (lásd Wooster 2004 és 2005). Ezek a vizsgálatok megismétlődtek az 1960-as években is, de ténylegesen nem tudták visszaszorítani a nagy alapítványok és a mögöttük álló banktőkés csoportok befolyását.

Ha az amerikai alapítványok mai rangsorát és politikai irányultság szerinti csoportosulásait vesszük szemügyre, akkor azt lehet látni, hogy a többmilliárd felett rendelkezők többsége ma is balliberális irányba húz, néhány új, mint például a Gates- és a Packard alapítványok irányultsága még nem kiforrott, és a kisebbek között több konzervatív irányultságú alapítvány létezik. Ezek a Scaife alapítványok, a Bradley Foundation, az Olin Foundation, a DeVos Foundation és a Koch Foundation. Ám fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az amerikai szóhasználatban a balliberális körök jóléti-állami újraelosztó prioritásaival szembenálló, szabadpiaci-államot visszaszorító alapítványok is konzervatívnak, sőt „ultrakonzervatívnak” minősülnek éppúgy mint a tradicionális közösségeket és értékeket védők is, melyek pedig más oldalról állnak szemben a balliberális körök törekvéseivel. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy az alapvetően szabadpiaci szemléletű alapítványokat és intézeteket az „ultrakonzervatív” táborba sorolják be, és e szerint a magyar politikai élet terminusaiban a balliberálisok fő szerveződését jelentő szabaddemokraták „ultrakonzervatívnak” lennének minősíthetők, mint a piacosság és az állami szerep visszaszorításának hazai élharcosai. Az amerikaiaknál ilyen szabadpiaci konzervatív a Cato Intézet, a Hudson Intézet, vagy az American Enterprise Institute, és szinte csak a Heritage Alapítvány tekinthető az egyetlennek, amely a szabadpiac-pártisága mellett a tradicionális közösségek és értékek mellett is kiáll, így az európai értelemben vett konzervatívnak minősül. Mindez nem véletlen, és ez annak a következménye,

hogy az 1960-as évek közepétől a republikánusok között is a periférára szorultak azok a politikai csoportok, melyek társadalmi konzervatívnak voltak minősíthetők, és így álltak szemben a balliberálisok közösség-porlasztó törekvéseivel. Ifjabb Bush elnökkel pedig főként azok a „neokon”-nak nevezett neokonzervatívok jutottak hatalomra 2000-től, akik ha más eszközökkel és utakon is, de ugyanúgy a stabilizálódott globális bankárcsoportok és világcégeik uralmát védik, mint azt a demokraták mögötti balliberális csoportok tették.

2. Politikai agytrösztök

A politikai agytrösztök szervezése és a politikai akaratképzési mechanizmusok közötti növekvő szerepük legátfogóbban úgy jellemezhető, hogy ezáltal a pártokon belüli apparátusok politikaformálása csökken, és ez áttevődik a pártokhoz csak lazábban kötődő, vagy tőlük teljesen független és csak egy-egy tőkés csoport értékeihez-érdekeihez kötött agytrösztökhöz. A pártapparátusok már csak a kívülről kapott programok, program-részek színre vitelét szervezik meg a pártvezérek kampánykörútjainál, és a kormányra kerülve esetleg az állami apparátusba ideiglenesen átülve. Ezzel a pártok stratégiai céljainak meghatározása az önállóbb politikai agytrösztökhöz kerül át, és e felett az ezeket finanszírozó, pártok mögötti tőkéscsoportok közvetlen politikai behatása nő meg, és mindez a pártvezérekkel velük szembeni autonómiáját csökkenti. Azt lehet mondani, hogy e változás után már csak az egyes politikai agytrösztökben kialakított politikai programok választó tömegekhez eljuttatásához kell jó fellépésű és rutinos szónokokat találni - és erre rutinos színészek, vagy nagy előadói gyakorlattal rendelkező egyetemi professzorok kiválóan megfelelnek - de a korábbi karizmatikus pártvezérek és a népvézér típusú politikusok csak tehetélt jelentenének. A tömegmédiák egyes részeinek ellenőrzése az így kiválasztott pártvezetők széles publicitását tudja biztosítani az egyes politikai táborok tőkés csoportjai számára, és így a szavazatszerzés logikája - amely azért itt is megmarad végső fokon - közvetlenül meghatározottá válik a pénz felett rendelkező tőkéscsoportok által. A politikuscsoportok velük szembeni önállósága és önálló politikai akaratképzési tevékenységük minimálissá válik. Vagyis ezzel a változással a demokrácia nagymértékben kiürül, és a „pénz logikája” jobban elfojtja az önálló politikai logikát.

Az egyes országokban létező politikai agytrösztök működése sok szempontból eltér egymástól, és az a régen megfigyelhető eltérés, amit a laza szervezettségű amerikai pártok jelentenek, szemben a feszebben szervezett európai pártokkal, még most is kimutatja hatását. De általában azért el lehet mondani, hogy a politikai agytrösztök létrejötte Európában is a lazább szervezettség felé tolja el a pártok működését, így akár amerikanizálódásnak is nevezhetjük ezt a fejleményt.

Az első politikai agytröszt az az amerikai-angol bankárcsoportok által 1920-ban létrehozott Council on Foreign Relations (CFR) volt New York-ban, lényegében a J. P. Morgan bankház által támogatott pénzemberek, politikusok, egyetemi professzorok és laptulajdonosok részvételével (lásd Quigley 1966:936-952). Ennek londoni ikerszervezete a Royal Institute for International Affairs volt, de ez a feszebb angol pártszervezés miatt soha nem tudott játszani olyan közvetlen szerepet az angol politikai életben, mint new yorki párja. Mindenesetre az Egyesült Államokban az utóbbi 80 évben a külügy-, a védelmi- és a pénzügyminiszterek túlnyomó többsége - függetlenül az éppen elnököt adó párt váltakozásától - a CFR tagja volt. Az amerikai kül- és védelmi politikát lényegében ebben az agytrösztben dolgozzák ki már sok

évtizede, és például a demokrata Carter elnök győzelmével innen jött főtanácsadójának Zbigniew Brzezinski, és ugyanakkor ide tért vissza az addig volt republikánus külügyminiszter, Henry Kissinger. Nagy mértékben emeli a CFR súlyát, hogy közvetlenül kötődik a több országot átívelő globális politikai szerveződésekhez, különösen a Bilderberg Csoporthoz és a Trilaterális Bizottság vezető tagjaihoz. Ma a CFR-nek 3600 tagja van, akik többsége már jelentős kormánytisztviselői és más csúcspozíciókat tölt be egyidejűleg, ám korábban a CFR álta támogatottként kerültek ezekbe a pozíciókba, és van egy szűkebb kutatási stábja szintén többszáz fővel, akik számára ez jelenti a későbbi magas pozíciókba kerülés előlépcsőjét (Draffan 2002).

A CFR pozíciója még felette áll az amerikai-angol pénzligarchiát támogató csoportok alacsonyabb szinten megfigyelhető megoszlásán. Itt éppúgy igazgatói posztja van Georg Soros-nak, balliberális irányba húzó alapítványaival és intézeteivel, mint a republikánusok korábbi külügyminiszterének, Henry Kissingernek. A kisebb jelentőségű agytrösztök azonban már jobban besorolódnak a táborok szerinti megoszlásba. Így a Brookings Institution az 1960-as években a balliberálisok fő bástyájának számított, ma már inkább centristának minősül, átmenetet képezve a Soros-féle intézetek és Richard Mellon-Scaife Heritage Foundation-ja között. A Brookings-nak ma kb. 200 fős kutató gárdája van, évi 28 millió dolláros költségvetéssel (lásd Draffan 2002). Az American Enterprise Institute fő profilja a szabadpiac-pártiság és az állami szerepvállalás viszaszorítása, így ez Amerikában konzervatívnak minősül, de mint jeleztük, a magyar szabaddemokraták piacpártiságukkal szintén „ultrakonzervatívnak” minősülnének ott, így vigyázni kell a fogalmak eltéréseire. Ez az intézet kb. 50 fős állandó kutatói stábbal és kb. 100 fős mellékállásos stábbal rendelkezik, mely utóbbiak valamelyik egyetemen is dolgoznak. De ugyanígy említeni lehet a piac-konzervatívoknál a Hudson Institute-ot, 70 kutatójával és évi nyolcmillió dolláros költségvetésével, vagy a Cato Institute-ot összesen 130 fős stábjával. Ez utóbbi még azért is kiválik a „konzervatív” táborból, mert szabadpiac-pártisága mellett még a drogliberalizációt és a homoszexuálisok házassága mellett is kiáll, így a tradicionális értékek és közösségek védelmét szem előtt tartó „társadalmi konzervatívok” táborához csak kevés köze van. Ezt vállalja fel a Heritage Foundation évi 43 millió dolláros költségvetésével, százat meghaladó ösztöndíjásával és kutatójával, és különösen ez utóbbi stábjának tagjai jelennek meg sűrűn a konzervatívok által ellenőrzött tömegmédiákban, újságokban, televíziókban és rádióadókban, és formálják széles körben a politikai közvéleményt. Persze ez az összes politikai agytrösztre jellemző kisebb mértékben, és az itteniek szerepe a politikai programok kidolgozása és ehhez információszerezés mellett éppen abban áll, hogy a nyilvánosság előtt rendszeresen fellépnek, és formálják a politikai táboruk szemszögének megfelelően a közvéleményt. A „médiaértelmiségiek” fő feltaláló helyei így ezek a politikai agytrösztök. A teljesség kedvéért még említeni lehet a Hoover Intézetet, melynek szellemisége közel áll a Heritage-hez - tehát a piacpártiság mellett a tradicionális értékek és közösségi formák védelmezője is -, és itt szocializálódott például politikai pályára lépése előtt Newt Gingrich, aki az 1990-es évek elejétől megszervezte a konzervatívok ellenmédiáját Amerika-szerte a balliberális média hegemon szerepének megtörésére. Évi 25 millió dolláros költségvetésével és széles kapcsolati hálójával az egyetemeken társadalomtudományi részlegei felé a Hoover Intézet is kiemelkedik a konzervatív agytrösztök közül.

Nézzük most meg a sokszor amerikai minta alapján létrehozott európai politikai agytrösztöket, de ismét jelezni kell fő eltérésként az európai politikai életben zártabban szervezett politikai pártok létét. Itt lehetetlen lenne az, amit a CFR-nél jeleztünk, hogy ugyanabból az agytrösztből jöjjenek kormánytagok eltérő kormánypártok esetén. Itt inkább az egyes politikai pártok kiegészítését jelentik ezek.

Az angol politikai agytrösztök között első helyen a már kiemelt Royal Institute on International Relations-t kell említeni, amely közvetlenül a globális angol-amerikai pénzligarchiához csatlakozik. Az átfogó külpolitikai-katonapolitikai téren az Institute for Strategic Affairs hasonló szerepet töltött itt be, mint a USA-ban a Brookings Intézet, és az angol kül- és katonapolitika stratégiai alapkérdéseit itt dolgozzák fel, melyet eredetileg csak a globális pénzligarchia által ellenőrzött konzervatívok pártja vállalt fel, de a Munkáspárt autonómiájának 1950-es évek végi megtörésével ma már a kormánypártok váltakozásaitól függetlenül ez határozza meg Anglia politikáját. Eze mellett a stabilabb pártok léte miatt itt a pártok közvetlenebb kiszolgálására létrehozott agytrösztök is megtalálhatók. Így a Conservative Research Development a Konzervatív Párt mögött áll már régebb óta, és az 1970-es évek közepétől Thatcher elnök-asszony és köre a saját politikai háttér-intézetként hozta létre a Centre for Policy Studies-t (lásd Csizmadia 2003:220; Denham/Garnett 1994). Ugyanígy a Munkáspárt mellett az Institute for Public Policy Research játssza ezt a szerepet.

Az olaszoknál - amerikai minta nyomán - szintén szélesen kiépült politikai agytröszt-rendszer található, noha finanszírozásnak terjedelme meg sem közelíti az USA-ban találhatóakat. Egy 1996-os felmérés 69 ilyen "think tank"-intézményt mutatott ki, és átlagban másfél millió dollár volt az éves költségvetésük, bár ezek közül a 12 legnagyobb intézet kettő-ötmillió dollár közötti költségvetéssel gazdálkodhatott (lásd Lucarelli/Radaelli 2003:5). Ilyen nagy összegek felett rendelkező think tank a Fondazione Agnelli intézete, amely az un. "torinói csoport" (FIAT, Olivetti stb.) atlanticista, amerikai-angol hegemoniát támogató irányvonala szerint működik. Erre is jellemző - mint általában az olasz politikai agytrösztökre - hogy stábjukat az egyetemi professzorok bevonásával építik ki, és nem jelentenek elkülönített karriervonalat a szellemi-értelmiségi körök számára. Ám az ide bevont egyetemi-akadémiai emberek számára az esetek egy részében ez az államhatalmi-politikai csúcsra feljutást jelentheti miniszteri, államtitkári, főbírói stb. kinevezés révén. Ugyanígy a think tank-ok tevékenységébe bekapcsolódott egyetemi emberek sokszor a tömegműedumok sztárjává válnak, mint egy-egy téma politikai-szellemi exponensi. Különösen a jog, a közgazdaságtan és a politológia egyetemi embereinél jellemző ez az egyetem-think tank-politika összefonódás (lásd Lucarelli/Radaelli 2003:7). A Fondazione Einaudi intézete jellemezhető még erős belefönódással a globális pénzligarchia átfogó köréibe.

Az erősebben pártkötött olasz think tank-ok közül kiemelhető az "Ideazione" mint jobboldali beállítottságú think tank, vele szemben a Micro-Mega a baloldali think tankok legjelentősebbike, Ugyanígy az "Offizia"-intézet emelhető még ki, melyet Berlusconi már mint miniszterelnök hozott létre elképzeléseinek szellemi háttérbázisaként. Látni kell, hogy Olaszországban a think tankok ideológiai szintű szembenállását az Amerika-barátság, illetve Amerika-ellenesség polarizálja, és miután az átfogó globális uralmi renddel élesen szembenállókat mindkét oldalon marginalizálták, a baloldalt inkább az enyhébb Amerika-ellenesség, a jobboldalt az ugyanilyen Amerika-barátság jellemzi, értve ezalatt az amerikai-angol pénzligarchia törekvéseinek ellenzését illetve támogatását

Vannak szűkebb profillal rendelkező olasz think tankok is, melyek egy-egy szektorra szakosodtak, és csak az ott felmerülő kérdéseket elemzik. Így a Fondazione Cattaneo és a Fondazione Segni az 1990-es évek végéig szinte kizárólag a választási rendszer reformján dolgoztak, és ennek révén kívántak elérni alapvető változásokat az olasz politikai életben. (Ennek lényege a listás választások helyett az egyéni kerületi rendszerre áttérés és ennek révén a belső pártligarchiák megtörése volt). Összegezve tehát elmondható, hogy bizonyos

témák politikai kidolgozását és a közvélemény elé tárását az olaszoknál sem a politikai pártok végzik el, hanem tőlük többé-kevésbé független és csak a szélesebb politikai táborok szintjén elkötelezett politikai agytrösztök, és ezek az intézmények részben az állami-politikai élet csúcspozícióira történő rekrutációt és ezek betöltőinek szocializálását is elvégzik. Itt azonban a politikai agytrösztök nem tudtak oly módon a pártok fölé nőni, mint az Egyesült Államokban.

Érdemes kitérni azokra a politikai agytrösztökre, melyek nem elsősorban egy-egy országon belüli tevékenységükkel nyerik el fontosságukat, hanem az adja erejüket, hogy egyszerre egy tucat országban megszervezésre kerülnek, és ezek együttműködve a nemzetállamok feletti intézményekbe bekapcsolódva (pl. az EU brüsszeli apparátusába) fejtik ki befolyásukat. A legtipikusabb erre Európában a Soros György és alapítványai által létrehozott "Nyílt Társadalom" intézet-hálózat, melyet további Soros-finanszírozású intézményi hálózat (például a Helsinki Bizottságoké) vesz körbe, és erősíti fel hatásukat. Ha valaki az interneten rákattint az "Open Society" honlapjaira, látni fogja, hogy az EU-hoz csatlakozó mind a 12 közép-kelet-európai országban van ilyen intézmény, és a grúziai hatalmi puccs óta azt is lehet tudni, hogy ez az intézményrendszer mélyen a volt szovjet déli tagköztársaságok területeibe is belenyúlik. Soros intézethálózatai és az e köré szervezett értelmiségi körök egyrészt az amerikai-angol tőkebehatolás gazdasági előfeltételeinek népszerűsítéseért szállnak síkra a tömegmédiákban - melyek nagy részét már tulajdonjogilag is ez a tőkés csoport vonta ellenőrzés alá - másrészt az amerikai balliberális körök által az 1960-as években kialakított témák és az ezekre kidolgozott változtatási tervek áthozatalát az európai országokba igyekeznek elérni. Csak példaként lehet említeni erre, hogy az EU-belépés kapcsán a követelmények megfogalmazásába, ennek ellenőrzésébe sok esetben a Nyílt Társadalom intézethálózat is meghatározó módon be tudott szállni, és például főként ennek révén jött létre a bírói karnak a leszakítása a parlamenti többségtől és ennek mindenkori kormányától, és egy önálló korporatív-önkormányzati csúcspanaszban való megszervezésük, noha a legtöbb nyugat-európai országban ez egyáltalán nem jött létre, és csak a dél-európai országokban (olaszoknál, spanyoloknál és a portugáloknál) alakult ez így, és ez ott is a bírói kar önálló politikai szerepének növekedését és a bírák ítélkezésének átpolitizálódását vonta maga után (lásd a Nyílt Társadalom-intézethálózat erre vonatkozó tevékenységének adatait: European Commission 2002).

Kevésbé aktivista és állami döntésbefolyásoló, mint inkább eszmei-politikai természetű a Mont Pelerin Society (MPS) hálózata. Politikai táborhoz tartozását illetően azt lehet mondani az e hálózatba tartozó intézetekről és akadémiai-egyetemi résztvevőikről, hogy a korlátlan hazai és nemzetközi szabadpiac és világkereskedelem hívei, ezzel pedig a világkereskedelmi szinten fölénnyel rendelkező amerikai-angol-holland összefonódott tőkés csoport-együttes pozícióit védik. Európában ez liberálisnak számít, az Egyesült Államokban pedig konzervatív-jobboldalinak, de ismét utalni kell arra, hogy ez a "konzervatív" itt már meg van tisztítva a globális pénzülgarchiával szembenálló és a "társadalmi konzervatívként" elkülönített politikai értékektől, és az ezeket támogató csoportok már kirekesztődtek az utóbbi évtizedekben az amerikai politikai élet periferiájára. Végül is így az USA-ban ma már mind a balliberális demokraták, mind a konzervatív republikánusok is az amerikai-angol tőke egész világon való expanzióját és uralmát támogatják, csak más-más akcentusok kiemelésével.

A Mont Pelerin Társaság szabadpiac-pártisága így hézagmentesen illeszkedik a globális politikai szerveződések, a WTO, a Trilaterális Bizottság, a Bilderberg Csoport amerikai-angol tőke uralma mellett folyó tevékenységéhez, és az 1980-tól kiteljesedő monetáris-neoliberális kapitalizmus szellemi hátterét jelentik. Ezt a társaságot 1947-ben Párizsban hozta

létre a szabadpiaci liberalizmus néhány ismert képviselője, Hayek, Karl Popper, Milton Friedman, Ludwig von Mises, de napjainkra már több mint ezer tagja van, és a tagok rendszerint más hasonló felfogású intézetek, alapítványok vezetői. Így a Mont Pelerin Társaság egy nemzetközi síkon szélesen szétágazó hálózat középpontjaként fogható fel. A németeknél e hálózatba tartozó intézetnek számít a Ludwig-Erhard-Stiftung, az Egon-Sohmen-Stiftung, a Frankfurter Institut - Stiftung Marktwirtschaft und Politik. De állandó kapcsolat és közös konferencia-sorozatok kötik össze az MPS-hálózatot az amerikai Cato Intézettel, a Heritage Alapítvánnyal, a Hoover Intézettel és a többi neokonzervatív amerikai think tank-kal (lásd Plewe/Halpert/Nordman 2001).

Az MPS ezernyi résztvevője a koordinált tevékenységgel és az otthoni, körük települt intézetek révén további több ezres akadémiai-egyetemi résztvevői kör a globális pénzüligarchia által ellenőrzött tömegmédiákban véleményformáló értelmiségiként és szakértőként tud folyamatosan fellépni sokmillió közönség előtt, némelyik médiasztárrá tud válni, és tudatos PR-munkával akár pártvezérekkel szemben is mint alternatívát lehet prezentálni egy közvetlen választásnál államelnök-jelöltként, vagy párt színeiben parlamenti képviselőként, vagy mint szakértő-miniszterjelöltként. A folyamatosan működő politikai agytrösztök, az őket támogató és megjelenítő tömegmédiák együttes tevékenysége a mögöttes nagy tőkés csoportok számára sokszor már fölöslegessé teszi a pártokat, a pártokon belüli politikai nevelést és az itteni politikusokat. A szavazatszerzés logikája és ezzel a pénztől elszakadó politikai logika (és önálló politikai alrendszer) így részben már megszüntetett jelenséggé válik. Ma még nem kiszámítható, hogy a globális pénzüligarchia jelzett intézményeinek kiépülése, a piac társadalomszervező hatókörének további bővülése és az állami-költségvetési szervezés ezzel párhuzamos leépülése meddig folytatódik, és ezzel mennyiben történik meg a szavazatszerzés logikájának és a nyilvánosság előtt versengő pártoknak a további visszaszorulása.

3. A közvetlen akciócsoportok

A politikai küzdelmek és a politikai akaratképzés új formáját jelenti a „közvetlen akciócsoportok” („direct action”) szervezése és működése, melyek az Egyesült Államokban jelentek meg először a környezetvédők radikálisabb csoportjainál, de az utóbbi években szélesebb körben is megfigyelhető tevékenységük. A környezetvédelmi akciócsoportok által kialakított technikák megjelentek azóta az anti-globalista politikai csoportok fellépéseiben, de az Egyesült Államokból Kelet-Európa országaiba is exportálták ezeket az utóbbi években az amerikai alapítványok. A szerbeknél, majd Grúziában és 2004-ben Ukrajnában lehetett megfigyelni olyan közvetlen akciócsoportokat és eszközöket, melyek a vizsgált témához tartoznak.

A politikai demokráciák hagyományos eszközei közül a tüntetések és a tömeggyűlések jelentik a közvetlen akcióformákat, ám ezek megmaradnak a véleménykifejezés nyomatékos megjelenítésénél, és nem tévesztendőek össze az itt tárgyalt formákkal. Ott ugyanis spontán módon összeverődő kisebb-nagyobb tömegről van szó, mégha egy mozgalmi vezérkar vagy párt szervezi is a tüntetések és a tömeggyűlések szűkebb magját. A radikális környezetvédők akciócsoportjai által kialakított formák azonban két szempontból is eltérnek ezektől. Egyrészt szélesebb (esetleg tíz- és százazres) tömegek szervezésével teljesebben át tudják fogni a szűkebb magon túl a teljes résztvevő tömeget - és ezt döntően az elektronikus kommunikációs

kapcsolatrendszerek (email-listák, sms-körláncok a mobiltelefonok százezrei között stb.) létrejötté tette lehetővé a '90-es évek közepétől. Másrészt eltér ez a forma a hagyományostól abban is, hogy nem áll meg a véleménykifejezés közvetlen tömeges kifejezésénél, hanem az erőszakos fellépések sajátos formáit veszik igénybe. Ehhez felhasználják a korábbi erőszakmentes ellenállás (Gandhi, Martin Luther King stb.) által kidolgozott különbségtevést, mely szerint a *tárgyak elleni erőszak* nem vonható a szembenállók élete és testi élete elleni erőszak fogalma alá, és így ez megengedett. „Nem vonható az erőszak fogalma alá a nem érző dolgok ellen elkövetett fizikai fellépés” – idézik Martin Luther King valamikori mondását (lásd Hrab 2004b). Ezzel a különbségtevéssel aztán alaposan megnövelték a cselekvési lehetőségeiket az újfajta akciócsoportok, és a kikötőkben álló bálnavadászhajók sorozatos elsüllyesztése - a bálnák védelme érdekében - éppúgy belefér akcióikba, mint a házak oldalán hágcsókkal felmászva az ellenfél szervezete épületére, ott transzparensok odaláncolása, saját maguk odaláncolása atomerőművek, gyárak kerítéseire, de ugyanígy acélhálók alkalmazásával az ellenfél-szervezetek épületeinek lezárása stb. És mindezt pusztán a tárgyak elleni erőszakra korlátozva, miközben az ellenük fellépő rendőrséggel szemben látványosan testi ellenállás nélkül hagyják magukat elvonszoltatni. (Az e módszerekkel élő szervezetek közül ismertebbek például a Ruckus Society, a Rainforest Action Network vagy az Animal Liberation Front.)

Ezek az akcióformák egyre tervezettebbé váltak az elmúlt években, ahogy a környezetvédőktől átvéve tágabb politikai terepen is elkezdtek ezeket felhasználni. E formáknak az adja az igazi erejét, ha a néhány száz vagy ezer fős akció kapcsán a média közvetítése révén milliós televíziós közönség nézheti végig a passzívan, hangsúlyozottan erőszak alkalmazása nélkül résztvevők rendőrök általi elvonszolását, főként, ha ezeket az akciócsoport számára kedvező kommentár kíséri, kedvező operatőri munka beállítása mellett. Így igazán csak azok a csoportok tudnak élni sikerrel ezzel, akik mögé beáll egy jelentős pénzügyi tőkés csoport - vagy eleve ez szervezi őket - és így a média jóindulata biztosított. E nélkül visszhangtalan maradna, és rövid hírben csak mint néhány tucat „vandál randalírozása” érné el a közvéleményt, így a hatás pedig csak negatív lenne.

Egy másik változást jelentett az utóbbi években a közvetlen akcióformák esetében, hogy egyre tervszerűbben felkészítik az akciócsoportok résztvevőit. Tréningező táborokat szerveznek, ahol például az épületekre mászás technikáját részletesen gyakorolják, pszichológiai módszereket tanítanak a résztvevőknek, hogyan lehet a rendőrök idegességét akciók közben oldani, hogyan kell sátrat verni a köztereken és védelemmel megerősíteni, ha többnapos akciót szerveznek, hogyan kell tartani az összeköttetést a többezres tömegben a főszervezőkkel stb. (lásd Hrab 2004b). Vagyis ezek az akciócsoportok zárt és szervezett alakulatok, és bár kívülről alig különböznek a régi tüntetésektől és tömeggyűlésektől, de azok spontaneitásával és rövid idő után elenyésző jellegével szemben itt tartós együtt-cselekvőkről, „professzionális” és kiképzett résztvevőkről van szó. Bizonyos fókig hasonlatosak ezek a két világháború között utcai rohamosztagokkal egymás ellen küzdő politikai csoportok akcióihoz, ám itt a szembenállókkal szembeni testi erőszak hangsúlyozottan kikerült a repertoárból.

Ezeket a formákat vitték át a '90-es évek végétől az Amerikával szemben ellenséges maradt Milosevics Jugoszláviája elleni fellépés megszervezéséhez - bár itt bombázások és az ezutáni blokád nélkül nem ment a megtörés - majd az itt felkészített csoportok a jugoszláv fordulat után tréningező táborokban a grúz változások végrehajtásához gyakoroltatták a résztvevőket azok otthoni akciójának megkezdése előtt, közben Grúziában a Soros-féle alapítványhálózat és ennek Nyílt Társadalom Intézet-hálózata médiaállásokat épített ki, és ezután a Jugoszláviában kiképzettek segítségével többezres gyűléseken és a kormányépületek

körbezárásával - óriási belföldi és külföldi médiatámogatás mellett - végül végrehajtották a fordulatot. Ukrajnában 2004 végén már a grúz és a szerb akciócsoportok közvetlenül is résztvettek az Amerika-barát fordulat végrehajtásában, és az ukrán résztvevőket itt is döntően Grúziában és Szerbiában tréningező táborokban készítettek fel a közvetlen akciókra. Csak kitekintésképpen kell hozzátenni ezekhez, hogy a jugoszláv siker után - az ottani események előkészítésében aktívan résztvevő - Mark Palmer, volt amerikai nagykövet egy egész könyvet írt arról, hogy miképpen lehetne egy tucatnyi országban ilyen fordulatokat végrehajtani, és 2005 elején az ő és Soros szervezésében Budapesten – az itteni német alapítványi vezetők éles ellenkezése mellett - egy „Demokrácia Központ” kiépítésébe kezdtek, amely ezeket az akcióformákat tanítaná a később kiszemelt országokban a változások végrehajtásához.

Ennek értékelésére azt lehet mondani, hogy amíg valóban csak egy diktatúra megbuktatása történik ezen az úton, nincs mit ellene felhozni, de veszély abban áll, hogy a már létrejött pluralista demokráciákban is fennmarad ez az intézményhálózat és a központi „demokráciatervezés”. Ezzel pedig az a tőkés csoport, amely elég nagy pénzügyi háttérrel rendelkezik ahhoz, hogy ilyen kiképzett akciócsoportokat mozgasson, és ehhez médiaháttérrel képes biztosítani, a „közvélemény követeléseként” tudja ábrázolni azt, amit szűkebb érdekeik kívánnak, és ezzel a demokrácia kiüresítése történik meg.

Egy stabil demokráciában tehát csak negatívan lehet megítélni az ilyen fél-erőszakos közvetlen akcióformákat, mégha ezek nem vitásan nem is érik el a régi „rohamosztagosok” utcai harcainak veszélyszintjét.

Irodalom

- Arnove, Robert F./Nadine Pinede (2004): Revisiting the „Big Three” Foundations. Internet: http://les.manac.uk/government/publications/working_papers_docs/Globalization/Foundation
- Bothwell, Robert O. (2001): The Decline of Progressive Policy and the New Philanthropy. Progressive Foundations and Other Alternatives to Mainstream Foundations Are Created and Become Substantial, But Fail to Reverse the Policy Decline. (internet: <http://comm.org.utoledo.edu/papers/2003>)
- Callahan, David (1995): Liberal Policy's Weak Foundations, In: The Nation, November 13, 1995.
- Covington, Sally (1998): Conservative think tanks and US policy CAQ. How Conservative Philanthropes and Think Tanks Transform US Policy. In: Covert Action Quarterly, Winter. 45-59.
- Csizmadia Ervin (2003): Politika és értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok. Századvég Kiadó. Budapest 2003.
- Denham, Andrew/M. Garnett (1994): Rethinking „Think Tanks”: A British Perspective. University of Nottingham.
- Draffan, George (2002): The Corporate Consensus. A Guide to the Institutions of Global Power. (Internet).
- Garnett, Mark (2003): Think Tank. In: Research and Policy Development. (Internet: www.odi.org.uk)
- Guilhot, Nicolas (2003): Reforming the World: Georg Soros and the philanthropic management of the social sciences. (Paper presented at the international conference „The Foundation of Globalization?”, University of Manchester, November 6-7, 2003.)
- Hrab, Neil (2004): George Soros' Social Agenda for America. In: Foundation Watch, April, 2003.
- Hrab, Neil (2004b): „Direct Action”. The Tactics of Radical Activism: Part I. In: Foundation Watch, February, 2004.
- Lucarelli, Sonia/Raddaelli, C. M. (2003): Italy: Think Tanks and the Political System., In: Stone/Garbett/Denham (eds.): Think Tanks in Comparative Perspective: Insiders or Outsiders? Manchester: Manchester University Press. 2003.
- Morris, Christopher (2004): Guide to Nonprofit Advocacy. Capital Research Center. Washington.
- Philips, Kevin (2004): Die amerikanische Geldaristokratie. Eine politische Geschichte des Reichtums in den USA. Campus Verlag., Frankfurt/New York.
- Plehwe, D/B. Walpert/J. Nordman (2001): Neoliberale Wahrheitspolitik: Neo- bzw. Rechtsliberale Intellektuellen- und Think-Tank-Netzwerke als Säulen einer hegemonialen Konstellation. ((internet).
- Quigley, Carroll (1966): Tragedy and Hope. MacMillan. New York.
- Roelofs, Joan (2002): The Third Sector as a Protective Layer for Capitalism. Internet: <http://www.leftgatekeepers.com/articles/roelofs.htm>
- Schneider, Jiri (2003): Globalization and Think-tanks.(Paper presented for SAREM International Seminar, Istanbul, May 30, 2003)
- Thunert, Martin (2003): Think Tanks in Deutschland - Berater der Politik? In: Aus Politik und Zeitgeschichte. 2003/51.
- Wooster, Martin Morse (2004): The Ford Foundation's International Agenda. In: Foundation Watch. June, 2004.
- Wooster, Martin Morse (2005): The Rockefeller Brothers Fund and Rockefeller Family Fund. In: Foundation Watch. January, 2005.